

११४

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

लेखक

सन

संग्रहालय क्रमांक

१११

११४

पुस्तकाचे नांव

निबंधावली

भाग - १ - (१)

१११

संक्र. ११४

निबंधावली

(भाग १ भाग)

निबंध

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय निबंध

सं. नं. ११४

सन १८९८

कारणतून प्रसिद्ध झालेल्या

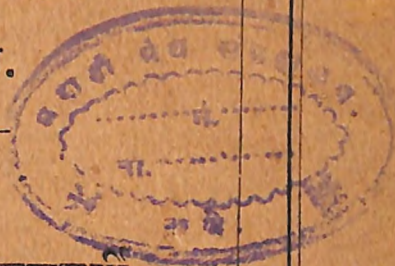
निबंधावलि.

भाग ३ ला.

स्थळप्रत

म. ग्रं. सं. ठाणे

हे पुस्तक

आप्पाजी विष्णु कुलकर्णी

एडिटर " शिक्षक " व " ग्रंथरत्नाकर "

यांनी लिहिले

ते

चिकोडी येथे

ज्ञानप्रसारक छा० छा० प्र० केलें.

किंमत ८ आणे.

(सर्व हक्क राखिले आहेत)

(ग्रंथरत्नाकरांतून प्रसिद्ध झालेली.)

निबंधावलि.

भाग ३ ला.

सं. १००

हें पुस्तक

आप्पाजी विष्णु कुलकर्णी

एडिटर " शिक्षक " व " ग्रंथरत्नाकर "

यांनी लिहिलें

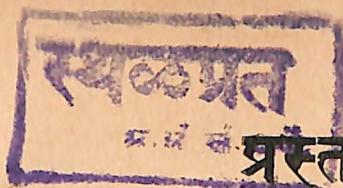
तें

चिकोडी येथें

ज्ञानप्रसारक छा० छा० प्र० केलें.

किंमत ८ आणे.

(सर्व हक्क राखिले आहेत)

प्रस्तावना.

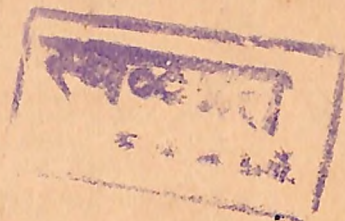
निबंध हाटला की कंटाळवाणा व डोक्याला त्रास देणारा विषय अशी इकडे सर्व साधारण समजूत आहे. ती नाहीशी होऊन निबंधानेही लोकांचे मनोरंजन व्हावे या हेतूने हे पुस्तक लिहिले आहे. या पुस्तकास मुख्य आधार 'अडॅम्स' ने इंग्रजीत लिहिलेल्या 'Business Habits' या निबंधाचा. मूळ निबंधांत ऐतिहासिक थोर पुरुषांची पुष्कळ उदाहरणे दिली आहेत पण तीं सर्व परराष्ट्रांतील पुरुषांची असल्यामुळे यांत सर्व न घेतां निवडक तेवढीच घेतली आहेत. या उदाहरणांच्या मालिकेत आपल्या इकडील ऐतिहासिक थोर पुरुषांची उदाहरणे घालावीत हणून काहीं घातली आहेत. सुद्धा लोकांनी यांतील दोष व उणीवा निस्पृहपणे दाखविल्यास मी त्यांचा फार आभारी होईन.

चिकोडी
ता० १९१९

आ० वि० कुलकर्णी.

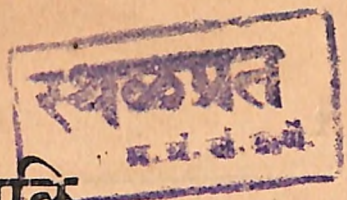
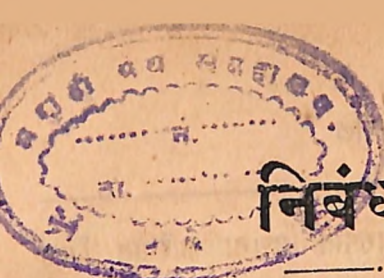
प्रथम रत्नाकर.

तुकाराम.

जन्म इ० स० १६०८

मृत्यु इ० स. १६४९.

निबंधावलि.

सं. १०८

मनोनिग्रह.

इंद्रियाणां प्रसंगेन दोषमुच्छति मानवः ॥
सन्नियम्य तु तान्येव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ १ ॥ मनु.

आयुष्य ही एक लढाई आहे. ती प्रत्येक मनुष्याने लढली पाहिजे. तीत जखम न लागतां सुरक्षितपणे पार पडावे असे ज्याला वाटत असेल, त्याने मनोनिग्रह केला पाहिजे. जो योद्धा मनोनिग्रह करित नाही तो आपल्या शत्रूला आपणावर हल्ला करण्याची संधि आपण होऊन आणून देतो; व अशी संधि केव्हां येईल हाणून एकसारखा टपून बसलेला त्याचा शत्रु संधि सांपडतांच त्याजवर हल्ला करून त्याचा परामव करितो. जो योद्धा मनोनिग्रह करितो त्याला पुष्कळ पाठवळ मिळते व शत्रूपामून त्याला मुळींच पीडा होत नाही. मनोनिग्रहांत पुष्कळ गोष्टी येतात. शांतस्वभाव, इंद्रियदमन, सारासाराविचार, प्रबल इच्छा अथवा अनावर कल्पना ही ताब्यांत ठेवण्याची शक्ति हे सर्व मनोनिग्रहाचेच भाग होत. मनोनिग्रहाचा अर्थ हाच की, तुकोवारायांप्रमाणे आपल्या मनोवृत्ति पूर्णपणे आपल्या ताब्यांत

१ तुकारामः— जन्म इ० स० १६०८. मृत्यु १६४९ हा पुण्यापासून नऊ कोसावर देहू झणून एक लहान गांव आहे तेथे राहत असे. याचा वाप जातीचा शूद्र असून वाणीपणाचा धंदा करी. याचे लहानपणापासून संसाराकडे लक्ष्य नव्हते. त्यांतून त्याची वायको जिजावाई ही स्वभाने द्राड असून त्याला फार त्रास देई. त्यामुळे तो अधिकच विरक्त झाला. हा स्वतः अभंग करी व कथाकीर्तने करून कोंकाना उपदेश करी. याचे सुमारे ४६०० अभंग उपलब्ध आहेत. हा महान् साधुपुरुष होऊन गेला. याला लोक देवाचा अवतार मानितात व कथा कीर्तनांतून याच्या नामाचा जयघोष करितात.

ठेवणें. तुकोबारायाची जी अलौकिक पुरुषांत गणना करितात किंवा त्याला देवाचा अवतार असें जें समजतात त्याचें कारण त्याच्या अंगी मनोनिश्रह करण्याची मोठी शक्ति होती हें होय. ही शक्ति केवढी विलक्षण होती हें पुढील उदाहरणावरून कळून येईल. एकदां एक स्त्री विषयसुखाच्या प्राप्तीसाठीं त्याच्याकडे गेली. त्यावेळीं त्यानें तिला असा उपदेश केला:—

अभंग

स्त्रियांचा तो संग नको नारायणा । काष्टा या पाषाणा मृत्तिकेच्या ॥ १ ॥
 नाठवे हा देव न घडे मजन । लांचावलें मन आंवेरेना ॥ २ ॥
 दृष्टिमुखें मरण इंद्रियांच्या द्वारें । लावण्य तें खरें दुःखमूल ॥ ३ ॥
 तुका झणे जरी अग्नि झाला साधु । परी पावे बाधूं संघट्टणें ॥ ४ ॥

२

पराविया नारी रसुमाईसमान । हें गेलें नेमून ठायींचिची ॥ १ ॥
 जाई वो तूं माते न करी सायास । आझी विष्णुदास नव्हों तैसे ॥ २ ॥
 न साहावें मज तुझें हें पतन । नको हें वचन दुष्ट वदों ॥ ३ ॥
 तुका झणे तुज पाहिजे भ्रतार । तरी कां इतर लोक थोडे ॥ ४ ॥

३

अवघ्या संसाराचा केलासे निर्वेश । झालों हरिदास आषढीनें ॥ १ ॥
 घरीं रांडापोरें गांजिताती फार । झणोनी दारोदार फिरतसे ॥ २ ॥
 ठायींचा नपुंसक ठावे माझ्या चित्ता । यावरी लोकांना कळलें असे ॥ ३ ॥
 काय आमचे जिणें वायां जावें माये । नायकों तें काय विषय कोडें ॥ ४ ॥
 तुका झणे आतां झालिसी उदासी ॥ नवमास कुसीं वागविलें ॥ ५ ॥

४

पोसणा मी वेटा देवासी जंजार । दुजा बहुभार घालूं नको ॥ १ ॥
 अरवट देह पडो कोणे ठायीं । जन्म याला नाहीं सर्वें याची ॥ २ ॥
 कवणाची सेवा घ्यावी कोणाकून । सर्वं नारायण प्रगटला ॥ ३ ॥
 तुका झणें तुज बोलतां उत्तर । अझुनीया फिर माय मागें ॥ ४ ॥

२ ग्रीस देशांत सॉक्रेटीस या नांवाचा एक नामांकित तत्ववेत्ता होऊन गेला. त्याला आमच्या तुकोबारायाप्रमाणेंच सर्व लोक पूज्य मानितात. तो पराकाष्ठेचा क्षमाशील असून त्याच्या अंगीही मनोनिग्रह करण्याची मांडी विलक्षण शक्ति होती. त्याची बायको फार कजाग, आर्ष आणि द्वाड असल्यामुळें ती वरचेवर त्याला त्रास देई. 'तिनें कोणती शिवी ह्मणून त्याला घावयाची वगळली नाहीं किंवा कोणताही उपद्रव करावयाचा ठेविला नाहीं. कधी कधी ती त्यावर अशी संतापे आणि बेफाम होऊन जाई कीं, ती उभ्या रस्त्यांत त्याची वत्रें फाडी.' इतकें होई तरी सॉक्रेटीस तोंडांतून चकार शब्द काढीत नसे. 'एकदां तर तिनें त्वेषाच्या भिरीरीत तोंडांत ज्या शिव्या आल्या त्या सर्व देऊन शेवटीं त्याच्या डोंडवर घाणेऱ्या पाण्याची घागर ओतली. असें तिनें केलें तरी तो हंसून इतकेंच बोलला कीं, असा कडकडाट झाल्यावर पाऊस पाहिजेच होता.'

३ पदार्थापदार्थांत आकर्षणशक्ति किती असते याविषयी नियम

सॉक्रेटीस:— जन्म इसवी सनापूर्वी ४६८. मृत्यु इ० स० पूर्वी ३९९.

याचा बाप मूर्तिकार होता व आई सुइणपणाचा धंदा करी. हा प्रथमतः आपल्या बापाचा धंदा शिकला व त्यांत त्यानें प्राविण्य मिळविलें. पुढें आर्किलेयस याच्या हाताखालीं यानें तत्वज्ञानाचा अभ्यास केला. हा निरपेक्षबुद्धीनें अथेन्स शहरांतील तरुण मुलांना तत्वज्ञानाचा उपदेश करी. यानें पुष्कळ दिवस सैन्यांत चाकरी करून मोठे जय मिळविले. याच्या बायकोचें नांव जांतपी. ही आर्ष व द्वाड असल्यामुळें सॉक्रेटीसाला तिजपासून पुष्कळ त्रास होई. हा स्पष्टवक्ता; निर्भीड व खऱ्याचा भोक्ता असल्यामुळें याला अनेक शत्रू उत्पन्न झाले. त्यांनीं याजवर राजद्रोहाचा, नास्तिकपणाचा आणि तरुण लोकांस बिघडविण्याचा आरोप आणि; आणि, न्यायाधीशांनीं तो खरा ठरवून त्यास देहान्त प्रायश्चिताची सजा दिली व शेवटीं विष देऊन जिवें मारविलें. मरणानंतर त्याची मोठी ख्याति झाली.

ठेवणें. तुकोनारायाची जी अलौकिक पुरुषांत गणना करितात किंवा त्याला देवाचा अवतार असें जें समजतात त्याचें कारण त्याच्या अंगी मनोनिग्रह करण्याची मोठी शक्ति होती हें होय. ही शक्ति केवढी विलक्षण होती हें पुढील उदाहरणावरून कळून येईल. एकदां एक स्त्री विषयमुखाच्या प्राप्तीसाठीं त्याच्याकडे गेली. त्यावेळीं त्यानें तिला असा उपदेश केला:—

अभंग

स्त्रियांचा तो संग नको नारायणा । काष्टा या पाषाणा मृत्तिकेच्या ॥ १ ॥
जाठवे हा देव न घडे भजन । लांचावलें मन आंवरेना ॥ २ ॥
दृष्टिमुखें मरण इंद्रियांच्या द्वारें । लावण्य तें खरें दुःखमूळ ॥ ३ ॥
तुका झणे जरी अग्नि झाला साधु । परी पावे वाधूं संघटणें ॥ ४ ॥

२

पराविया नारी रखुमाईसमान । हें गेलें नेमून ठायींचेची ॥ १ ॥
जाई वो तूं माते न करी सायास । आझी विष्णुदास नव्हों तैसे ॥ २ ॥
न साहावें मज तुझे हें पतन । नको हें वचन दुष्ट वदों ॥ ३ ॥
तुका झणे तुज पाहिजे भ्रतार । तरी कां इतर लोक थोडे ॥ ४ ॥

३

अवध्या संसाराचा केलासे निर्वेश । झालों हरिदास आषढीनें ॥ १ ॥
घरीं रांडापोरें गांजिताती फार । झणोनी दारोदार फिरतसे ॥ २ ॥
ठायींचा नपुंसक ठावे माझ्या चित्ता । यावरी लोकांना कळलें असे ॥ ३ ॥
काय आमचे जिणें वायां जावें माये । नायकों तें काय विषय कोडें ॥ ४ ॥
तुका झणे आतां झालिसी उदासी ॥ नवमास कुसीं वागविलें ॥ ५ ॥

४

पोसणा मी बेटा देवासी जंजार । दुजा बहुभार घालूं नको ॥ १ ॥
अरबट देह पडो कोणे ठायीं । जन्म याला नाहीं सर्वें याची ॥ २ ॥
कवणाची सेवा घ्यावी कोणाकून । सर्वं नारायण प्रगटला ॥ ३ ॥
तुका झणें तुज बोलतां उत्तर । अज्ञुनीया फिर माय मागें ॥ ४ ॥

२ ग्रीस देशांत सॉक्रेटीस या नांवाचा एक नामांकित तत्ववेत्ता होऊन गेला. त्याला आमच्या तुकोबारायाप्रमाणेच सर्व लोक पूज्य मानितात. तो पराकाष्ठेचा क्षमाशील असून त्याच्या अंगीही मनोनिग्रह करण्याची मांडी विलक्षण शक्ति होती. त्याची बायको फार कजाग, आर्ष आणि द्राड असल्यामुळे ती वरचेवर त्याला त्रास देई. 'तिनें कोणती शिवी ह्याणून त्याला घावयाची वगळली नाही किंवा कोणताही उपद्रव करावयाचा ठेविला नाही. कधी कधी ती त्यावर अशी संतापे आणि बेफाम होऊन जाई की, ती उभ्या रस्त्यांत त्याची वज्रें फाडी.' इतकें होई तरी सॉक्रेटीस तोंडांतून चकार शब्द काढीत नसे. 'एकदां तर तिनें त्वेषाच्या भिरीरीत तोंडांत ज्या शिव्या आल्या त्या सर्व देऊन शेवटीं त्याच्या डोईवर घाणेन्या पाण्याची घागर ओतली. असें तिनें केलें तरी तो हंसून इतकेंच बोलला की, असा कडकडाट झाल्यावर पाऊस पाहिजेच होता.'

३ पदार्थापदार्थांत आकर्षणशक्ति किती असते याविषयी नियम

सॉक्रेटीस:— जन्म इसवी सनापूर्वी ४६८. मृत्यु इ० स० पूर्वी ३९९.

याचा बाप मूर्तिकार होता व आई सुइणपणाचा धंदा करी. हा प्रथमतः आपल्या बापाचा धंदा शिकला व त्यांत त्यानें प्राविण्य मिळविलें. पुढें आर्किलेयस याच्या हाताखालीं यानें तत्वज्ञानाचा अभ्यास केला. हा निरपेक्षबुद्धीनें अथेन्स शहरांतील तरुण मुलांना तत्वज्ञानाचा उपदेश करी. यानें पुष्कळ दिवस सैन्यांत चाकरी करून मोठे जय मिळविले. याच्या बायकोचें नांव जांतपी. ही आर्ष व द्राड असल्यामुळे सॉक्रेटीसाला तिजपासून पुष्कळ त्रास होई. हा स्पष्टवक्ता; निर्भीड व खऱ्याचा भोक्ता असल्यामुळे याला अनेक शत्रू उत्पन्न झाले. त्यांनीं याजवर राजद्रोहाचा, नास्तिकपणाचा आणि तरुण लोकांस बिघडविण्याचा आरोप आणिला; आणि, न्यायाधीशांनीं तो खरा ठरवून त्यास देहान्त प्रायश्चिताची सजा दिली व शेवटीं विष देऊन जिवें मारविलें. मरणानंतर त्याची मोठी ख्याति झाली.

काढणारा जो न्यूटन त्याचीही अशीच एक गोष्ट आहे. त्याने पुष्कळ शोध करून कांहीं नियम काढिले होते. व ते नियम एका कागदावर टिपून ठेवून तो कागद त्याने आपल्या अभ्यासाच्या खोलीतील टेवलावर ठेविला होता. एके दिवशी रात्री त्याचा आवडता कुत्रा त्या खोलीत आला व त्याने टेवलावर जी मेणवती जळत होती ती त्या कागदावर पाडिली. न्युटनला कांहीं काम होतं ह्या गून तो खोलीबाहेर गेला होता. आंत आल्यावर त्याने पाहिले तों तो कागद अगदी जळून त्याची राख झाली आहे असे त्याला आढळून आले. कैक वर्षे मेहनत करून शोधून काढिलेले नियम एका

न्यूटन:— हा इंग्लंडांत एक अतिविख्यात तत्ववेत्ता व गणिती होऊन गेला. जन्म इ. स. १६४२. मृत्यु इ. स. १७२७. याचा विद्यभ्यास केंब्रिज येथील ट्रिनिटी कॉलेजांत झाला. याने २२ व्या वर्षी बी. ए. ची पदवी मिळविली व तेथून यंत्रांच्या साहाय्याने प्रकाश व रंग यांच्या गुणधर्माविषयीचा अभ्यास चालविला. इ. स. १६६५ या वर्षी लंडनमध्ये जेव्हां मोठा प्लेग सुरू झाला तेव्हां तो आपली जन्मभूमी वल्सथ्रोप येथे आला. तेथे मित्रमंडळी व पुस्तके हीं नसल्यामुळे त्याचे संभाषण व वाचन बंद पडले व तो नेहमी विचारांत निमग्न होऊ लागला. एके दिवशी तो आपल्या बागेत एकटाच बसला असता झाडावरून एक सिताफळ पडतांना त्याच्या दृष्टीस पडले. तें पाहून पृथ्वीच्या आकर्षणशक्तीची कल्पना त्याच्या मनांत आली व त्यावरून पुढे आकर्षणशक्तीसंबंधाने त्याने अनेक नियम बांधले. इ. स. १६६७ या वर्षी त्याने एम्. ए. ची पदवी मिळविली. याने स्वतः कांहीं दुर्विणी तयार केल्या होत्या. याच्या दुर्विणीपैकी एक दुर्विण अद्यापि रॉयल सोसायटीच्या लायब्ररीत आहे. याची कांहीं दिवस केंब्रिज युनिव्हर्सिटीतर्फे पार्लमेंटांत निवड झाली होती. हा १७०३ मध्ये रॉयल सोसायटीचा अध्यक्ष होता. व पुढे सतत २५ वर्षे तें काम याच्याकडे होतें. न्यूटनचे लग्न झाले नव्हतें. याविषयी याच्या चरित्रकाराचे असे द्वाणणे आहे की, तो सदासर्वदा शास्त्रीय शोधांच्या विचारांत इतका निमग्न असे की, लग्न करावयाचा विचारच त्याच्या मनांत आला नसेल. याला लॅटिन भाषा चांगली येत होती. याने प्रकाश, रंग, परावर्तन इ० विषयांवर अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत.

दि. १११

मनोनिग्रह

स्वच्छप्रत

१११

९

क्षणांत नाहीसे झाले व उतार वगामुळे त्याच्याहातून पुन्हां तितके श्रम होण्याची बिलकुल आशा नसल्यामुळे न्यूटनने त्या कुठ्यावर किती रागावावे व त्याला केवढी शिक्षा करावी ! पण नाही. रागाचा एक चकार शब्द न काढितां व कसलीही शिक्षा न करितां तो शांतपणाने व गंभीर स्वरांने ह्याणाला ' मोत्या, तूं माझे केवढे नुकसान केवढेस हें तुला कशांने समजणार ? '

४ इंग्लंडांत रॉबर्ट एन्सवर्थ ह्याणून एक लॅटिन भाषेचा कोशकर्ता होऊन गेला. तोही असाच शांत होता. त्याची बायको मोठी रागीट होती. तिनें एकदां काय केलें कीं, रागारागानें सगळे शब्द लिहिलेली त्याची वहीच जाळून टाकिली. पण त्रिचाऱ्यांने तोंडांतून एक अवाक्षरही न काढितां मुकाऱ्यांने आपली लेखणी घेतली व पुन्हां लिहिण्यास सुरुवात केली !!

५ थॉमस कारलाइल यालाही एकदां असाच प्रसंग आला होता. पण मनोनिग्रहानें त्यांतून तो पार पडला. यानें ' फ्रान्स देशांतिल

१ रॉबर्ट एन्सवर्थ:-जन्म इ० स० १६६०. मृत्यू इ० स० १७४३. याचा बोल्टन येथें विद्याभ्यास झाला. यानें कांही दिवस बोल्टन येथें व कांहीं दिवस लंडन येथें शाळा घातली होती. यानें लॅटिन भाषेंतून इंग्लिश भाषेंत एक मोठा कोश लिहिला आहे. हा कोश लिहिण्यास त्याला वीस वर्षे लागलीं.

२ थॉमस कारलाइल:-हा इ० स० १७९५ या वर्षी स्कॉटलंडांत जन्मला. यानें ऐतिहासिक व राजकीय विषयांवर लहान मोठे बरेच ग्रंथ लिहिले आहेत त्यांत ' फ्रेडरिक धि ग्रेट याच्या वेळचा इतिहास ' ' ऑलिव्हर क्रॉमवेलची पत्रे व भाषणे ' ' जॉन स्ट्यार्लिंगचे चरित्र ' हे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. या खेरीज यानें ' एडंबरो रिव्ह्यूंतूनही अनेक लेख प्रसिद्ध केले आहेत. याला जर्मन भाषेचे चांगले ज्ञान होतें. हा इ० स० १८०१ या वर्षी मरण पावला.

राज्यक्रांति' या नांवाचा एक ग्रंथ लिहिला होता व तो वाचून पाहण्याकरितां त्याची हस्तलिखित प्रत त्यानें आपल्या एका मित्रास दिली होती. त्याच्या मित्रानें ती वाचतां वाचतां एके दिवशीं निष्काळजीपणानें आपल्या दिवाणखान्यांतील जमिनीवर ठेविली व तो बाहेर गेला. पुढें त्याची मोलकरीण दिवाणखाना झाडण्याकरितां आंत आली व तिच्या दृष्टीस ती प्रत पडली. तिनें रद्दीतले कांहीं कागद पडले आहेत असें समजून तिचा विस्तव पेटविण्याकडे उपयोग केला ! एखाद्यानें मोठ्या मेहनतीनें एखादा ग्रंथ लिहिला असला आणि तो कोणी तरी जाळून टाकिला तर त्याचा त्याला किती राग येईल वरें ? पण कारलाइलला जेव्हां ही गोष्ट समजली तेव्हां त्यानें तीबद्दल त्या मोलकरणीपाशीं एक ब्रमुद्धां काढिला नाहीं. व मोठ्या धैर्यानें आठवून आठवून पुन्हां त्यानें तो ग्रंथ साध लिहिला.

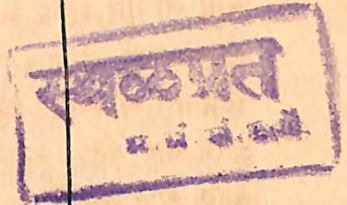
६ मनोनिग्रह हें एक चिखत आहे. घनघोर युद्धांत चिखत जसें शत्रूच्या मान्यापासून योद्ध्याचे संरक्षण करितें, तसें आयुष्याच्या लढाईत मनोनिग्रह हा मनुष्याचा सर्वस्वी घात करणारे जे काम-कोषादि पाहिले त्यापासून त्याचे संरक्षण करितो. समुद्रांत ज्याप्रमाणें प्रचंड लाटा, वादळे व तुफाने हीं व्हावयाचींच, त्याप्रमाणें आयुष्यांत अनिवार संकटे, हाल व अडचणी हीं यावयाचींच. पण ज्याला ह्यागून जलपर्यटनापासून आपल्या ज्ञानांत व सुखांत भर टाकावी असें वाटतें, त्यानें जसें वादळे व तुफाने यांना न जुमानत बेघडक समुद्र प्रवास केला पाहिजे, त्याप्रमाणें ज्याला ह्यागून संसार यात्रा सुखानें करावी असें वाटतें त्यानें दुःखें व संकटें यांशीं सपाटून टक्कर देत देतच आयुष्यक्रमण केलें पाहिजे. योद्ध्याला लढाई तर केली पाहिजे. मग मेघगर्जना, विजांचा कडकडाट, दलदल, आडमार्ग, चिखल, कांटेकुटे यांना भिऊन चालेल काय ? त्याप्रमाणें

मनुष्याला अयुष्याशीं तर झुंजलें पाहिजे; मग क्लेश, विपत्ति, कठिण प्रसंग, हाल, संकटें यांना भिऊन काय उपयोग ? दुःखाचा प्रसंग कठिण तर खराच; पण धैर्य धरून त्याकडे थोडें टक्कारून पाहिलें कीं पुरें, तो लागलच पळून गेला लक्षण समजावें. आणि भीत भीत त्याकडे पाहिलें कीं, आपल्यावर झडप घालून त्यानें आपला चेदा-भेदा उडविला असें खास समजावें ! दुःखाला हार जाण्याची संवय ज्यांना लागली असते त्यांना ठरीव बाक्षीस ह्मणजे शोक आणि निराशा हींच होत. क्रूर श्वापद आंगावर चालून आलें असतां त्याला आंजारणें गोंजारणें हा कांहीं व्यापासून आपला बचाव करण्याचा मार्ग नव्हे; तर त्याशीं दोन हात करून त्याचा फडशा उडविणें हाच जसा योग्य मार्ग आहे, तसा कठिण प्रसंग आला असतां 'आतां काय करावें ?' असें री री करीत बसणें हा कांहीं तो टाळण्याचा मार्ग नव्हे; तर हिंमत धरून त्याशीं टक्कर देणें हाच खरा मार्ग होय. री री करीत बसलें कीं, त्यानें आपणास घेरलेंच आणि बेधडक चालून गेलें कीं, त्याचें आटपलेंच. विपत्तीशीं झगडल्यानें मनुष्याचे अमुकच फायदे होतील हें जरी नेहमीं सांगतां येत नाहीं, तरी या जगांत विपत्ति जर नसती तर मान किंवा कीर्ती यांचें नांव सुद्धां ऐकूं आलें नसतें. आजपर्यंत अनेक पुरुष उदयाला आले यांचें कारण पुष्कळ अंशीं विपत्ति हेंच होय. विपत्ति जर नसती तर मनो-निग्रही मनुष्याचें तेजच या जगांत पडलें नसतें. मनोनिग्रहाची खरी परीक्षा विपत्तीशिवाय दुसऱ्या कशानेही होत नाहीं. आणि ज्या अर्थीं अयुष्यांत मनुष्याची पावलेंपावलीं विपत्तीशीं गांठ पडते, त्या अर्थीं मनोनिग्रह हें सर्व सद्गुणांचें बीज आहे असें मानिलें पाहिजे. अनु-भवावरून आपणाला अशी एक गोष्ट कळून येते कीं, स्वस्थ बसून जे अयुष्याचा उपभोग घेतात त्यांना सुख कधींच मिळत नाहीं. जमि-

नीत जेव्हां नांगर कुळव घालावा तेव्हां पुढें पीक चांगलें येतें. तसें मनुष्यानें अगोदर दुःख भोगावें तेव्हां पुढें त्याला सुख होतें.

७ दुःखानें मनुष्याचेठायीं मोठी शक्ति येते. वास्तविक पाहिलें तर दुःख कांहीं नवीन शक्ति देत नाही. तर दुःखामुळें आपल्या अंगी जी गुप्त शक्ति असते तीच प्रगट होते. गंजलेली तरवार धार लावण्याच्या धोंड्यावर घांसली ह्मणजे तिला ज्याप्रमाणें धार येते, त्याप्रमाणें आपल्या हिंमतीला अडचणीचा धोंडा मिळतांच तिला उत्तम धार येते. मनुष्यस्वभावांत जितकें ह्मणून चांगलें, शुद्ध व निर्मळ आहे तितकें सर्व दारिद्र्य, दुःख, निराशा व प्रातिकार यांच्या योगानेंच बाहेर पडतें. विवेकानेंच फक्त अडचणीला जिंकतां येतें व सतत उद्योग आणि दीर्घ परिश्रम यांनीच मार्गातील अडथळे एकीकड सारतां येतात. हाल, अपेक्षा, अपयश, निराशा हींच मनुष्यांत खरें पाणी आहे किंवा नाही तें पाहतात व हींच मनुष्याच्या अंगी मनोनिग्रह आणतात.

श्रीमन्महाराज श्रीशिवछत्रपति.

जन्म इ. स. १६२७.

मृत्यु इ. स. १६८०

(निबंधावलि. पान १३ पहा.)

बिनचूक तर्क करितां येणें.

१ आयुष्यांत सुख मिळण्यास बिनचूक तर्क करितां येणें हा एक गुण मनुष्याच्या अंगी असला पाहिजे. बिनचूक तर्क करितां येणें याचा अर्थ असा की, मनुष्याला रोजच्या व्यवहारांत नफातोटा, जय-अपजय, सुखदुःख हीं जीं होतात तीं कशामुळे होतात याचें ज्ञान असणें. हें ज्ञान ज्याचेठायीं असतें तो बहुतकरून तोट्यापासून अलिप्त असतो व त्याला दुःखही सहसा भोगावें लागत नाही. ज्या मनुष्याला बिनचूक तर्क करितां येतो त्याला कोणत्याही कामांत हटकून जय येतो व त्याचें आयुष्य सुखसमाधानांत जातें.

२ कित्येक लोक काय ह्मणतात की, 'मनुष्याला कोणत्याही कामांत जय येणें किंवा न येणें हें त्याच्या नशिवावर अवलंबून आहे. नशीब चांगलें असेल तर त्याला जय येईल व नशीब वाईट असेल तर त्याला अपजय येईल.' हें ह्मणणें अगदीं चुकीचें आहे. मनुष्याला जय येतो तो त्याच्या उद्योगानें व आलेली संधि फुकट न घालवितां तिचा तात्काळ योग्य उपयोग केल्यानें येतो. असें असून 'नशीब चांगलें असतें ह्मणून जय येतो' असें जे ह्मणतात त्यांना काय ह्मणावें ?

३ 'दैवानेंच घावें आपल्याहातून काय होणार आहे ?' अशी कुरकुर जे लोक करितात ते बहुतकरून आळशी व निरुद्योगी असतात. काम करावयाचें त्यांच्या जिवावर येतें व बसून चैन भोगावी असें त्यांना वाटतें. त्यांना एखाद्या कामांत अपजय आला ह्मणजे त्याचा दोष आपल्याकडे न घेतां ते दैवाला लावितात. ह्मणजे अपयशाचें कारण असतें एक आणि दोष मात्र भल्यालाच !

४ कित्येक लोक आपल्या चुकीकडे न पाहतां जयापजयाचा सगळा हवाला दैवावर अथवा दैवाप्रमाणेंच मानिलेल्या वेळेवर टाकितात. जय आला ह्मणजे ते काय ह्मणतात कीं, ' वेळच आमच्या बऱ्यावर होती ह्मणून जय आला, नाही तर आमच्याहातून काय व्हावयाचें आहे ? ' बरें, अपजय आला तरी ' ती वेळच वाईट लागली ह्मणून आह्मांस अपजय आला, त्याला आह्मी तरी काय करावें ? ' असें ह्मणून ते वेळेचाच दोष देतात. आतां वास्तविक पाहूं गेलें तर वेळेवर जयापजयाचें किती अवलंबून असतें बरें ? व्यवहारांतील लाखों घडामोडींत वेळेचा पुष्कळ उपयोग होतो व वेळेवर काम केलें तर जय येतो नाहीतर अपजय येतो हें जरी खरें आहे, तरी वेळेचा योग्य उपयोग करणें किंवा न करणें हें सर्वथेव त्यांच्याच स्वाधीन असतें. आलेल्या संधीचा योग्य उपयोग केला तर त्यांना जय येईल आणि ती फुकट घालविली तर अपजय येईल. ह्मणजे वेळेचा सदुपयोग किंवा दुरुपयोग करणें हें सुद्धां त्यांच्याच स्वाधीन असून जयाचें यशही ते वेळेलाच देतात व अपयशाचें खापरही ते वेळेवरच फोडितात तेव्हां त्यांना काय ह्मणावें !

५ कित्येक लोकांचें असें ह्मणणें असतें कीं, ' काय करावें हो ? आमची स्थिति वाईट नसती किंवा कित्येक गोष्टी आह्मांस प्रतिकूल नसत्या तर आह्मी काय पाहिजे तें केलें असतें. ' स्थिति वाईट किंवा गोष्टी प्रतिकूल ही कुरकुर जे उद्योगी, नियमित व सारासार विचार करणारे असून ज्यांच्या अंगी धैर्य असतें ते कधीच करावयाचे नाहीत. जे ह्मणून आळशी, उधळे व मूर्ख असतात व ज्यांचे अंगी धैर्य साहसादि गुण मुळीच वास करीत नाहीत तेच अशी कुरकुर करितात. एवढीशी अडचण पुढें आली कीं, तिला पाहून ते अगदीं गांगरून जातात व थोडासा कठिण प्रसंग गुदरला कीं, ते अगदीं निराश होऊन बसतात.

६ इंग्लंडांत रिचर्ड कंबरलंड म्हणून एक नाटककार होऊन गेला. त्यानें आपल्या एका हास्यरसप्रधान नाटकांतील एका पात्राच्या तोंडांत पुढील भाषण घातलें आहे:—“ मी जो निराश झालों आहे तो एवढ्या तेवढ्याशा कारणावरून झालों आहे असें नाही. उदरनिर्वाह चालावा म्हणून मी होते नव्हते तेवढे सर्व मार्ग स्वीकारिले; पण मला पोटभर अन्न कांहीं मिळालें नाहीं. बरें, अन्नाकरितां खटपट व परिश्रम हीं तरी कांहीं मीं कमी केलीं ! मनुष्याला जे जे उपाय व ज्या ज्या युक्त्या करितां येतील त्या सर्व मीं करून पाहिल्या; पण माझी अन्ना-ची ददात कांहीं तुटली नाहीं. या धंद्यानें आपला उदरनिर्वाह होत नाहीं, दुसरा करावा; दुसऱ्यानें होत नाहीं, तिसरा करावा; याप्रमाणें मीं अनेक धंदे केले. पण जो धंदा करावा तो माझ्या अंगशीं आला. मी सार्वजनिक उलाढालींत पडलों; स्वतंत्रतेकरितां आतोंनात ओरडलों; स्वदेशसेवा करण्यास तयार झालों; फार तर काय, राजद्रोहात्मक अनेक भाषणें व अनेक लेखही लिहिले. आणि इतकें करूनही जेव्हां माझ्या पोटाला मिळालें नाहीं तेव्हां मला असें वाटूं लागलें कीं, याउपपर आपला उदरनिर्वाह कांहीं चालत नाहीं. मग मी पुस्तकें विकण्याचा धंदा करूं लागलों. पण लोकांनीं वाचायाचेंच सोडून दिलें ! आणि जर मी धान्यविक्रया झालों असतों, तर मला वाटतें कीं, लोकांनीं अन्न खावयाचेंच सोडून दिलें असतें !! ” यांतील शेवटच्या वाक्यावरून

१ रिचर्ड कंबरलंड:—जन्म इ० स० १७३२. मृत्यु इ० स० १८११. यानें धर्मोपदेशकाचा धंदा करावा या हेतूनें याच्या आईबापांनीं याला लहानपणीं धार्मिक शिक्षण दिलें होतें. पण पुढें तो हेतु सिद्धीस गेला नाहीं. याला ट्रेडबोर्डनें आपला सेक्रेटरी नेमून स्पेनदेशांत पाठविलें होतें. तेथून परत आल्यानंतर यानें नाटकें, कादंबऱ्या व निबंध लिहिण्यास सुरवात केली. नाटककार या नात्यानें याची लोकांत जितकी प्रसिद्धि आहे त्यापेक्षां निबंधकार या नात्यानें अधिक प्रसिद्धि आहे.

लॉर्ड लिटनच्या 'द्रव्य' या नाटकांतिल एका पात्राची आठवण होते. त्या पात्रानें असे उद्गार काढिले आहेत की, 'मी जर टोषीविक्या झालों असतो तर या जगांत डोवयाशिवायच मनुष्ये-जन्माला आलीं असतीं !' पण अशी जी अभागी पात्रें नाटककार आपल्या नाटकांत घालितात तीं बहुतकरून ज्या मनुष्यांना स्वतःच्या चुकांनं, मूर्खपणांनं, भलताच धंदा स्वीकारिल्यांनं, दीर्घ परिश्रमाच्या अभावामुळें व अंगीं आत्मसंयमन करण्याची शक्ति नसल्यामुळें अपजय येतो त्यांच्याच उदाहरणांवरून घालितात. वास्तविक पाहिलें तर प्रत्येक मनुष्याला जय मिळविण्याची संधि येत असते; पण ती साधून तिचा योग्य उपयोग करून घेतला तरच जय येतो नाहीतर अपयश अगदीं ठेवल्यासारखें !

७ पण असा समज सर्व लोकांचा असतो कोठें ? इंग्लंडांत एल्डन ह्मणून एक प्रख्यात गृहस्थ होऊन गेला. त्याचें असें ह्मणणें असे की, 'मजसारख्या दुसऱ्या मनुष्याकडे मी पाहिलें व माझ्या अंगीं कोण-कोणते गुण आहेत हें मी लक्ष्यांत आणिलें ह्मणजे मला असें आश्चर्य वाटतें कीं, मी ज्या अधिकारावर हल्लीं आहे तो अधिकार मला मिळा-

१ लॉर्ड लिटन:-हा इ० स० १८०५ या वर्षीं इंग्लंडांत जन्मला. हा २१ वर्षांचा झाल्यानंतर यानें नाटकें लिहिण्यास सुरवात केली. याचीं ५१६ उत्कृष्ट नाटकें आहेत. याला कविताही करितां येत असत. याचीं ३४ उत्तम काव्यें आहेत. याची दोन वेळ पार्लमेंटामध्ये निवड झाली होती. हा उत्तम वक्ता नव्हता; तरी लोकांच्या मनावर ठसा उमटेल इतकें जोरदार भाषण याला करितां येत असे.

२ एल्डन:-जन्म इ० स० १७५१. मृत्यु १८३८. १७८३ या वर्षीं पार्लमेंटाचा सभासद झाला. १७८८ या वर्षीं सॉलिसिटर-जनरल झाला. १७९३ मध्ये अटर्नी-जनरल झाला. १७९९ या वर्षीं त्याला चीफ जस्टिसची जागा मिळाली. १८०१ मध्ये लॉर्ड चेंसलरची जागा मिळाली व १८२१ मध्ये अर्ल ऑफ एल्डन ही पदवी मिळाली.

ला कसा ? याचें खरें कारण ह्मणजे माझें सुदैव असें मी समज-
तो. ' एड्डनचा हा तर्क किती चुकीचा आहे ! त्याला जो मोठा अ-
धिकार मिळाला होता तो त्याच्या सुदैवानें मिळाला नसून त्याच्या
अंगी मोठी योग्यता असल्यामुळे व तो सतत उद्योग आणि दीर्घ प-
रिश्रम हीं करण्यास कधीं मागे पुढें पहात नसल्यामुळेच मिळाला होता.
< आतां वोगी अंतं ह्मणूंक की, शिवाजी, वाजीराव, शिकंदर,

१ शिवाजी:—जन्म इ० स० १६२७. मृत्यु १६८०. याला लहानपणीं याची
आई जिजाबाई व गुरु दादोजी कोंडदेव यांच्या देखरेखी खालीं राज्यविद्येचें व स-
दाचरणाचें शिक्षण मिळालें. याला लिहितां वाचतां मुळींच येत नव्हतें. इ० स०
१६७४ या वर्षीं, स्वपराक्रमानें हिंदुपदपातशाही स्थापन करून, यानें रायगडी आप-
णास राज्यभिषेक करून घेतला. यानें यवनांस जर्जर करून खुद्द दिल्लीपतीस अगदीं
जेरीस आणिलें. यानें अष्टप्रधानांची स्थापना करून त्यांच्या साहाय्यानें आपला रा-
ज्यकारभार उत्तम रीतीनें चालविला. प्रसिद्ध साधु रामदास यांचा त्याजवर पूर्ण
अनुग्रह होता. कित्येक हिंदुलोक शिवाजीला शिवाचा अवतार समजून त्याची भक्ति
करितात.

२ वाजीराव:—जन्म इ० स० १६९५. मृत्यु १७४०. हा ब्राह्मण वार
श्रीमंत थोरले शाहू महाराज यांचेवेलीं उदयास आला. याला पेशवाईचीं वस्त्रे मिळा-
ल्यावर यानें दिल्ली अटकेपर्यंत मराठी राज्याचा झेंडा फडकाविला. याला शिर्डी व
मोंगल लोक थरथरां कांपत असत. हा फार शूर असून राज्यकारभारांत मोठा पटा-
ईत होता.

३ शिकंदर:—जन्म इ० स० पूर्वी ३५६. मृत्यु इ० स० पूर्वी ३०३. हा
२० व्या वर्षीं म्यासेडोन (ग्रीस) येथील आपल्या बापाच्या गादीवर बसला. याचा
गुरु आरिस्टॉटल. त्याच्या शिक्षणानें शिकंदराच्या अंगी शौर्यसाहसादि अनेक गुण
आले होते. यानें ग्रीस, इराण, इजिप्त वगैरे अनेक देश जिंकून संपूर्ण युरोपखंडावर
आपला दरारा बसविला होता. यानें इ० स० पूर्वी ३२७ या वर्षीं हिंदुस्थानावर स्वा-
री करून प्रख्यात पोरस राजा याचा पराभव केला व सिंध आणि पंजाब यांतील कै-

(पुढील पृष्ठ पहा.)

सिसरो, सला यां सारख्या भाग्यशाली व विजयी मनुष्यांचा मुद्धां दैवावर विश्वास होता, मग दैवाधीन कांहीं नाही असें कसें ह्मणतां येईल? वरील गृहस्थांचा दैवावर विश्वास होता हें खरें; पण त्यांच्या बुद्धीसारखी बुद्धि, धैर्यासारखें धैर्य किंवा वर्तनासारखें वर्तन फार थोड्यांचें सांपडेल ! त्यांचा दैवावरील विश्वास असून नसून सारखाच होता. उद्योग करण्याला त्यांनीं कधींही मागें पुढें पाहिले नाही किंवा प्रयत्न करण्याचें त्यांनीं कधींही सोडिलें नाही. मग त्यांच्या श्रमाचें फल त्यांना मिळालें हें रास्तच झालें. नुसतें दैव काय करणार आहे!

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू)

क प्रांत जिंकिले. विद्या व कला याची त्याला चांगली अभिरुचि होती व मोठमोठे कवि आणि तत्ववेत्ते यांना तो नेहमीं आपल्या जवळ बाळगी. याला होमरचें ' इलिअड ' वाचण्याचा मोठा नाद असे व त्यांतील शूर नायकाच्या पराक्रमाप्रमाणें आपल्या अंगां पराक्रम यावा असें त्याला वाटे.

१ सिसरो:—हा प्रख्यात रोमनवक्ता होता. जन्म इ. स० पूर्वी १०६. मृत्यु इ० स० पूर्वी ४३. हा २६ वर्षांचा झाल्यानंतर वकिली करूं लागला. पुढें १७ वर्षांनीं हा रोमचा कॉन्सल झाला. सीझर आणि पाँपी यांच्या भाडणांत प्रथमतः यानें पाँपीचा पक्ष स्वीकारिला होता. पण पुन्हां लवकर याची व सीझरची मैत्री जुळली. लष्करी कवाईत, कायदा व तत्वज्ञान या तीन्ही गोष्टींचें याला चांगलें शिक्षण मिळालें होतें. यानें पुष्कळ दिवस वक्तृत्वकलेचा अभ्यास करून पुढें मोठा लौकिक संपादिला. यानें वक्तृत्व, तत्वज्ञान व नीतिशास्त्र या विषयांवर अनेक लहान मोठे ग्रंथ लिहिले आहेत.

२ सला:—रोमचा डिक्टेटर. जन्म इ० स० पूर्वी १३८. मृत्यु इ० स० पूर्वी ७८. हा ५० वर्षांचा झाल्यानंतर रोमच्या लोकांनीं याला कॉन्सल नेमून पुष्कळ सैन्यानिशीं ग्रीस देशावर स्वारी करण्यास पाठविलें. या स्वारींत त्याला जय आला. यानें रोमच्या राज्यपद्धतीसंबंधीं, धार्मिक संस्थासंबंधीं, न्यायदानासंबंधीं व नैतिक सुधारणासंबंधीं अनेक कायदे केले आहेत. यानें ग्रीक व रोमन विद्यांचा चांगला अभ्यास केला होता.

तें असून नसून सारखेंच आहे असें झटलें तरी चालेल. प्रयत्न हा केलाच पाहिजे. मग दैव हें नांव काढलें तर शोभेल.

९ बेकन एवढा मोठा तत्वज्ञानी असून त्यानें सुद्धां ' आकस्मिक गोष्टी व प्रासंगिक स्थिति हीं मनुष्याच्या जयापजयाला बरीच मदत कारितात ' असें झटलें आहे. तथापि, त्यानें सुद्धां असें कबूल केलें असतें कीं, आकस्मिक गोष्टी व प्रासंगिक स्थिति यांना ताब्यांत ठेवण्याची व त्यांच्याकडून हवीं तीं कामें करून घेण्याची शक्ति मानवी बुद्धीला आहे. शाहणा व मूर्ख यांमध्ये हेंच अंतर आहे कीं, पहिला आलेल्या संधीचाच आपल्याला पाहिजे तसा उपयोग करून घेतो व दुसरा तिचा उपयोग न करितां ती व्यर्थ घालवितो.

१० एका अमेरिकन गृहस्थानें एके ठिकाणीं असें झटलें आहे कीं, ' कोणतेही दहा लोक एखाद्या कामांत दैवाचा संबंध असतो असें झणतील तर त्यांपैकीं नऊ तरी आळसी, दुर्मुख आणि रंजिस असे असले पाहिजेत. ' खरें आहे. ज्याचा सगळा भरंवसा दैवावर, त्याला हात असून ते नसल्या सारखेच आहेत, त्याला स्वातंत्र्य असून पार-तंत्र्य भोगावें लागतें व बुद्धि असून पशूप्रमाणें आचरण करावें लागतें.

११ मनुष्यानें योग्य काम योग्य वेळीं हातीं घेऊन तें उत्तम रीतीनें बजाविलें कीं, त्याला हटकून यश आलें झणून समजावें. याचप्रमाणें

१ बेकन:-हा इ० स० १५६१ या वर्षी इंग्लंडांत जन्मला. याच्या कीर्तीस मुख्य कारण याचें तत्वज्ञान. यानें विचार करण्याची एक नवीनच पद्धत प्रचारांत आणिली व तिच्यायोगानें ज्ञानाची वृद्धि फार झाली. याला ' अर्वाचीन तत्वज्ञानाचा जनिता ' असें झणतात. हा एवढा मोठा तत्वज्ञानी होता, पण जबरदस्त लांचखा-ऊ आणि अत्यंत कृतघ्न होता. पहिल्या गुणाबद्दल लोक याची जितकी प्रशंसा करितात तितकीच दुसऱ्या अवगुणाबद्दल त्याची निंदा करितात. हा इ० स० १६२६ या वर्षी मरण पावला.

परिस्थिति कसलीही असली तरी तिजपासून कोणत्याही प्रकारचा अपाय होणार नाही असे समजून त्याने सरळ मार्गाने सतत उद्योग केला पाहिजे. परिस्थिति परिस्थिति म्हणजे काय? जो म्हणून चाणाक्ष, मेहनती व दीर्घोद्योगी आहे, तो परिस्थिति हेच जय मिळविण्याचे साधन आहे असे समजून तिचा हवातसा उपयोग करून घेऊन शेवटी जय मिळवितो. जलपर्यटणाला निघाले ह्याणजे खलशांची जशा भरती, ओहटी आणि वारा यांच्याशी गांठ पडोच पडते, तसे आयुष्यांत मनुष्याला प्रसंग, वेळ आणि परिस्थिति ही येतातच येतात. पण खलशांशी कुशल असला ह्याणजे तो जसा भरती, ओहटी आणि वारा यांचाच पाहिजे तसा उपयोग करून घेऊन शेवटी इच्छित स्थळी पोचतो, तसा जो मनुष्य धाडसी, हुषार आणि दृढनिश्चयी असतो तोही प्रसंग, वेळ आणि परिस्थिति यांचेच सहाय घेऊन आपले काम तडीस नेतो.

१२ ज्यांना बिनचूक तर्क करितां येत नाही त्यांना दुसऱ्याविषयी बरोबर मत मुळांच देतां येत नाही. मनुष्याची बाह्य स्वरूपे कशी असतात व अंतःस्वरूपे कशी असतात हे, ज्यांना बरोबर तर्क करितां येतो, त्यांनाच कळते. बिनचूक तर्क करितां आल्याशिवाय मनुष्याला खरा उद्योगी कोण आहे, कोणास हटकून यश आले पाहिजे व जगांत मानमान्यता किंवा कीर्ति मिळण्यास मनुष्याच्या अंगी कोणकोणते गुण अवश्य असले पाहिजेत याचे ज्ञान मुळांच होणार नाही. बिनचूक तर्क करितां न आल्यामुळे दुसऱ्याची खरी योग्यता किती असते हे पुष्कळांना समजत नाही. त्यामुळे दिसतांना तरतरीत व हुषार मनुष्याला एखाद्या कामांत अपयश आले ह्याणजे त्यांना मोठे आश्चर्य वाटते व त्याचे कारण केवळ एक दुर्दैव असावे असा ते निरर्थक वाद करतात. वास्तविक पाहिले तर, मनुष्याच्या अंगी जितकी योग्यता असते त्या मानानेच त्याला या जगांत यश येत असते.

श्री० पहिले बाजीराव.

जन्म इ. स. १६९९-

मृत्यु इ. स. १७४०.

(निबंधावलि. पान १३ पहा.)

आतां प्रत्येक नियमाला अपवाद हा असतोच. आणि जगाच्या आम-पर्यंतच्या इतिहासाकडे अवलोकन केलें ह्मणजे कांहीं कांहीं बुद्धिवान् व सद्गुणी लोकांनासुद्धां एखाद्या कामांत यावा तसा जय न येतां उलट संकटें व हाल हीं भोगावीं लागलीं असें दिसून येतें. तथापि, एवढ्या-वरून मुख्य नियमाला बाध येतो अशा मुळींच गोष्ट नाही. योग्यतेप्रमाणें फलप्राप्ति ही झालीच पाहिजे.

१३ अंगीं पुष्कळ योग्यता असून ज्यांची या जगांत मुळींच चहा झाली नाही अशीं माणसें आमच्या वाचकांना किती सांपडतील! कदाचित् ते असें ह्मणतील कीं, “ कित्येकांच्या अंगीं मोठी योग्यता असते; पण त्यांना भोंवतालची स्थिति अनुकूल नसल्यामुळें किंवा त्यांच्या दैवदुर्विपाकामुळें त्यांचें तेज पडत नाही. नाहीतर कालिदासां-

१ कालिदासः—हा संस्कृत कवि होता. हिंदुस्थानचा प्राचीन इतिहास उपलब्ध नसल्यामुळें ह्या कोणत्या काळीं होऊन गेला हें पक्कें सांगतां येत नाही. कोणाच्या मते हा इ० स० पूर्वी पहिल्या शतकांत होऊन गेला व कोणाच्या मते त्याच शतकाच्यापुढें साहाय्या शतकांत होऊन गेला. याच्या कवितेंत श्रृंगार, करुणादि रस, कल्पनाविशालत्व, सरस व हृदयंगम वर्णनें, गंभीर आणि प्रगल्भ विचार हीं पूर्णपणें भरलीं असून उपमा देण्याची याचा हातोटी अप्रतीम असल्यामुळें लोक याला ‘ कविकुलमुकुटमणी ’ ही संज्ञा देतात. याचे मुख्य ग्रंथ ह्यटले ह्मणजे ‘ कुमारसंभव ’, ‘ रघुवंश ’, ‘ मेघदूत ’, ‘ शाकुंतल नाटक ’ व ‘ विक्रमोर्वशी नाटक ’ हे होत. याखेरीज त्यानें ‘ ऋतुसंहार ’, ‘ ध्रुतबोध ’, ‘ श्रृंगार तिलक ’, ‘ श्रृंगाररसाष्टक ’ असे लहान लहान ४ ग्रंथ लिहिले आहेत. ‘ मालविकाग्निमित्र ’ या नांवांचें एक नाटक याच्या नांवांनें प्रसिद्ध आहे. पण तें खुद्द कालिदासानें लिहिलें नसावें असा पंडितांचा तर्क आहे. याखेरीज लहान मोठे सुमारे १५ ग्रंथ याच्या नांवावर चलत आले आहेत. पण त्यासंबंधी पंडितांचा वरीलच तर्क आहे.

सारखे कवि किंवा नानाफडणविसासारखे मुत्सद्दीमुद्धां ते निपजले असते. " पण हें त्यांचें ह्यणणें अगदीं चुकीचें आहे. परिस्थिति कितीही अनुकूल असली किंवा सुदैवाची केवढीही कृपा असली तरी पाहिजे त्या मनुष्याला कालिदास किंवा नानाफडणविस होतां येईल काय! अंगांत योग्यताच जर नाही तर परिस्थितीवर किंवा दैवावर उर्गाच टोपर ठेऊन काय उपयोग? खरी योग्यता ज्याच्या अंगांत आहे तो परिस्थितीला न जुमानतां किंवा दैवाविषयीं विचार न करितां आपल्या इच्छेप्रमाणें आपलें वर्तन ठेऊन कोणतेंही काम हां हां म्हण-

१ नानाफडणविसः—जन्म इ० स० १७४१. मृत्यु इ० स० १८००. हा श्री० नानासाहेब पेशवे व श्री० थोरले माधवराव यांच्या कारकीर्दीत फडणिसाचें काम पाहत होता. पुढें श्री० नारायणराव पेशवे यांचा वध झाल्यावर पुण्यांत जीं राज्यकारस्थानें सुरू झालीं त्यांत त्यांनं पुढारीपणा स्वीकारून रघुनाथराव दादासाहेब यांजबरोबर वर बांधिलें व श्री० सवाई माधवराव यांना पेशवाईचीं वळें देऊन त्यांचा राज्यकारभार आपण उत्तम रीतीनें चालविला. हा शूर मुर्खीच नव्हता. तथापि राज्यकारभारामध्यें इतका वाकबगार होता कीं, शिंदे, होळकर, गायकवाड हे त्यांच्या पूर्ण कक्षांत असून निझाम, हैदर, फ्रेंच व इंग्लिश हे देखिल त्याला नमून वागत. श्री० सवाई माधवराव यांच्या मृत्युनंतर पुण्याच्या दरबारांत बाचाबाची होऊन नानास बापू गोखल्यासारखे अनेक घरभेदी शत्रु उत्पन्न झाले. पण नानानें त्या सर्वांसही दाद दिली नाही. नानाच्या अद्वितीय मुत्सद्दीपणामुळें मराठ्यांचें वैभव, पराक्रम व सत्ता हीं कळसास पांचलीं होती. नानाच्या पश्चात् या सर्वांचीं अगदीं राखरांगोळी झाली ! ब्राह्मणाचें शाहणपण व मुत्सद्दीपणा हीं नानाबरोबरच लयास गेलीं असे अनेक एतद्देशीय व इंग्लिश इतिहासकारांनीं उद्गार काढिले आहेत.

तां तडीस नेईल. फार तर काय, ब्राडलांसारखीं जीं माणसें असतील तीं प्रत्यक्ष परिस्थितीला किंवा दैवालासुद्धां आपल्यासारखें करून घेतील. म्हणूनच 'दैवन देयमिति का पुरुषा वदंति' म्हणजे हलके लोकच कोणतीही गोष्ट दैवाधीन असते असें म्हणतात असें जें एका संस्कृत कवीनें म्हटलें आहे तें अक्षरशः खरें आहे. 'दैव काय करील तें करील' असें म्हणून जे लोक स्वस्थ बसतात त्यांना सदासर्वदां भाळस, निरुद्योग व निरुत्साह यांनीं पछाडिलें असतें व नेहमीं अपयश एकसारखें पाठीमागें लागलें असतें. करितां आपलें बरें वाईट करणें हें दैवाच्या स्वाधीन मुळींच नाही असें समजून मनुष्यानें केवळ एक प्रयत्न केला पाहिजे. म्हणजे सिद्धि पुढें तयार असते. योगवासिष्टांत म्हटलेंच आहे कीं:—

पौरुषा दृश्यते सिद्धिः पौरुषाद्धीमतां क्रमः ॥

दैवमाश्वासनामात्रं दुःखे पेलवबुद्धिषु ॥ १ ॥

भावार्थः—प्रयत्नानें सिद्धि व बुद्धि प्राप्त होतात. आणि दैवाचा

१ चार्लस ब्राडलाः—हे इंग्लिश गृहस्थ होते. यांचा जन्म इ० स० १८१३ या वर्षी झाला. यांची घरची अगदीं गरीबी असल्यामुळें प्रथमतः हे एका वकिलाच्या घरांत शिपाई होऊन राहिले होते. पुढें स्वतःच्या उद्योगानें व दीर्घ परिश्रमानें विद्या संपादन करून यांनीं लोकांचें धुरीणत्व पतकरिलें व इ० स० १८८० या वर्षी नॉर्थपटन शहराच्यावतीनें पार्लमेंटाचे सभासद झाले. एर्लंडांतील विपत्तिप्रस्त लोकांना सुख व्हावें ह्मणून यांनीं पुष्कळ प्रयत्न केले. यांनीं स्पेन देशांत व अमेरिकेंत राजकीय व धार्मिक विषयावर अनेक व्याख्यानें दिलीं. हे इ० स० १८९१ च्या जानेवारी महिन्याच्या ३० व्या तारखेस मरण पावले. यांना हिंदुस्थानची फार कळकळ होती. मरणापूर्वी ४१५ वर्षे यांनीं या देशाच्यावतीनें पार्लमेंटांत व विलायतेंत पुष्कळ खटपट केली. इ० स० १८८९ या वर्षी मुंबईस जी ५ वी राष्ट्रीय सभा भरली होती त्या सभेस विलायतेंतून हे मुद्दाम आले होते.

सारखे कवि किंवा नानाफडणविसासारखे मुत्सद्दीमुद्धां ते निपजले असते. " पण हें त्यांचें ह्मणणें अगदी चुकीचें आहे. परिस्थिति कितीही अनुकूल असली किंवा सुदैवाची केवढीही कृपा असली तरी पाहिजे त्या मनुष्याला कालिदास किंवा नानाफडणविस होतां येईल काय! अंगांत योग्यताच जर नाही तर परिस्थितीवर किंवा दैवावर उगीच टोपर ठेऊन काय उपयोग! खरी योग्यता ज्याच्या अंगांत आहे तो परिस्थितीला न जुमानतां किंवा दैवाविषयीं विचार न करितां आपल्या इच्छेप्रमाणें आपलें वर्तन ठेऊन कोणतेंही काम हां हां म्हण-

१ नानाफडणविसः—जन्म इ० स० १७४१. मृत्यु इ० स० १८००. हा श्री० नानासाहेब पेशवे व श्री० थोरले माधवराव यांच्या कारकीर्दीत फडणिसाचें काम पाहत होता. पुढें श्री० नारायणराव पेशवे यांचा वध झाल्यावर पुण्यांत जीं राज्यकारस्थानें सुरू झालीं त्यांत त्यानें पुढारीपणा स्वीकारून रघुनाथराव दादासाहेब यांजबरोबर वर बांधिलें व श्री० सवाई माधवराव यांना पेशवाईचीं वखें देऊन त्यांचा राज्यकारभार आपण उत्तम रीतीनें चालविला. हा शूर मुर्छीच नव्हता. तथापि राज्यकारभारामध्ये इतका वाकबगार होता कीं, शिंदे, होळकर, गायकवाड हे त्याच्या पूर्ण कर्ह्यांत असून निझाम, हैदर, फ्रेंच व इंग्लिश हे देखिल त्याला नमून वागत. श्री० सवाई माधवराव यांच्या मृत्युनंतर पुण्याच्या दरबारांत बाचाबाची होऊन नानास बापू गोखल्यासारखे अनेक घरभेदी शत्रु उत्पन्न झाले. पण नानानें त्या सर्वांसही दाद दिली नाही. नानाच्या अद्वितीय मुत्सद्दीपणामुळें मराठ्यांचें वैभव, पराक्रम व सत्ता हीं कळसास पोचलीं होती. नानाच्या पश्चात् या सर्वांचीं अगदीं राख-रांगोळीं झाली! ब्राह्मणाचें शाहणपण व मुत्सद्दीपणा हीं नानाबरोबरच लयास गेलीं असे अनेक एतद्देशीय व इंग्लिश इतिहासकारांनीं उद्गार काढिले आहेत.

तां तडीस नेईल. फार तर काय, ब्राडलांसारखीं जीं माणसें असतील तीं प्रत्यक्ष परिस्थितीला किंवा दैवालासुद्धां आपल्यासारखें करून घेतील. म्हणूनच 'दैवन देयमिति का पुरुषा वदंति' म्हणजे हलके लोकच कोणतीही गोष्ट दैवाधीन असते असें म्हणतात असें जें एका संस्कृत कवीनें म्हटलें आहे तें अक्षरशः खरें आहे. 'दैव काय करील तें करील' असें म्हणून जे लोक स्वस्थ बसतात त्यांना सदासर्वदां आळस, निरुद्योग व निरुत्साह यांनीं पछाडिलें असतं व नेहमीं अपयश एकसारखें पाठीमागें लागलें असतें. करितां आपलें बरें वाईट करणें हें दैवाच्या स्वाधीन मुर्छीच नाही असें समजून मनुष्यानें केवळ एक प्रयत्न केला पाहिजे. म्हणजे सिद्धि पुढें तयार असते. योगवासिष्टांत म्हटलेंच आहे कीं;—

पौरुषा दृश्यते सिद्धिः पौरुषाद्दीमतां क्रमः ॥

दैवमाश्वासनामात्रं दुःखे पेलवबुद्धिषु ॥ १ ॥

भावार्थः—प्रयत्नानें सिद्धि व बुद्धि प्राप्त होतात. आणि दैवाचा

१ चार्लस ब्राडलाः—हे इंग्लिश गृहस्थ होते. यांचा जन्म इ० स० १८३३ या वर्षी झाला. यांची घरची अगदीं गरीबी असल्यामुळे प्रथमतः हे एका वकिलाच्या घरांत शिपाई होऊन राहिले होते. पुढें स्वतःच्या उद्योगानें व दीर्घ परिश्रमानें विद्या संपादन करून यांनीं लोकांचें धुरीणत्व पतकरिलें व इ० स० १८८० या वर्षी नॉर्थोपट्टन शहराच्यावतीनें पार्लमेंटाचे सभासद झाले. एर्लेडांतील विपत्तिप्रस्त लोकांना सुख व्हावें म्हणून यांनीं पुष्कळ प्रयत्न केले. यांनीं स्पेन देशांत व अमेरिकेंत राजकीय व धार्मिक विषयावर अनेक व्याख्यानें दिलीं. हे इ० स० १८९१ च्या जानेवारी महिन्याच्या ३० व्या तारखेस मरण पावले. यांना हिंदुस्थानची फार कळकळ होती. मरणापूर्वी ४१५ वर्षे यांनीं या देशाच्यावतीनें पार्लमेंटांत व विलायतेंत पुष्कळ खटपट केली. इ० स० १८८९ या वर्षी मुंबईस जीं ५ वी राष्ट्रीय सभा भरली होती त्या सभेस विलायतेंतून हे मुद्दाम आले होते.

आश्रय अथवा त्यावर विश्वास ठेवल्यानें दुःख मिळतें व बुद्धि नष्ट होते.

यत्नवद्भिर्दृढाभ्यासैः प्रजोत्साह समन्वितैः ॥

मेरवोऽपि निर्गार्यन्ते कैव प्राक्पौरुषे कथा ॥ २ ॥

भावार्थः—यत्न करणारे, दृढाभ्यासी आणि प्रजोत्साहांनीं युक्त अशा पुरुषाकडून एवढा मोठा जो मेरु पर्वत तोमुद्धां गिळला जातो तर या प्राक्तनदोषाची काय कथा!

कालविद्भिर्विनिर्णीता यस्याति चिरजीविता ॥

सचेज्जीवति संछिन्न शिरास्तदैवमुत्तमम् ॥ ३ ॥

कालविद्भिर्विनिर्णीतं पाण्डित्यं यस्य राघव ॥

अनध्यापित एवासो तज्ज्ञश्चैवमुत्तमम् ॥ ४ ॥

भावार्थः—रामचंद्रा, दैवज्ञानीं ज्या पुरुषास 'तू चिरजीव होशील' असे सांगितलें आहे त्याचा शिरच्छेद केला असतां जर तो जिवंत राहिला तर मात्र खरें दैव; किंवा दैवज्ञानीं ज्याला सांगितलें आहे कीं, 'तू पंडित होशील' अशा पुरुषाकडून अध्ययन न करवितां जर तो पंडित झाला तरच खरें दैव.

१४ दैवाप्रमाणेच भुतेंखतें व शकुन याविषयीही कित्येकांचा तर्क अगदीं चुकीचा असतो. 'अमक्या ठिकाणीं मी थोरला जाळ पाहिला. अमक्या ठिकाणीं मी लहान गाढवाचें मोठें गाढव झालेंलें पाहिलें. अमक्या झाडावर मी अक्राळ विक्राळ ब्रह्मराक्षस पाहिला. अमक्या चवाळ्यावर अमक्या रात्री भयंकर रूप धारण करणारी एक स्त्री गुप्त झालेली मी पाहिली' वगैरे अनेक तऱ्हेचे उदाहर अनेकांच्या तोंडून तुझीं ऐकले असतील. पण ते सर्व कशाचे प्रकार आहेत याचा तुझी कधीं विचार केला आहे काय ?

ग्रंथरत्नाकर.

चार्लस ब्राडला.

जन्म. इ. स. १८३३.

मृत्यु. इ. स. १८९१.

१९ भुतांविषयीं वास्तविक पाहूं गेलें तर असा प्रकार आहे कीं, ज्याला कित्येक लोक भुताचे चमत्कार ह्याणून ह्याणतात ते निव्वळ भ्रांतीचे प्रकार असतात ' मनुष्याच्या मनाचा हा धर्मच आहे कीं, डोळ्यांस जसे नानाप्रकारचे आभास होतात त्याचप्रमाणें त्यासही व्हावे. ह्याणजे डोळ्यांस जसे सूर्यविंबाचें संध्यासमयीं प्रसरण व आर-क्तता, अरण्यांतील मृगजल वगैरे अनेक आभास होतात त्याचप्रमाणें मनासही होत असतें. हे भ्रम विचाराच्या योगानें मनुष्यास जसजसे यथार्थ ज्ञान प्राप्त होतें तसतसे नाहींसे होत जातोत. ' ज्यानें अनेक गोष्टींविषयीं यथार्थ ज्ञान संपादन केलें आहे अ ज्याला विचार करण्याची चांगली शक्ति आली आहे तो वरील चमत्कारांचें कार्यकारण शोधून काढल्याशिवाय कधीं राहणार नाहीं. पडद्याचा, प्रतिध्वनि, प्रकाशाचे गुणधर्म इत्यादिकांविषयीं बरोबर ज्ञान नसल्यामुळें त्यांपासून उत्पन्न होणाऱ्या चमत्कारांनाच कित्येक लोक भुतेंखेते समजतात व त्यांची भीति बाळगितात. रामदासस्वामींनीं म्हटलेंच आहे कीं, :—

१ रामदासस्वामीः—हे जातीचे ब्राह्मण. यांचा जन्म इ. स. १६०८ या वर्षी जांबगांवीं झाला. यांच्या बापाचें नांव सूर्योपंत व आईचें नांव राणूबाई. यांचें पहिलें नांव नारायण असें होतें. पण पुढें हे रामाची भक्ति करूं लागले ह्याणून यांना राम-दास असें नांव पडलें. हे लहान असतांनाच विरक्त होऊन नाशिक क्षेत्रीं पंचवटींत जाऊन राहिले होते. पुढें सातारा जिल्ह्यांत चाफळ ह्याणून गांव आहे तेथें ते येऊन राहिले. यांचे अनेक शिष्य होते. त्यांत शिवाजी राजा हा एक होता. त्यानें एकदां स्वामींस सगळें राज्य अर्पण केलें. पण निरपेक्षबुद्धीनें त्यांनीं तें त्यास परत दिलें. हे कांहीं दिवस परळी (त्यालाच सज्जनगड असें नांव पडलें आहे) नांवाच्या किल्ल्यांत राहत असत. याच ठिकाणीं ते इ. स. १६८१ या वर्षी समाधिस्थ झाले. यांनीं दासबोध, स्फुट अभंग, मनाचे श्लोक हे ग्रंथ लिहिले आहेत.

अभंग

१.

वाजे पाऊल आपलें । ह्मणे मागें कोण आलें ॥
 कोण धांवतसे आड । पाहो जातां झालें झाड ॥
 भावितसे अभ्यंतरीं । कोण चाले बरोबरो ॥
 शब्द पडसाद ऊठला । ह्मणे कोण रे वोलिला ॥
 रामीं रामदास म्हणे । संशयाचीं हीं लक्षणें ॥ १ ॥

२

कांहीं दिसे अकस्मात । तेथें वाटे आलें भूत ॥
 वायां पडावें संदेहीं । मुळीं तेथें कांहीं नाहीं ॥
 झाड झुडुप देखिलें । जिवीं वाटे कोण आलें ॥
 रामदास सांगे खुण । भितो आपणा आपण ॥ २ ॥

३

छाया देखुनी आपली । शंका अंतरीं वाटली ॥
 ऐसें भ्रमाचें लक्षण । भुले आपणा आपण ॥
 मुखें बोलतां उत्तर । तेथें झालें प्रत्युत्तर ॥
 डोंळां घाल्तिं आंचोळी । एकाचीं तीं दोन झालीं ॥
 पोटीं आपण कल्पिलें । तेंचि आलेंसें वाटलें ॥
 दास म्हणे हे उपाधी । शंका धरितां अधिक बाधी ॥ ३ ॥

१६ कित्येकांना अशी शंका येईल कीं, भुतेंखेतें ह। जर निवळ भ्रम आहे तर अमक्या अमक्यांनीं स्मशानांत जाऊन मंत्रसामर्थ्यानें पिशाच्यास वश करून घेतलें आहे व त्यापासून ते लोकांना कसले पाहिजे तसले पदार्थ काढून दाखवितात व त्यापासून पाहिजे तितकें द्रव्यही संपादन करितात असें जें ह्मणतात तें अगदीं खोटें आहे काय ? अथवा अमक्या अमक्यांना पिशाच्य साध्य झाल्यामुळे ते कोणाला काय पाहिजे तें दाखवितात किंवा कोणाला कसली पाहिजे तसली पीडा करितात असें जें सांगतात तेंही अगदीं खोटें आहे काय ? होय.

अगदीं खोटें आहे. पिशाच्याच्या साहाय्यानें जर पाहिजे तो पदार्थ व पाहिजे तितकी संपत्ति मिळवितां येते तर ज्यांना ज्यांना पिशाच्य साध्य झालें आहे असें ह्मणतात ते सर्वच दरिद्री कां असते! एखादा गारुडी जसा हातचलाखीनें लोकांना नानाप्रकारचे जिन्नस काढून दाखवितो तद्वत्च यांची क्रिया असते. गारुड्यांत आणि यांच्यांत फरक एवढाच कीं, गारुडी अगदींच दरिद्री असल्यामुळें त्याला दारोदार भीक मागत फिरावें लागतें; यांची थोडी चांगली स्थिति असल्यामुळें यांना तसें करावें लागत नाहीं. बरें, पिशाच्याच्या सहाय्यानें जर त्यांना काय पाहिजे तें करितां येतें तर कुर श्वापदांचा एकदम वध करणें, बलाढ्य शत्रूचा इच्छेसरशीं पाडाव करणें, राज्याची एकदम उलथापालथ करणें, देशाचें नष्ट झाल्लें स्वातंत्र्य एकदम परत मिळविणें, मिमिषार्थांत एकंदर लोकांचें कल्याण करणें याचें जगाच्या अलीकडील इतिहासांत एक तरी उदाहरण सांपडावयाचें होतें ! आणि ज्या अर्थी तसें उदाहरण सांपडत नाहीं त्याअर्थी पिशाच्य अनुकूल आहे या समजावर अज्ञ लोकांच्या पोटांत भीति उत्पन्न करून त्यांवर आपला पगडा बसवावा यापलीकडे त्यांचा दुसरा कोणताही हेतु नसतो असें स्पष्ट ह्मणावें लागतें.

१७ भुताखेतांविषयी कित्येकांचा तर्क जसा चुकीचा असतो तसाच शकुनाविषयीही असतो. आमच्या देशांत शकुनांचे अनेक प्रकार आहेत. मांजर आडवें जाणें, विधवेचें दर्शन होणें, पोरानें शिकणें, नेत्रस्फुरण पावणें, घोड्याचें फुरफुरणें, चाषपक्ष्याचें उडणें, घुबड, पिंगळ वगैरे पक्ष्यांचें ओरडणें या सर्वांचा शकुनांत समावेश होतो. आतां असल्या शकुनांवर विश्वास ठेवणें किती समंजसपणाचें आहे याविषयी शास्त्रीबोर्वांनीं आपल्या निबंधमालेंत मांजरांचें उदाहरण पुढें घेऊन

१ विष्णूशास्त्री चिपळूणकरः—जन्म इ. स. १८५०. मृत्यु इ. स. १८८२. सुप्रसिद्ध कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांचें हे चिरंजीव. इ. स. १८७२ या (पुढील पृष्ठ पहा.)

जे विवेचन केले आहे त्यांतील एक उतारा येथे दिला असतां वाचकांची खात्री होईल असें आम्हांस वाटते. ते ह्मणतात:—

“ काहीं कामास विघालें असतां मांजर आडवें गेलें आणि तें काम हटकून झालें नाहीं असें कोणाच्या तरी अनुभवास आजपर्यंत आलें असेल काय? कार्याचें स्वरूप, कर्त्याचें शहापपण व हिंमत, साधनांचा योग्यायोग्यपणा इत्यादिकांवर हातीं घेतलेल्या कामांत यश अगर अपयश येणें हें सदांसर्वदां अवलंबून असतें. त्यांत विघान्या मांजराच्या जाण्याचा काहींच संबंध नसतो. दुसरे जसे लक्षावधी व्यापार त्यावेळेस सृष्टींत चालले असतात त्याप्रमाणेंच मांजराचें रस्ता ओलांडून जाणें हा एक होय. मग होणाऱ्या कार्याची असिद्धि ही त्या विघान्या एकव्यावस्थेचा कां लोटावी? दिसण्यांत परस्पर असंबद्ध असणाऱ्या लक्षावधी कार्यांचा जर काहीं अपूर्व संबंध असेलच, तर वाटेनें निघालेल्या मनुष्याचें काम न होणें याचा संबंध केवळ खुषीखातर इकडून तिकडे जाणाऱ्या मांजरावर जितका येईल तितकाच कोव्यावधि दुसऱ्या गोष्टीवरही येईल. समजा कीं, पुणें मुक्कामीं कोणी गोमाजी तिमार्जीस भेट-

(मार्गाल पृष्ठावरून पुढें चालू.)

वर्षी यांची वी. ए. ची परिक्षा उतरली. हे काहीं दिवस पुण्यास व काहीं दिवस रत्नागिरीस सरकारी शाळेंत शिक्षकाचें काम करीत होते. १८७४ सालीं यांनीं ‘ निबंधमाला ’ नांवाचें मासिक पुस्तक सुरू केलें. त्यांत सरकारच्या व सरकारच्या शक्तिबांधवाच्या बोषावर मधुन मधुन विषयानुरोधानें खरमरीत टीका येऊं लागल्यामुळें त्यांच्या वरिष्ठांचा त्यांच्यावर बराच रोष झाला. पुढें स्वतंत्र धंदे करावेत अशी त्यांच्या मनांनें उच्चल खाल्ल्यामुळें त्यांनीं सरकारी नोकरीचा एकदम राजीनामा दिला. व इ० स० १८८० या वर्षी पुण्यांत ‘ न्यू इंग्लिश स्कूल ’ नांवाची एक खासगी शाळा घातली. पुढें लोकांमध्ये ज्ञानाचा प्रसार व्हावा व त्यांचेठायीं विचारस्वातंत्र्य यावें ह्मणून त्यांनीं ‘ केसरी ’ व ‘ मराठा ’ हीं दोन साप्ताहिक वर्तमानपत्रे मराठींत व इंग्रजींत सुरू केलीं. याखेरीज चित्रकला व ग्रंथसंग्रह यांना उत्तेजन मिळावें ह्मणून त्यांनीं ‘ चित्रशाळा ’ व ‘ किताबखाना ’ या दोन संस्था स्थापन केल्या. हे संस्कृत, मराठी व इंग्रजी या तीनही भाषांत प्रविण होते. यांना ‘ शाळापत्रकां ’ तून व ‘ निबंधमालें ’ तून अनेक विषयांवर लहान मोठे, रुस व चटकदार निबंध प्रसिद्ध करून मराठी भाषेवर अनंत उपकार करून ठेविले आहेत. हे स्वभावानें सुशील असून कटे देशाभिमानी होते.

अंधरत्नाकर

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर.

जन्म. इ. स. १८५०.

मृत्यु. इ. स. १८८२.

प्याकरितां गेले आणि तिमाजी भेटले नाहीत तर तें अपयश सोम्या नांवाच्या मांजरावरच कां? गोमार्जीनीं त्या वेळेस पांढरें पागोटें घातलें होतें किंवा आदल्या रात्रीं ते जेवले नव्हते हेंच भेट न होण्याचें कारण कशावरून नसेल? अथवा हेंचसें काय, त्याच क्षणीं लंडन शहरांत अमुक अमुक ठिकाणीं अमुक अमुक मनुष्यास अमुक अमुक झालें तें आमच्या शकुन भोळ्या गृहस्थास कशावरून बद्दक झालें नसेल? विचारें मांजर तेवढें पुढें दिसलें त्यानेंच काय पाप केलें? बुद्धीच्या मार्गानें लक्षांत न येणारा असा कांहीं विलक्षणच कार्यकारण संबंध हजारां गोष्टींत असतो असें जर एकदां झटलें तर मग अमुकापासून अमुक कार्य झालें असें ह्मणण्यास जागा कोणती राहिली? निश्चित असें कांहीं नाही, सारेंच अनिश्चित असें जेथें झालें, तेथें एकाच व्यक्तीवर निमित्त ठेवण्यास आधार काय? ईश्वराच्या घरचें तंत्र सगळेंच जर असें तऱ्हेवाईक असेल तर मग त्यांत मनुष्यानें अमुक अमुकच नियम करून ठेवणें हा केवढा मूर्खपणा! असो, तर असे विचित्र संबंध जोडीत बसणें हा निवळ वेडेपणा आहे आणि त्यांचा खोटेपणा जर पावलो पावलीं प्रत्ययास येतो, तर त्यांवर विश्वास ठेवणें अगदीं अप्रयोजक होय.”

१८ शकुन व हातीं घेतलेल्या कामांत जयापजय येणें यांत कोणत्याही तऱ्हेचा कार्यकारण संबंध नसतो. आणि जे लोक तसा संबंध असतो असा तर्क करितात त्यांना सुज्ञ लोक मूर्ख समजून त्यांची अवहेलना करितात. तुकारामानें एके ठिकाणीं म्हटलेंच आहे कीं;—

अभंग.

सांगो जाणति शकुन । भूतभविष्य वर्तमान ॥
त्याचा आह्मांसि कंटाळा । पाहो नावडती डोळा ॥ १ ॥

नाचायाला येईना आंगण वांकडे.

१ नाचायाला येईना आंगण वांकडे ही ह्यण नृत्यकलेवरून प्रचारांत आली आहे. अंगी गूण नसून जो मनुष्य काम करण्याच्या हत्यारांना किंवा साधनांना दोष देतो त्याला ही ह्यण लावितात. ज्याला चांगले नाचतां येत नाही त्याने आंगण वांकडे आहे किंवा ज्या जागेत तो नाचतो ती जागाच ठीक नाही असें ह्मटले तर तें जसें सयुक्तिक दिसणार नाही तसें ज्या मनुष्याच्या अंगी कर्तव्यगारी नसून काम सिद्धीस जाण्याचा सगळा बाजा जो हत्यारावर टाकितो त्याचेंही ह्यणें सयुक्तिक दिसणार नाही. हत्यारांना दोष देणें हें वाईट कारागिराचें लक्षण आहे. जो जड स्वभावाचा आणि मंदबुद्धीचा आहे तोच हत्यार वाईट आहे असें ह्यणेल. पण ज्याची बुद्धि तीव्र आहे आणि ज्याला काम कसें करावें हें माहित आहे तो हत्याराबद्दल मुळीच कुरकुर करणार नाही. जो प्रत्येक कामांत आपली थोडी बहुत मति चालवितो तो जवळ कसलेही हत्यार असले तरी तें चालवून आपले काम करून टाकितो. आतां ' कांहीं सोन्याचा कांहीं सोनाराचा गुण ' या ह्यणीप्रमाणें केवळ अंगी उत्तम कसब असले ह्यणजे झाले असें नाही. तर काम करण्याची हत्यारेंही चांगलीं असावीं लागतात. तथापि, आपल्या जवळचीं सर्वच हत्यारें अगदीं कुचकामाचीं आहेत असें ह्यणून असुकच हत्यार आतां आणिलें किंवा अमकीच साधनें या वेळीं हजर असतीं तर मी काय पाहिजे तें केळें असतें असें ह्यणून कोणीही स्वस्थ बसतां कामा नये. स्वस्थ बसेल त्याचें नुकसान झाल्याशिवाय मुळीच राहणार नाही. जगांत आजपर्यंत जे पुरुष उदयास आले

ते साधनें नाहींत ह्याणून स्वस्थ बसले होते काय ? नाहीं. तर त्यांच्याजवळ व त्यांच्या हयार्तीत जीं साधनें होतीं त्यांचाच उपयोग करून त्यांनीं अनेक शास्त्रांतील व अनेक कलांतील असंख्य शोध लाविले व आपल्या संततीला उद्योगाचीं, ज्ञानाचीं व सुखाचीं अगणित भांडारें खुलीं करून दिलीं !

२ हल्लीं उष्णतामापक यंत्र, वायुभारमापक यंत्र, होका-यंत्र, सूक्ष्मदर्शक यंत्र, दुर्बिण इ० अनेक यंत्रें व विद्युत् आणि वाफ या दोन प्रचंड शक्ति यांचा शोध लागल्यामुळें त्यांच्या साहाय्यानें जुन्या शास्त्रांना अधिक भर पडत जाऊन नवीन नवीन शास्त्रेही उदयाला येत चाललीं आहेत. पण ज्या वेळीं वरील यंत्रांपैकीं एकही यंत्र किंवा वरील शक्तीपैकीं एकही शक्ति उपलब्ध नव्हती त्यावेळीं ज्या लोकांनीं अनेक शास्त्रांतील अनेक मोठमोठे, अत्यंत महत्वाचे व सर्वव्यापी नियम शोधून काढिले त्यांच्या योग्यतेचें, प्रयत्नाचें, उत्साहाचें व थोरपणाचें वर्णन कोणी करावें !

३ जेम्स वॅटनें जें पहिलें वाफेचें यंत्र तयार केलें तें एका

१ जेम्स वॅट:-हा स्कॉच यंत्रशास्त्रवेत्ता होता. जन्म इ० स० १७३६. मृत्यु इ० स० १८१९ याची बुद्धि इतकी तीव्र होती कीं, हा आठ वर्षांचा असतांना यानें भूमितीतील कांहीं बिकट प्रश्न सोडविले. हा १४ वर्षांचा झाल्यानंतर याचें मन सृष्टिशास्त्राकडे लागलें व यंत्राच्या सहाय्यानें त्या शास्त्रांतील कित्येक प्रयोग यानें स्वतः करून पाहिले. पुढें १८ वर्षांचा झाल्यानंतर त्या शास्त्राची ल्यावर तो स्वतः यंत्रे करूं लागला. यानें वाफ सोडण्याचें यंत्र, कॉर्पिंग प्रेस, वाफेनें चालणारें यंत्र अशीं बरींच यंत्रें नव्यानें तयार केलीं. यानें जर्मन व इटालियन भाषेचा चांगला अभ्यास केला होता.

जुनाट आणि गंजलेल्या लोखंडी नळींचेच केलें ! बेजामिन वेस्ट यानें जें पहिलें कलम तयार केलें तें मांजराच्या शेंपटीच्या केसांचेच तयार केलें ! डॉक्टर वॉलेस्टेनची जी रसशाला होती त्यांत एक चहा घेण्याची काचेची नळी, एक ताजवा व असिडांचा गुणधर्म दाखविणारे कांहीं कागद इतकेच जिनस होते ! सर इझाक न्यूटननें प्रकाशांत कोणकोणते रंग असतात हें एका जाड व चतुष्कोणाकृति भिंगाच्या साहाय्यानेंच शोधून काढिलें ! युक्लीडनें भूमिती शास्त्राचा जो भरभक्कम पाया घातला तो जमिनीवर आडव्या तिडव्या रेघा ओढून व काड्यांचीं वर्तुळें करूनच घातला !

१ बेजामिन वेस्ट:—हा अमेरिकन रंगारी होता. जन्म इ० स० १७३८. मृत्यु १८२०. हा २२ वर्षांचा झाल्यानंतर लंडनमध्ये आला. तेथें तिसऱ्या जॉर्जच्या आश्रयाखाली हा ४० वर्षे होता. यानें राज्यप्रकरणासंबंधीं अनेक चित्रे काढिलीं आहेत. त्यांत 'कामवेल पार्लमेंटला हाकलून देत आहे' या देखाव्याचें चित्र सर्वोत्कृष्ट साधलें आहे. हा लंडन येथील रॉयल अक्याडमीचा कांहीं दिवस अध्यक्ष होता.

२ डॉक्टर वॉलेस्टेन:—हा इंग्लिश सृष्टिशस्त्रवेत्ता होता. जन्म इ० स० १७६६. मृत्यु इ० स० १८२८. हा कांहीं दिवस रॉयल सोसायटीचा मेंबर व सेक्रेटरी होता. यानें पॅलॅडियम व ज्योडियम अशा दोन नवीन धातू शोधून काढिल्या आहेत.

३ सर इझाक न्यूटन:—(पृष्ठ ४ यांतील टीप पहा.)

४ युक्लीड:—हा इ० स० पूर्वी ३ व्या शतकांत अलेक्झांड्रिया (ग्रीस) येथें होऊन गेला. यानें भूमितीशास्त्रावर अनेक पुस्तकें लिहून आपलें नांव अजरामर करून सोडिलें. हा अलेक्झांड्रिया येथील शाळेत कांहीं दिवस अध्यापक होता. त्या काळीं या शाळेची गणितविद्येसंबंधीं फार ख्याती होती. प्रख्यात भूगोलशास्त्रवेत्ता व गणितज्ञ जो टोलेमी तो याचा शिष्य होता.

भ्रांशीकरीण लक्ष्मीबाई.

जन्म इ० स० १८३९

मृत्यु इ० स० १८९८

भास्कराचार्यांनी ग्रहांची व नक्षत्रांची अंतरे ज्या दुर्बिणीतून पाहिली ती दुर्बिण नळ्यांची व कौलांचीच होती ! शिवाजी राजाने जे एवढे मोठे राज्य स्थापन केले ते डोंगरांत राहणाऱ्या गरीब व अडाणी मावळे लोकांच्याच साहाय्याने केले.

४ वरील उदाहरणावरून स्पष्ट दिसून येते की, मनुष्याच्या अंगी जिज्ञासा, शोधकबुद्धि, दृढनिश्चय व ज्ञान मिळविण्याची इच्छा ही असली की, तो आपल्यापाशी कसलीही हत्यारे असली किंवा कसलीही साधने असली तरी त्यांचाच उपयोग करून घेऊन इष्ट हेतु सिद्धीस नेतो. सुधारलेली हत्यारे किंवा सुधारलेली यंत्रेच खाला पाहिजेत अशी गोष्ट नाही ! जो ह्मणून ज्ञानाची उर्गाच घमेंड मारितो व काम करावयाचे ज्याच्या अगदी जिवार येते त्यालाच उत्तम उत्तम अशी खंडीमर साधने व चांगली चांगली अशी पाटीमर

१ भास्कराचार्यः—हा ब्राह्मण जातीचा मोठा नामांकित ज्योतिषी होऊन गेला. याचा जन्म सह्याद्रीच्या लगत्यास असणाऱ्या जलविड गावीं शके १०३६ मध्ये झाला. याच्या बापाचे नांव महेश्वरभट्ट. याने आपल्या बापाजवळच सर्व अध्ययन केले व आपल्या वयाच्या ३६ व्या वर्षी 'सिद्धांत शिरोमणी' या नांवाचा ग्रंथ रचिला. हा त्या वेळच्या इतर ज्योतिष्याप्रमाणेच पृथ्वी स्थिर मानून तिज सभोवती सूर्यादि ग्रह व नक्षत्रे फिरतात असे मानणारा होता. तो पृथ्वी गोलाकार, निराधार व आकर्षणशक्तीने युक्त आहे असे मानित असे. पृथ्वी सपाट नाही अशाविषयी याने मनुष्यास सूर्योदय व सूर्यास्त होतो तो कधीच न होता असे दाखविले आहे. व सपाट भासण्याचे कारण भूपारिधीचा शतांश तसाच दिसावयाचा असेही दर्शविले आहे. याने सूर्यग्रहणास कारण चंद्र व चंद्रग्रहणास कारण भूच्छाया असेही ह्मटले आहे. याचा दुसरा ग्रंथ 'करणकुतूहल' होय.

२ शिवाजीः—(पृष्ठ १३ यांतील टीप पहा)

हत्यारें लागतील ! आतां वाईट हत्यारापेक्षां चांगलीं हत्यारें चांगलीच हें कोणीही सांगेल. तथापि सर्व कांहीं चाणक्षपणा आणि हस्तकौश्यावर अवलंबून असतें. हल्लीं चाहोंकडे रंगा-यांचीं पुष्कळ घरें आहेत कीं नाहींत ? त्यांच्यांत नानाप्रकारचे रंग आणि कलमें हीं असतात कीं नसतात ? पण ओपी ह्मणून इंग्लंडांत जो एक प्रख्यात रंगारी होऊन गेला त्याच्या रंगासारखा रंग कोणालाच करितां येत नाहीं. एकदां त्याच्या एका विद्यार्थ्यानें त्याला असें विचारिलें कीं, 'गुरुजी, तुमचा रंग इतका चांगला होतो त्याअर्थीं तुझी त्यांत काय मिसळता ?' ओपीनें उत्तर दिलें कीं, 'अरे, मी त्यांत माझा मेंदु मिसळतो.' सारांश, तुसती उत्तम हत्यारें किंवा साधनें झालीं ह्मणजे मनुष्याचीं सर्व कामें होतात असें नाहीं. तर तीं होण्यास त्यानें आपलें डोकेंही खर्च केलें पाहिजे.

५ साधनाच्या साहित्यापेक्षां आंगच्या कर्तवगारीवर मनुष्याला केवढाले जय मिळतात याचीं आमच्या इतिहासांत अनेक उदाहरणें सांपडतात. पण विस्तारभयास्तव उत्तम अशीं दोन तीनच येथें देतो.

६ प्रथमतः झांशी संस्थानच्या महाराणी लक्ष्मीबाईसाहेब यांचें उदाहरण घेऊं. "महाराणी लक्ष्मीबाई साहेबांनीं पराक्रम गुणांत अद्वितीय कीर्ति संपादन केली. महाराज जयाजीराव शिंदे कीं, ज्यांच्या शौर्यासंबंधानें मोठमोठे युरोपियन लोकांनीं थक्क होऊन

१ ओपी:—जन्म १७६१ मृत्यु १८०७.

२ लक्ष्मीबाई:—श्री० दुसरे बाजीराव साहेब पेशवे यांचे आश्रित मोरोपंत तांबे बाईकर यांची ही कन्या. जन्म इ० स० १८३५ मृत्यु इ० स० १८५८.

(पुढील पृष्ठ पहा.)

तारीफ करावी, ज्यांच्या लढाईचा जय्यत सरंजाम अवलोकन करि-
तांच शत्रूची गाळण व्हावी, ज्यांच्या जवळचे प्रतिकर्णासारखे रथी
महारथी शूर सरदार रणांगणामध्ये दृष्टीस पडतांच विजयश्रीने हट-

(मागील पृष्ठावरून पुढे चालू.)

इचा विवाह इ० स० १८४२ या वर्षी झांशी संस्थानचे महाराज गंगाधरराव
यांशी झाला. इच्या पोटीं एक मुलगा झाला होता. पण तो लहानपणींच मरण
पावला. पुढे महाराज गंगाधरराव हे इ० स० १८५३ मध्ये मरण पावले.
मरणापूर्वी त्यांनीं एक मुलगा दत्तक घेतला होता. पण तो राज्यास वारसदार
नाहीं असे समजून त्या वेळचे गव्हर्नर जनरल लॉर्ड डलहौसी यांनीं त्यांचें राज्य
खालसा करून एकदम इंग्रजी राज्यास जोडिलें. आपलें राज्य आपल्या दत्तक-
पुत्राकडे चालवें ह्मणून लक्ष्मीबाईनें भगीरथ प्रयत्न केले पण त्याचा कांहीं एक
उपयोग झाला नाहीं. पुढे १८५७ या वर्षी उत्तर हिंदुस्थानांत शिपायांचें बंड माजलें.
तें फैलावत फैलावत झांशीपर्यंत येऊन थडकलें. रणशूर लक्ष्मीबाईस राज्य गेल्याचा
आधींच मोठा संताप आला होता. त्यांत अशी धामधुमीचा वेळ आली. मग
काय ? वरिंश्रीचें वारें एकदम आंगांत संचारून तिनें प्रच्छकाळ मांडिला ! झांशी
संस्थानच्या पिढीजाद नोकर लोकांना तिनें परत बोलाविलें. नवीन सैन्याची
हां हां ह्मणतां भरती केली. दारू गोळा सज्ज केला व एकदम झांशी संस्थान
काबीज केलें ! हें वर्तमान इंग्रजांस कळतांच झांशीकरीण बंडवाली आहे असा
जिकडे तिकडे पुकारा झाला. इंग्रजांनीं मोठें सैन्य तयार केलें व त्यावर सेनापती
सर ह्य रोज याची नेमणूक करून त्याला झांशीकडे रवाना केलें. लक्ष्मीबाईनें इंग्रजी
सैन्याबरोबर निकराची लढाई दिली. पण शेवटीं उपाय न चालल्यामुळें झांशीतून
निघून ती ग्वाल्हेरकडे गेली व तेथें जयाजीराव शिंदे यांचें साहाय्य मागितलें. पण
जयाजीराव इंग्रजांचे दोस्त पडल्यानें त्यांनीं यावेळीं तिला साहाय्य दिलें नाहीं. मग
तिनें बंडवाल्यांच्या मदतीनें ग्वाल्हेर शहर काबीज करून आपला अंमल तेथें
बसविला. इतक्यांत इंग्रजांचें सैन्य तेथें येऊन थडकलें. पुढे इ० स० १८५८
च्या जून महिन्यांत निकराची लढाई झाली. तींत लक्ष्मीबाईला जबर जखम
लागून ती ठार झाली. इच्या अंगीं मोठा गुण झटला ह्मणजे तेजस्विता. या
गुणावरून कोणी कोणी इला जोन ऑफ आर्कची उपमा देतात.

कून वश व्हावें, त्या शिंदे सरकारास राणी साहेबासारख्या एका अबलेने कोणत्याही प्रकारचे हाणण्यासारखे साहाय्य नसतां आपल्या समशेरीच्या जोरावर रणविन्मुख करावें ही सामान्य गोष्ट नाही. यावरून एका संस्कृत कवीने हाटल्या प्रमाणे:—

“ क्रियासिद्धिःसत्त्वे भवति महतां नोपकरणे ”

हाणजे थोरांची जी कार्यसिद्धि होत असते ती त्यांच्या पराक्रमावरून होत असते; केवळ साधनाच्या साहित्याने कांहीं होत नाही हा नियम किती सत्य आहे हे चांगले सिद्ध होतें. ” *

७ दुसरीं दोन उदाहरणे रणशूर महादजी शिंदा व यशवंतराव होळकर यांची घेऊं. “ महादजी शिंदा मुळीं लेकवळा, त्यांतून पानपतच्या पूर्णहुतींत एक पाय गमावल्यानें लंगडशाई पदरीं आलेली. सारे भाऊ गनिमांनीं खाऊन टाकिल्यामुळे ‘ नास्तिबंधु समंबलम् ’ यांपैकीं कांहीं अनुकूल नाही. याप्रमाणे सर्व तयारी असतां ‘ क्रियासिद्धि सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे ’ या कविवचनाप्रमाणे त्यांने पुढें केवढा आटोकाट विभु रचला आहे ! दासीपुत्र असतां गादीचा मालक होऊन तिची इभ्रत त्यांने आतोनात वाढविली. मुसलमानांनीं पानपतानंतर उत्तर प्रांतांत पुंडावा मांडला होता तो मोडून टाकून खुद्द दिल्लीपतीला आपल्या ताब्यांत घेतले. एवढें शूर रजपूत पण त्यांशीं सतत झगडून त्यांवर आपला शह बसविला. पुण्याच्या दरबारीं आपले वजन वाढवून शेवटीं तर नानाफडनवीसा सारख्यालाही गुंडाळण्याचा त्यांने घाट घातला. फार तर काय, पण इंग्रजही त्याच्या पराकष्टेचे आर्जवानें असून त्यांच्या बंगाल

* झांशी संस्थानच्या महाराणी लक्ष्मीबाई साहेब यांचे चरित्र पान ३०३.

प्रांतावरही त्याने चौथ व सरदेशमुखी नेली होती आणि वृद्धकथे-
वरून असें ऐकण्यांत आले आहे कीं, पाटीलचोवांचा इरादा खुद्द
लंडनवर भगवा झेंडा रोविण्याचा होता !! ही एका व्यक्तीची गोष्ट
झाली. दुसरी होळकरशाहींतली व्यक्ति थ्या. ते तरी दासीपुत्रच.
पायानें नाहीं तर एका डोळ्यानें व्यंग. साऱ्या बंधूंची वरच्या सार-
खीच किंबहुना त्याहूनही वाईट गति झालेली आणि स्वतः उधळून
ना घर ना दार, ना दौलत ना सखा सोयरा अशा अत्यंत विपत्तींत
रानोमाळ सुटलेले—हा पूर्वरंग; पण उत्तर रंगांतली काय मजा सां-
गावी ! प्रावृट् कार्ळी गिरिशिखरांवर वृष्टी झाली असतां हजारों
ओहोळांचा एक लोट बनून जसा जबरदस्त लोंढा कडेपठारावरून
व डोंगरावरून उड्या टाकांत खाली येतो आणि चोहोंकडे दाणादाण
करून सोडतो त्याप्रमाणें पेंढार गोळा करीत करीत हळू हळू मोठा
जमाव करून जेव्हां कां स्वारी पुण्यावर येऊन आदळली तेव्हां
पुण्यपत्तनश्री विकंपित झाली ! पुढें वानवडीच्या मैदानावर शिंद्या-
च्या कंपूवर व चौदाशें तोफांवर जेव्हां यशवंतरावानें एकच गर्दी
केली आणि मारीन किंवा मरेन या कृतनिश्चयानें पाश्चात्य बृहद्यं-
त्राच्या धूर्त्रकल्लोलांशीं जेजुरीच्या भंडान्याची टक्कर दिली तेव्हांची
ती रणधुमाळी काय वर्णावी ! ” *

८ शेवटीं उपकरणापेक्षां आंगच्या सामर्थ्यावर कार्यसिद्धि
केवढी अवलंबून असते याविषयी एका संस्कृत कवीनें एके ठिकाणीं जें
सुबिदार वर्णन केळें आहे तें येथें देऊन हें प्रकरण आत्मी आटोपतोः—

धनुःपौष्पं मौर्वीं मधुकरमयी चंचलदृशां ।
दृशां कोणो बाणः सुहृदपि जडात्मा हिमकरः ॥

स्वयंचैकोऽनंगः सकलभुवनं व्याकुलयति ।

क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे ॥ १ ॥

भावार्थः—पहा ! मदनाचें धनुष्य काय ? तर पुष्प. धनुष्याची दोरी तरी कशी ? तर भ्रमरांची. बाण कोणता ? तर चंचलनेत्री ज्या तरुणस्त्रिया त्यांच्या डोळ्यांचा कोपरा (कटाक्ष) साह्यकारी तरी कोणी मोठा समर्थ ? तो तर जाडात्मा (मंदबुद्धि पक्षी जलमय) असा चंद्र आणि स्वतः काय तो एकटा. पण इतकें असतांही हा अनंग (ज्याला शरीरही नाही !) सगळ्या विश्वास व्याकुल करून सोडतो. तेव्हां थोर जे आहेत त्यांची क्रियासिद्धि त्यांच्या आंगच्या सामर्थ्यावर केवळ घडते, उपकरणांत ह्याणजे त्यांच्याजवळ असणाऱ्या साहित्यांत (सैन्यांत, शस्त्रांत वगैरे) काय जीव आहे !

रथस्थैकं चक्रं भुजगयमिताः सत्पतुरगा ।

निरालंबो मार्गश्चरणविकलः सारथिरपि ॥

रविर्यात्येवांतं प्रतिदिनमपारस्य नमसः ।

क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे ॥ १ ॥

भावार्थः—सूर्याची सामग्री पहा ! रथाला चाक एक; घोडे आडनीड सात; त्यांचे दोर सुळसुळीत असे साप; मार्ग निराधार, आणि सारथि पाहिला तर व्यंग (ज्याला मांड्या नाहीत असा थोटा) पण एवढ्या अडचणी असतांही अपरंपार जें आकाश तें प्रतिदिवशी लंघून सूर्य जातो ! तेव्हां क्रियासिद्धि साधनांवर नाही तर मनुष्याच्या आंगच्या हिंमतीवर होत असतें !

अथरत्नाकर.

महादजी शिंदे.

जन्म इ० स० १७४३

मृत्यु इ० स० १७९४

स्वावलंबन.

१ आयुष्यांत सुख मिळण्यास मनुष्याच्या अंगी स्वावलंबन हा एक गुण असला पाहिजे. स्वावलंबनाने जितकी कामे होतात तितकी संपत्तीनेही होते नाहीत. मनुष्याजवळ पाहिजे तितकी संपत्ति असली तरी पुष्कळ गोष्टीत त्याला दुसऱ्यावर अवलंबून राहवें लागतें. पण ज्याचे अंगी स्वावलंबन आहे तो दुसऱ्याच्या मदतीची वाट न पाहतां आपल्या बळाच्या जोरावर कोणतेही कार्य करून टाकितो. जो स्वावलंबन करितो तो आपल्या श्रमानें आपली भाकर मिळवितो, आपल्या कष्टानें आपलें वस्त्र-प्रावरण संपादितो व आपल्या मेहनतीनें आपल्या चीजवस्तूंचें रक्षण करितो. स्वतःच्या हिंमतीवर, योग्यतेवर व दूरदर्शित्वावर जो अवलंबून असतो तोच खरा श्रीमान् झणावयाचा.

२ स्वावलंबनासारखें सुख नाही व परावलंबनासारखें दुःख नाही. मनुनें एके ठिकाणीं असें झटलें आहे कीं:—

यद्यत्परवशं कर्म तत्तद्यत्नेन वर्जयेत् ।

यद्यदात्मवशं तु स्यात् तत्तत्सेवेत यत्नतः ॥

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखं ।

भावार्थः—कोणत्याही कामीं दुसऱ्यावर अवलंबून राहूं नये. आपल्या हिंमतीच्या जोरावर नेहमीं कार्य करित असावें. कारण परावलंबन हें दुःख व स्वावलंबन हें सुख असें झटलें आहे.

३ कुबडी घेऊन चालणाऱ्या मनुष्याचे जसे सदोदित हाल

होतात तसे परावलंबन करणाऱ्या मनुष्याचेही हाल होतात. पण ज्याला स्वावलंबनाची संवय असते तो कशालाही डगमगत नाही व कसलेही संकट येवो, त्याचें त्याला कांहींच वाटत नाही. स्वतःचा प्रयत्न हेंच अयुष्यांत सुख मिळविण्याचें मोठें साधन आहे. सद्धेतु, दृढनिश्चय व स्वावलंबन यांच्यायोगानें मनुष्य वाटेल तें काम तडीस नेतो व अशा रीतीनें तडीस नेलेल्या कामापासून मनुष्याला जो आनंद होतो तो त्याचा त्यालाच ठाऊक. इतरांना त्याची कल्पना-सुद्धां करितां येणार नाही !

४ स्माइल्स ह्मणतो “ मनुष्याच्या अंगीं गुणांची वृद्धि होणें हें आत्मसाहाय्याचें मुख्य तत्व आहे ही गोष्ट कित्येक महात्म्यांच्या चरित्रांत दृष्टोत्पत्तीस येते. आत्मसाहाय्यायोगानें उमेद व सामर्थ्य येतें. कोणतीही गोष्ट स्वतःच्या मदतीनें जितकी चांगली होती तितकी दुसऱ्याच्या मदतीनें होत नाही. कोणतेही एखादें कृत्य दुसऱ्यानें केलें हाणजे आपणास तें करण्याची जरूर राहत नाही, त्यामुळें आंगीं आळस प्रवेश करितो. ”

१ स्माइल्सः— या इंग्लंडांतील प्रख्यात ग्रंथकाराचा जन्म इ० स० १८१२ या वर्षी झाला. हा प्रथमतः शस्त्रवैद्य होता. पण पुढें तो धंदा सोडून देऊन यानें ‘ लीड्स् टाइम्स ’ नांवाच्या वर्तमानपत्राचें चालकत्व पतकरिल्लें व त्यांत निरनिराळ्या विषयांवर सुरस व चटकदार लेख लिहिण्यास सुरवात केली. हा १८५२ पासून १८६६ पर्यंत साउथ ईस्टर्न रेल्वे कंपनीचा सेक्रेटरी होता. यानें अनेक ग्रंथ केले आहेत. त्यांत ‘ जॉर्ज स्टीफनसनचें चरित्र, ’ ‘ एंजिनिअर लोकांचीं चरित्रें, ’ ‘ उद्योगी पुरुषांचीं चरित्रें, ’ ‘ बोल्टन आणि वॅट ’ यांचीं चरित्रें, ’ ‘ सेल्फ् हेल्प, ’ थ्रिफ्ट्, ’ ‘ कॅरेक्टर, ’ ‘ ड्यूटी, ’ हे मुख्य होत. शेवटचे ४ ग्रंथ तर इतके लोकप्रिय झाले आहेत कीं, त्यांच्या पुष्कळ अवृष्ट्या निघून त्यांचा सगळ्या जगभर खप होत आहे.

५ स्वावलंबन ही प्रवाशाची काठी आणि कारागिराचें हत्यार आहे असें ह्यणण्यास कांहीं हरकत नाही. अडवणीचा दरवाजा तुला करण्याची मुख्य किळी स्वावलंबन हीच होय. ' स्वतःला तूं मदत कर ह्यणजे ईश्वर तुला मदत करील ' अशी एक इंग्रजी भाषेत ह्यण आहे ती अक्षरशः खरी आहे. आळशी असून जो दुसऱ्याच्या मदतीची नेहमीं वाट पाहतो त्याची ईश्वराला मुळींच दया येत नाही. आणि तो त्याला साहायही करित नाही. पहिल्यापासून दुसऱ्याची मदत घेण्याची ज्याला संवय लागली असते त्याला अखेरपर्यंत दुःख भोगावें लागतें.

६ आपल्या मदतीनें आपणास शक्ति येते आणि दुसऱ्याच्या मदतीनें आपणास अशक्तता येते. ज्याप्रमाणें मोठी आणि कणकर झाडें थंडगार ठिकाणीं किंवा सावली केलेल्या बागेंत न निपजतां खडकाळ व सोसाट्याचा वारा बडविणाऱ्या उंच डोंगरावर निपजतात त्याप्रमाणें बलवान् आणि धाडसी मनुष्ये दुसऱ्यांनीं वाढवून किंवा दुसऱ्यांनीं मदत करून न निपजतां स्वतःच्या उद्योगानें व स्वतःच्या मदतीनेंच निपजातात. बिज्याच्या किंवा भोंपळ्याच्या मदतीनें मनुष्याला चांगलें पोहतां न येतां आपले हातपाय हालवूनच असें त्याला पोहतां येतें तसें दुसऱ्याच्या मदतीनें मनुष्याच्या अंगीं धैर्यसाहसादि गुण न येतां ते स्वतःच्या प्रयत्नानें व स्वतःच्या मदतीनेंच येतात.

७ दुसऱ्यावर अवलंबून राहण्याची संवय लागल्यानें मनुष्याचें आतोनात नुकसान होतें. जो मनुष्य परावलंबी आहे त्याचे स्वातंत्र्य, मानसिक उत्साह आणि विचारशक्ति हीं सर्व नष्ट होऊन तो दुसऱ्याचा अगदीं बंदू गुलाम बनतो. दुसऱ्याच्या मदतीकारितां सदोदित वाट पाहत राहणें हें नामर्दपणाचें लक्षण आहे. कोणतीही

गोष्टं स्वतः करीन अशी ज्याला धमक आहे त्याला कसलीही वाईट स्थिति प्राप्त झाली तरी तो डगमगत नाही. कांही होवो अडचणींशीं सपाटून टक्कर देईन असें ज्याला वाटते त्याला हक्कुन यश येते. कारलाइल यानें एके ठिकाणीं असें हट्टें आहे कीं, 'जा विपत्तीशीं झुंजला आहे व ज्यानें स्वतः अतिशय श्रम केले आहेत तो मांडीवर मांडी टाकून स्वस्थ घरांत बसणाऱ्या मनुष्यापेशां अधिक बलवान्, अधिक धैर्यवान् आणि अधिक शाहाणा असतो यांत तिळमात्र संशय नाही.' खरें आहे. मनुष्याच्या अंगीं दुरदर्शित्व, व्यवहारज्ञान आणि सारासारविचारशक्ति हीं येण्यास खरोखर त्याला हाल, अपयश व निराशा हीं प्राप्त झालींच पाहिजेत.

८ दुःख भोगिल्यानें मनुष्यास सुख होतें हें म्हणणें सकृद्दर्शनीं अगदीं खोटे दिसते पण थोडा विचार केला म्हणजे तें सर्वथैव खरें आहे असें म्हणावें लागते. कारण अयुष्यांत सुख मिळण्यास मनुष्याच्या अंगीं पुष्कळ गुण आले पाहिजेत आणि अंगीं पुष्कळ गुण येण्यास मनुष्याचा स्वभाव कसला लागला पाहिजे. वारंवार मोहक वस्तूशीं गांठ पडावी तेव्हांच मनुष्याच्या आत्मसंयमनाची परीक्षा कळेल व बरचेवर हालअपेष्टा होतील तेव्हांच त्याच्या धैर्याची, साहासाची आणि उत्साहाची पारख होईल. जी मंडी सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत लांबलांबच्या डोंगरावरील कांटेरी झाडांत चरत असते व जिचे पाय उंच उंच कड्यांवरून एकसारख्या उड्या मारिल्यामुळे अगदीं रक्तधवाळ झाले असतात ती सायंकाळीं आपल्या कोंडवाड्याकडे जाऊं लागली म्हणजे तिला जो आनंद

हातो त्याच्या शतांशा इतकाही आनंद जी मेंढी दिवसभर कांडवाज्याजवळील हिरव्यागार शेतांत चरत असते तिला होत नाही. याप्रमाणे अनिष्ट प्रसंग व दुःखदायक स्थिति यांशी लढून ज्याने जय मिळविला असतो त्याचा आनंद दोनवेळ चमचमीत जेवणाच्या व रात्रंदिवस मऊ बिछान्यावर लोळणाऱ्या मनुष्यापक्षां सहस्रपट अधिक आहे असें झटल्यास अतिशयोक्ति मुळीच होणार नाही. बुद्धि प्रगल्भ होण्यास, स्वभाव शांत आणि गंभीर होण्यास, सदाचरणाने सुरेख वळण लागण्यास व स्वावलंबन पूर्णपणे अंगी व्हाण्यास नेहमी विपत्तीशी गांठ पडून मनुष्याला एक अनुभवच आला पाहिजे. अंगी धाडस असते तोच मनुष्य अडचणीच्या शिखरावर चढतो व त्यालाच भोंवतालचा रम्य आणि मनोहर प्रदेश दिसतो. मुखाला पोंचण्याचा मार्ग नुसता उंच सखल आहे एवढेच नाही तर तो खड्यांनी व कांद्यांनी अगदी व्याप्त आहे आणि तो तसा असावा यांतच मनुष्याचे हित आहे. करितां मनुष्यावर त्यांचा त्यानें विपाद न मानितां आपणास फिरून यत्न करण्यास ती उत्तेजन देतात व स्वावलंबनाचा मोठा आणि उपयुक्त धडा शिकवितात असेंच समजले पाहिजे.

९ स्वावलंबन शिकण्याची पाहिली आणि मुख्य जागा झटली झणजे शाळा ही होय. पंतोजीनें विद्यार्थ्याला लहानपणापासून स्वतः धडे पाठ करण्याची, स्वतः कठिण अर्थ समजून घेण्याची व स्वतः विचार करण्याची संवय लावली पाहिजे. त्याचप्रमाणे पारिक्षेत नापास झाल्यास त्याचा खेद न मानितां पुन्हां प्रयत्न कसा करावा, स्वतः किती गोष्टी केल्या पाहिजेत, दुसऱ्या विद्यार्थ्यांची सदोदित

मदत घेतल्याने आपलें किती नुकसान होतें हेंही पंतोनीने त्यास शिकविलें पाहिजे. ह्मणजे पुढें व्यवहारांत त्याला कोणत्याही गोष्टींत अडचण उत्पन्न होऊन तो घोंटाळ्यांत पडत नाही. हें शिक्षण हल्लीं आमच्या शाळांतून मुळांना मुळींच मिळत नाही. हल्लीं ज्ञान-संपादन करण्याचे जे मार्ग झाले आहेत ते कित्येक विद्वानांस पसंत नसून अलीकडच्या शिक्षण पद्धतींत तो एक मोठा दोष आहे असें ते समजतात. पूर्वी ज्ञानप्राप्तीसाठीं विद्यार्थ्यांना स्वतः फार विचार आणि फार परिश्रम करावे लागत. पण आतां त्यांच्याकरितां नीन मार्ग शोधून काढिल्यामुळे ते इकडे तिकडे न पाहतां थेट त्या मार्गांनें जातात. कठिण वाक्याच्या अर्थाचें पुस्तक, शब्दार्थाचें पुस्तक, अन्वय-अर्थाचें पुस्तक अशीं हजारों पुस्तके झाल्यामुळे विद्यार्थ्यांना स्वतः विचार करण्याचा प्रसंगच येत नाही. रघु किंवा कुमारसंभवा सारखें एखादें काव्य विद्यार्थी वाचूं लागला कीं, अगोदर त्यावरील टीकेचें पुस्तक हुडकितो ! त्याला वाटतें कीं, आयतें जर टीकेचें पुस्तक आहे तर उगीच डोकेंफोड कोणी करून घ्यावी ! त्याचप्रमाणें एखादा विद्यार्थी ग्रीसच्या, रोमच्या अगर इंग्लंडच्या इतिहासाचें अध्ययन करूं लागला आणि त्याला एखादें भानगडीचें प्रकरण आढळलें कीं, त्याचा यत्किंचिन्ही विचार न करितां टीकाकार काय ह्मणतात तें हुडकूं लागलाच ! सारांश, अनेक पुस्तकांवर अनेक विद्वानांनीं टीका करून जर तीं आयतीच सुबोध करून ठविलीं आहेत तर टीका वाचावयाचें सोडून देऊन उगीच श्रम कां करावेत असें ज्या त्या विद्यार्थ्याला वाटत असतें. यावरून विद्यार्थ्यांनें पुस्तकावरील टीका वाचूं नये असें आमचें सुचणें नाही. वाचावी. पण त्यांनें प्रथमतः थोडे तरी श्रम करावेत आणि ती वाचावी. पुस्तकावर टीका आहे असें ह्मणून कांहीं एक न

करितां केवळ टोकेवर त्यानें अवलंबून राहूं नये. तसा जो राहिल त्याची विचारशक्ति जितकी कसाला लागवी तितकी लागत नाही व त्याचें स्वतःचें मत अगदीं नाहीसें होऊन तो दुसऱ्याच्याच मताचा अनुयायी होतो. हल्लीं अतिशय बुद्धिवान्, विद्वान् आणि हुषार विद्यार्थी फार निपजत नाहीत याचें कारण तरी हेंच आहे.

१० शाळेंतील विद्याभ्यास संपून आपण एखादा कायमचा धंदा करूं लागलों व मधून मधून ज्ञानामृताच्या इच्छेनें निरनिराळ्या विषयावरील पुस्तकें घ्यावूं लागलों तरीसुद्धां आपल्या विचारशक्तीला जेवढी मेहनत मिळावी तेवढी मिळत नाही. रासायनिक द्रव्यें, यंत्रें, चित्रें, प्रयोग इत्यादि सर्व उपकरणांची आयतीच माहिती पुस्तकांत दिव्यामुळें विषयाचढल आपणास फारसा विचार करावा लागत नाही. हणजे मानसिक श्रम जसे व्हावेत तसे होत नाहीत. अर्थात् थोडेसे श्रम झाले कीं, ते आपल्या शक्तीच्या बाहेर आहेत असें वाटूं लागतें व पुस्तक कितीही सुलभ असलें तरी ते आणखी सुलभ असावे असें वाटतें. परावलंबनासंबंधी एका अनुभविक इंग्लिश ग्रंथकारानें एके ठिकाणीं जें लिहिलें आहे तें प्रत्येकानें ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे. तो हणतो—“ ज्याप्रमाणें पृथ्वीवरील कित्येक भागांतील लोक प्रवाशांना डोंगरावर न्यावयाचें झालें हणजे आपल्या पाठीवर बसवून नेतात त्याप्रमाणें कित्येक शिक्षक आपल्या विद्यार्थ्यांना आपल्या पाठीवर बसवून ज्ञानपर्वताच्या अत्युच्च शिखरावर पोचवितात. ज्याप्रमाणें आगवाठीची किंवा आगगाडीची शीट उतारूकरितां ओरडते आणि खाला सुचविते कीं, अमुक स्टेशन आलें तर या ठिकाणीं तूं उतर, त्याप्रमाणें जें पुस्तक आह्मी वाचतो त्या पुस्तकानेंच आह्मांस एकंदर शास्त्ररूपी व कला-रूपी राजधानीस पोचवावें असें आह्मांस वाटतें. रसायन, ज्योतिष,

पदार्थविज्ञान इ० शास्त्रांचें रहस्य कळण्याकरितां तयारी केल्याशिवाय आपण एखाद्या सार्वजनिक व्याख्यानास जातो, धर्मज्ञानाकरितां एकाद्या शास्त्राचाचें किंवा पुराणिकाचें ज्ञापेंतच पुराण श्रवण करितों व राज्यकारस्थानाकरितां एखाद्या वर्तमानपत्राकडे धांव मारितों. आणि जव्हां कां एखादा उत्तम तत्ववेत्ता पुढें सरसावतो आणि निभिडपणें स्पष्ट सांगतो कीं, बापहो, श्रम, उद्योग, निश्चय व स्वावलंबन हीं च एकंदर ज्ञानाचीं रहस्ये आहेत व मुख मिळालें तर यांपासूनच मिळेल, तेव्हां आह्मांला असें वाटूं लागतें कीं, होय, हा सांगतो तें खरें आहे. दुसऱ्यावर आपण किती वेळ अवलंबून राहावें ? परावलंबनानें आह्मांस शास्त्ररहस्य कसें समजेल व ज्ञानामृत कसें प्यावयास मिळेल ? परावलंबनामुळे आमचा वेळ उपयुक्त कामांत कसा जाईल व आह्मांस कसें सुख होईल ? करितां आळस टाकला पाहिजे आणि उद्योगास लागलें पाहिजे तरच आपणांस सुख मिळेल. एरव्हीं तें कधीही मिळणार नाही. ”

११ स्वावलंबनानें मनुष्य किती योग्यतेला चढतो हें इंग्लंडांतील प्रसिद्ध पुरुष जो बेंजामिन डिसराईली याच्या उदाहरणाव-

१ बेंजामिन डिसराईली:—हा इंग्लंडांत एक प्रख्यात मुत्सद्दी होऊन गेला. याचा जन्म इ० स० १८०५ या वर्षी झाला. यानें वकीलीचा धंदा करावा झणून याच्या बापानें प्रथमतः याला एका अटर्नीच्या हाताखाली ठेविलें होतें. पण तें काम सोडून तो इ० स० १८२६ या वर्षी 'रिप्रिझेंटेटिव्ह' नांवाच्या वर्तमानपत्रांत लेख लिहूं लागला. या पत्राचा अवतार सगळा ५ महिन्यांतच आटपला. तथापि, तेवढ्या अवधींत बऱ्याच राजकीय विषयांचा त्यानें अभ्यास केला. यानें पुष्कळ दिवस प्रयत्न केल्यावर इ० स० १८३७ या वर्षी याची पार्लमेंटमध्ये प्रथमतः निवड झाली. पुढें वकिंगह्यास व थ्रूजवरी या परगण्यांच्या तर्फे याची दोन वेळ पुन्हां निवड झाली. इ० स० १८६८ या वर्षी हा इंग्लंडचा मुख्य प्रधान झाला. यानें कांहीं कादंबऱ्या लिहित्या आहेत व वांहीं कविताही केल्या आहेत.

रून चांगलें कळून येतें. डिसराइली हा प्रथमतः एका अटर्नीचा कारकून होता. पण पुढें तो इतक्या योग्यतेस चढला की, इंग्लंडची मुख्य प्रधानगिरी त्याला मिळाली. त्याच्या अंगी इतकी योग्यता येण्यास त्याचा सरळ स्वभाव, त्याचा अचाट उद्योग व त्याचें विचक्षण धैर्य हीं व कारणीभूत होतीं असें कित्येक लोक ह्मणतात आणि तें सर्वांशीं खरेंही आहे. पण त्या सर्वांचेवर त्याचे अंगी जर स्वावलंबन नसतें तर त्याचे घोडे अगदीं लंगडें पडून त्याला जसा जय आला तसा आला नसता.

१२ अमेरिकेंत कॅलहोअन ह्मणून एक प्रख्यात वक्ता आणि मुत्सद्दी होऊन गेला. तोही डिसराइली सारखाच स्वावलंबन करणारा होता. स्वावलंबनाविषयी त्याची एक मजेदार गोष्ट आहे. ती अशी:—तो थेल येथील विद्यालयांत विद्याभ्यास करित असतां त्याचें रात्रंदिवस अभ्यासावरील लक्ष्य पाहून तेथील दुसऱ्या एका विद्यार्थ्यास त्याच्याविषयी मत्सर उत्पन्न झाला. तेव्हां उपहास करण्याच्या हेतूनें तो विद्यार्थी त्यास ह्मणाला 'कॅलहोअन, जेव्हां पाहावें तेव्हां तूं अभ्यास करित असतोस. इतका अभ्यास करून तूं काय दिवा लावणार तें मला माहित आहे.' कॅलहोअनाला या भाषणाचा मुळींच विषाद वाटला नाहीं. उलट त्यानें मोठ्या उत्सुकतेनें आपल्या विद्यालयबंधूस असें उत्तर दिलें की, 'अरे, दिवा लावतो कीं नाहीं तें पहा. मला इतका अभ्यास केलाच पाहिजे.

१ कॅलहोअन:—जन्म इ० स० १७८२. मृत्यु इ० स० १८५०. यानें ४० वर्षे पर्यंत संस्थानचीं अनेक महत्वाचीं कामें केलीं. हा कांहीं दिवस लढाईच्या सेक्रेटरी होता. कांहीं दिवस व्हाइस प्रेसिडेंट होता व कांहीं दिवस सेनेटर होता. यानें केलेले ग्रंथ याच्या मरणानंतर प्रसिद्ध झाले.

कारण, पुढें कायदेकौंसिलमध्ये मी सभासद होऊन गेलों ह्मणजे मला माझे कर्तव्य योग्य प्रकारें बजावतां आलें पाहिजे. ' हें ऐकून तर त्या विद्यार्थ्यांनं त्याची फारच फाजिती उडविली. पण ती पाहून कॅलहौ-अनला अधिकच उत्साह आला आणि तो त्यास ह्मणाला ' तुला शंका वाटतें होय ? मी खात्रीपूर्वक सांगतां कीं, आजपासून तनि वर्षांच्या आंत जर सभासद या नात्यानें मी त्या सभेत जाऊन बसणार नाहीं तर माझे नांव परतून देव. ' पुढें खरोखरच कॅलहौअनानें आपलें वचन पूर्ण केलें व कायदेकौंसिलमध्ये आपलें कर्तव्य योग्य प्रकारें बजाविलें.

१३ गोएथ लोकांना असा उपदेश करितो कीं, ' तुम्ही ज्या जागेवर राहतां ती जागा डळमळीत न ठेवितां भरभक्कम आणि बळकट ठेवा ह्मणजे तुम्हांला जगसुद्धां हालवितां येईल; या उपदेशाचा तात्पर्यार्थ इतकाच कीं, मनुष्य जी गोष्ट साध्य व्हावी ह्मणून इच्छा करितो व जी बद्दल तो अहोरात्र परिश्रम करितो तिचा पायाच त्यानें खंबीर व मजबूत घातला पाहिजे. ह्मणजे त्यावर त्याला केवढीही टोलेजंग इमारत उठवितां येईल. ' तुमच्या स्वतःची.

१ गोएथः—(Goethe)—जर्मनीतील प्रख्यात कवि व ग्रंथकार. जन्म १७४९. मृत्यु १८३२. हा १५ वर्षांचा असतांना लिपिबद्धक येथील युनिव्हर्सिटीमध्ये विद्याभ्यासाकरितां गेला होता. पण पुढें १७६८ या वर्षी कायद्याचा अभ्यास करण्याच्या उद्देशानें तो तेथून स्ट्रॅन्सवर्ग येथील युनिव्हर्सिटीत गेला. तेथें कायद्याच्या अभ्यासापेक्षां रसायन, शरीर इ. शास्त्राच्या अभ्यासाकडे त्याचें अधिक लक्ष्य लागलें. १७७९ या वर्षी यानें वेसरच्या ड्यूकची नोकरी स्वीकारिली. पुढें कांहीं दिवस हा इटालींत गेल्या होता. यानें कांहीं काव्ये व कांहीं ग्रंथ केले आहेत. त्यांत ' फस्ट ' नांवाचें काव्य उत्तम साधलें असून तें तत्त्वज्ञानानें भरलें आहे.

तुम्ही खात्री बाळगा हाणजे तुम्ही इकडची सृष्टि तिकडे कराळ ' असें जें एका धोर गृहस्थाचें वचन आहे तेंही वाचकांनीं नेहमीं ध्यानांत ठेवावें.

१४ स्वावलंबनासंबंधानें जार्ज हेनरी ल्युई यांचें असें ह्मणणें आहे कीं, " मनुष्याला आपल्या कर्तबगारीवरून आपल्या अंगीं किती शक्ति आहे हें सहजी कळून येतें. विटा, वांसे, धोंडे, माती, कौलें हीं एकच असतात. पण एक त्यांचें खोपट तयार करितो, दुसरा त्यांचा बंगला बनवितो. याप्रमाणें एकाच कुटुंबांत व एकाच स्थितींत असणाऱ्या मनुष्यांपैकीं एक आळशी असतो, दुसरा उद्योगी असतो. एकास खाण्यापिण्यास कधीं कपनरता नसते, दुसऱ्याची सदा उपास-
मर चालली असते. सारांश, एकास सदा सुखोपभोग मिळतो व दुसऱ्याच्या वांझ्यास सदा हालअपेष्टा हीं आलीं असतात. असा फरक राहण्याचें कारण काय ! कारण हेंच कीं, एकाच्या अंगीं कर्तबगारी, उत्साह व स्वावलंबन हीं असतात. व दुसऱ्याच्याठायीं तीं मुळींच नसतात. जो ह्मणून धाडसी, निश्चयी व स्वतःचा प्रयत्न करणारा असतो तो वाटेतीळ अडचणच्याच पायरीवरून सुखाच्या घरांत प्रवेश करितो व ज्याच्या अंगीं हिंमत, उद्योग व दृढनिश्चय हीं नसतात तो त्याच पायरीला ठेंचळून खालीं पडतो.

१५ या जगांत जन्मल्यापासून आपल्यावर एक मोठी जबा-

१ जॉर्ज हेनरी लुई:—इंग्लंडांतील प्रख्यात ग्रंथकार. जन्म १८१७. मृत्यु १८७८. हा कांहीं दिवस इंग्लंडांतील प्रख्यात वर्तमानपत्रांतून व मासिक पुस्तकांतून लेख लिहीत होता. पुढे यानें स्वतंत्रपणें ग्रंथ लिहिण्यास सुरवात केली. याच्या ग्रंथांत ' गोएथचे ग्रंथ व चरित्र ' व ' माक्सिमिलन रोबिसांपरांचें चरित्र ' हे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. यानें सुरस अशीं कांहीं नाटकेंही लिहिलीं आहेत.

बदारी पडती आहे व आपले व आपल्या ज्ञातिबांधवांचे एक मोठे काम करावयाचे आहे असे रात्रंदिवस मनांत बाळगून प्रत्येकांनी स्वतंत्र विचार व स्वतंत्र कृति यांचे अवलंबन केले पाहिजे. प्रत्येक मनुष्याचा आपल्या भोंवतालच्या थोड्या किंवा अधिक मनुष्यांशी संबंध असतोच असतो. आणि त्या थोड्या किंवा अधिक मनुष्यांचा आणखी आपल्या भोंवतालच्या थोड्या किंवा अधिक मनुष्यांशी संबंध असतो. ह्मणजे प्रत्येक मनुष्य नुसत्या एका लहान अथवा मोठ्या वर्तुळाचा मध्यबिंदू असतो एवढेच नाही तर त्याच्या भोंवती हजारों लहान मोठी वर्तुळे असतात. ह्मणून आपण जो विचार अथवा जी कृति करितो तिचा परिणाम एका दोघांवरच न होता असंख्य लोकांवर होतो असे पक्के लक्ष्यांत ठेवूनच कोणत्याही मनुष्याने कोणता एखादा विचार अथवा कोणती एखादी कृति करावी. त्याचप्रमाणे आपल्या विचाराचा व आपल्या कृतीचा आजच तेवढा परिणाम होईल, पुढे कधी होणार नाही असेही त्याने समजता कामा नये. आपले शब्द, आपले संभाषण, आपले विचार, आपली कृति आपले आचरण यांचा परिणाम इतक्या कांहीं जीवांवर व इतका कांहीं वेळ होत असतो की, त्याची कल्पनासुद्धा करता येत नाही।

१६ आपण अशा तऱ्हेचा विचार करावा की, त्यापामून आपल्या अंगी काम करण्याचे बळ यावे व आपल्या मानसिक शक्तीचा विकास व्हावा. त्याचप्रमाणे आपण अशा तऱ्हेचे आचरण ठेवावे की, त्याच्यायोगाने आपल्या ज्ञानिबांधवाविषयी आपली जी वर्तुळ्यकमे आहेत ती सहज बजाविता यावीत. आतां स्वतंत्र विचार व स्वतंत्र कृति यांचे अवलंबन करून आपणा सर्वांस कांहीं शिवाजी

सारखा पत्रक्रम गाजवून अक्षय कीर्ति मिळवितां येणार
नाहीं; शेक्सपीअर, मिल्टन, वर्डस्वर्थ, कालिदास,

१ शेक्सपीअर:—हा इंग्लंडातील अति विख्यात कवीपैकी एक कवि होऊन गेला. जन्म इ० स० १५६४. मृत्यु इ० स० १६१६ याने लहानपणी स्ट्रॅफर्ड येथील शाळेत विद्याभ्यास केला. पुढे नाटकलेखनांतून कांहीं दिवस याने नटांचे काम केले. याने एकंदर ३०१३५ नाटके लिहिलीं आहेत. त्यांत 'हॅम्लेट,' 'किंगलियर,' 'ज्यूलियस सीझर,' 'मॅकबेथ,' 'कॉमेडी ऑफ एरर्स,' हीं मुख्य आहेत. यांतही पहिलीं दोन इतकीं उत्कृष्ट साधलीं आहेत कीं, त्यांच्या तोडीचीं नाटके अवघ्या भूमंडळावर क्वचितच सांपडतील! याची कल्पनाशक्ति विशाल असून याला मनुष्यस्वभावाचे चांगले ज्ञान होते. या ज्ञानाचे हुबेहुब प्रतिबिंब त्याने आपल्या नाटकांत वळविले आहे. राणी इलिझाबेथ इची त्याजवर पूर्ण मर्जी होती. तिने त्याच्या कित्येक नाटकांचे प्रयोग आपल्या समोर करवून याला पुष्कळ इनाम दिले आहे.

२ मिल्टन:—हाही इंग्लंडातील अतिविख्यात कवीपैकी एक कवि होऊन गेला. जन्म १६०८. मृत्यु १६७४. याने शिक्षण केंब्रिज येथील ख्रायस्ट्स कॉलेजांत झाले. याच्या बापाच्या मनांत याने वकिलीचा किंवा धर्मोपदेशकाचा धंदा करावा असे होते. पण मिल्टनाला ते न आवडून तो होर्दन (वॉकिंगहॅमशायर) येथे आपल्या बापाजवळ येऊन राहिला. तेथे याने कविता लिहिण्यास आरंभ केला. याने जीं काव्ये केलीं आहेत त्यांत 'पॅरेडाइज लॉस्ट' आणि 'पॅरेडाइज रीगेनड' हीं मुख्य आहेत. याने कांहीं नाटकांही लिहिलीं आहेत. त्यांत 'सॅमसन अॅगोनिस्ट' हे नाटक सुरत वडले आहे. जेव्हां पहिला चार्ल्स राजा व पार्लमेंट यांच्यामध्ये भांडण सुरू झाले तेव्हां राजपक्षाविरुद्ध याने बराच खरमरात टीका केली. इ० स० १६४९ या वर्षी कॉमनवेलथने याला फॉरिन सेक्रेटरी नेमिले होते. मरणापूर्वी याची दृष्टि गेली होती.

३ वर्डस्वर्थ:—इंग्लंडातील प्रख्यात कवीपैकी एक कवि होऊन गेला. जन्म १७७०. मृत्यु १८५०. हा एका अॅटर्नीचा मुलगा होता. याचे शिक्षण सेंट जॉन्स कॉलेज (केंब्रिज) येथे झाले. याने कांहीं दिवस फ्रान्स व जर्मनी या देशांतून प्रवास केला. याच्या काव्येची निरनिराळीं पुस्तके आहेत. साउदेच्या पाठीमागून इ० स० १८४३ या वर्षी याची राजकवीच्या जागी नेमणूक झाली.

४ कालिदास:—(पान १७ यांतील टीप पहा)

भवभूति यांच्यासारखी काव्ये लिहून लोकांची मने आपल्या ताब्यांत ठेवितां येणार नाहीत; नानाफडणवीस, विल्यम पिट्ट, ग्लॅडस्टन यांच्यासारखी विकट राज्यकारस्थाने करून देशाचे देश

१ भवभूति:—कालिदासाप्रमाणेच हा कविही कोणत्या वेळीं होऊन गेला हें नक्की सांगतां येत नाही. तथापि, पंडितांच्या मते हा ७ व्या शतकांत होऊन गेला असे आहे. हा जातीचा ब्राह्मण. याच्या बापाचे नांव गोपालभट्ट व आईचे नांव जातुकर्णी. याचीं तीन नाटकें प्रसिद्ध आहेत. तीं 'मालतीमाधव,' 'महा वीरचरित' व 'उत्तर रामचरित' हीं होत. याच्या नाटकांत मुख्य रस करुण असून याला सृष्टिवैभव व लोकस्वभाव यांचें वर्णन करण्याचा शैली अप्रतिम साधली होती. याच्या नाटकावरून याच्या हयार्तांत याची कीर्ति झाली नाही असें दिसून येते.

२ नानाफडणवीस—(पान १८ यांतील टीप पहा)

३ विल्यम पिट्ट:—(अर्ल ऑफ चॅम्पेन)—इंग्लंडातील प्रख्यात वक्ता व मुत्सद्दी. जन्म इ० स० १७०८. मृत्यु १७७८. याचें शिक्षण ऑक्सफर्ड येथील ट्रिनिटी कॉलेजांत झालें. यानें प्रथमतः कांहीं दिवस सैन्यांत नोकरी धरली होती. १७५५ या वर्षी याची पहिल्यानें पार्लमेंटांत निवड झाली. १७५७ या वर्षी हा न्यूकॅसल याच्या मदतीनें प्रधानगिरीचा कारभार पाहू लागला. याच्या कारकीर्दींत कानडा देश इंग्रजांस मिळाला. अमेरिकेंतील लोकांनीं स्वातंत्र्य मिळविण्याबद्दल इंग्रजांबरोबर जी लढाई चालविली होती त्यासंबंधानें पार्लमेंटांत कडाक्याचा वादविवाद करीत असतां याची प्रकृति बिभडून हा मरण पावला.

४ ग्लॅडस्टन:—इंग्लंडातील अति विख्यात मुत्सद्दी. जन्म इ० स० १८०९. मृत्यु इ० स० १८९८. याचा ईटन व ऑक्सफर्ड येथील पाठशाळेंत विद्याभ्यास झाला. १८३२ या वर्षी यांची पार्लमेंटमध्ये पहिल्यानें निवड झाली. तेथून ६६ वर्षे हे सारखे पार्लमेंटचे सभासद होते. हे ४ वेळ इंग्लंडचे मुख्य प्रधान होते. हे नियमित असून विद्येचा व्यासंग फार करीत. हे मोठे ग्रंथकारही होते. यांनीं लहान मोठे सरासरी ३०० वर ग्रंथ लिहिले आहेत. हे धार्मिक असून सवे युरोपखंडांत यांचें मोठें वजन होतें.

ग्रंथरत्नाकर.

नानाफडणविस.

जन्म. इ. स. १७४१.

मृत्यु. इ. स. १८००

हातून सांडनां येणार नार्हीत; अथवा न्यूटन, कूचिहअर, भास्कराचार्य, फॅरडे यांच्याप्रमाणें शास्त्राध्ययन करून अनेक शाखांतील

१ न्यूटन (पान ४ यांतील टीप पहा.)

२ कूचिहअर:—हा प्रख्यात फ्रेंच प्राणिशास्त्रवेत्ता होता. जन्म इ० स० १७३९. मृत्यु १८३२. याला लहानपणीं प्राण्यांच्या वर्णनाचीं पुस्तकें वाचण्याचा माठा नाद असे. यानें कांहीं दिवस प्राणिशास्त्राचा अभ्यास करून मोठी ख्याति मिळविल्यावर इ० स० १८०० या वर्षी पारिस येथील विद्यालयांत याची सृष्टिशास्त्राच्या गुरूचे जागीं नेमणूक झाली. तेथें आपल्या आवडत्या विषयाचा अभ्यास करण्याचो अनुकूल साधनें मिळून त्यानें त्या विषयांत अनेक शोध लाविले. त्यामुळें लोक त्याची तत्ववस्त्यांत गणना करूं लागले. प्रख्यात नेपोलियन बोनापार्ट याच्या कारकीर्दींत याला विद्याखात्यावरील मुख्य प्रधानकीची जागा मिळाली. यानें एकदर १२७ ग्रंथ लिहिले आहेत. त्यांत ' थिअरो ऑफ् धी अर्थ ' हा ग्रंथ सर्वोत्कृष्ट आहे.

३ भास्कराचार्य:—(पान २९ यांतील टीप पहा.)

४ फॅरडे:—इंग्लंडांतील प्रख्यात रसायनशास्त्रवेत्ता होता. जन्म इ० स० १७९४. मृत्यु १८६७. याचा बाप अगदीं गरीब असून तो लोहाराचा धंदा करी. त्यानें याला लहानपणीं कामधंदा शिकण्याकरितां एका पुस्तकें बांधणाऱ्याच्या कारखान्यांत ठेविलें होतें. तेथें नानाप्रकारचीं शास्त्रीय विषयावरील पुस्तकें घेत असत. तीं वाचतां वाचतां याला शास्त्रीय विषयाची गोडी लागली. पुढें प्रख्यात सृष्टिशास्त्रवेत्ता सर हॅफ्रे डेव्ही याचीं व्याख्यानें ऐहून शास्त्रीय विषयासंबंधानें याची जिज्ञासा अधिकच वाढली. व पुढें त्याच्याच मदतीनें याला लंडन येथें रॉयल इन्स्टीट्यूशन ह्याणून जी एक मोठी पदार्थविज्ञानप्रयोगशाळा आहे तींत एक लहानशी जागा मिळाली. पुढें ज्योतींविषयीं कांहीं प्रयोग करण्यावर त्याचें सगळें लक्ष विद्युच्छास्त्राकडे लागलें. सांप्रत काळीं विजेचे जे दिवे निघाले आहेत त्यांची सिद्धता होण्यास मुख्य याच पुरुषाचे शोध कारणीभूत होत. यानें लहान मोठे सरासरी १६०४१ शोध लाविले आहेत. हा निलोभी असून अत्यंत निस्पृह होता.

शोधांस भर टाकतां येणार नाही. तथापि इतकें खरें आहे कीं, आपणा सर्वास कोणत्या नाही कोणत्या तरी रीतीनें मानवीहित वाढवितां येईल व एकंदर जगाच्या सुखास भर टाकतां येईल. आमच्या गृहकृत्यांत आह्मांस नियमितपणें वागतां येईल, आमच्या व्यापारांत आह्मांस प्रामाणिकपणा ठेवितां येईल व आमच्या अनेक धंद्यांत सरळ मार्ग, सत्यवचन व सदुद्योग यांचें अवलंबन करून लोकांना सदाचरणाचा कित्ता घालून देतां येईल. सर थॉमस फॉवेल बक्स्टन यानें एके ठिकाणीं असें लिहिलें आहे कीं, “ उद्योग किंवा श्रम न करितां अमक्या एका कामांत अपयश आलें त्या अर्थीं ईश्वराच्याच मनांत आमचें वाईट करावयाचें होतें असें जर कोणी झणेल तर तो मूर्ख समजावा. कारण जोंपर्यंत आपली खात्री आपणास नाही व जोंपर्यंत आपल्या कर्तव्याकडे आपण लक्ष्य देत नाही तोंपर्यंत अपयश हें येणारच. ”

१ सर थॉमस फॉवेल बक्स्टन:—इंग्लंडांतील एक प्रख्यात गृहस्थ. जन्म इ० स० १७८६. मृत्यु १८४५. इ० स० १८१८ या वर्षी याची पार्लमेंटमध्ये निवड झाली. यानें गुलामाचा व्यापार बंद करण्याविषयीं पुष्कळ चळवळ केली.

खुबी.

१ आयुष्य सुखानें जाण्याम मनुष्याच्या अंगी काम करण्याची खुबी असली पाहिजे. खुबी शिवाय स्वावलंबन, आत्मसंयमन इत्यादि गुणांना विशेष तेजी येत नाही. अंगी मोठी विद्वत्ता व शहाणपण असून केवळ खुबी नसल्यामुळें जय मिळविण्याच्या आलेल्या अनेक उत्तम संधी फुकट घालविणारी पुष्कळ माणसें आमच्या पहाण्यांत आहेत. खुबी ठाऊक नसल्यामुळें मित्रांचा रोष झालेली व आश्रयदात्यांच्या आश्रयास मुकलेली पुष्कळ मनुष्ये आहोती पाहिणी आहेत. व खुबी नसल्यामुळेंच मोठ्या दमाच्या, दृढनिश्चयी व दीर्घोद्योगी लोकांचें पुष्कळ आयुष्य व्यर्थ गेलेंलें आह्मांस ठाऊक आहे. खुबी ही बुद्धीला देखील मार्गें सारिते. एका बड्या निबंधकारानें बुद्धि व खुबी यांची एके ठिकाणी अशी तुलना केली आहे:—“ बुद्धि ही शक्ति आहे; खुबी हें कसब आहे. बुद्धि हें वजन आहे; खुबी हा टेंकू आहे. बुद्धीला काय करावें हें समजतें; खुबीला तें कसें करावें हें समजतें. बुद्धीच्या योगानें मनुष्य मानार्ह होतो; खुबीच्यायोगानें त्याला प्रत्यक्ष मान मिळतो. बुद्धि ही संपत्ति आहे; खुबी हा पैका आहे. बुद्धीला शत्रु उत्पन्न होतात; खुबीला मित्र येऊन मिळतात. बुद्धीला संधीचा उपयोग करितां येत नाही; खुबीला तो करितां येतो. ”

२ खुबी याची बरोबर व्याख्या आह्मांस देतां येत नाही. तथापि, खुबी कसली असते याचें बरोबर वर्णन आहोती थोडक्यांत देऊं. खुबीयांत चालरीतीपेक्षां अधिक गोष्टींचा समावेश होतो. तथापि, चालरीतींचाच त्यांत विशेष संबंध असतो. खुबी हें तत्परता, दक्षता सराव व सुस्वभाव यांचें मिश्रण आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाही.

शोधांस भर टाकतां येणार नाही. तथापि इतकें खरें आहे कीं, आपणा सर्वांस कोणत्या नाही कोणत्या तरी रीतीनें मानवीहित वाढवितां येईल व एकंदर जगाच्या सुखास भर टाकतां येईल. आमच्या गृहकृत्यांत आह्मांस नियमितपणें वागतां येईल, आमच्या व्यापारांत आह्मांस प्रामाणिकपणा ठेवितां येईल व आमच्या अनेक धंद्यांत सरळ मार्ग, सत्यवचन व सदुद्योग यांचें अवलंबन करून लोकांना सदाचरणाचा कित्ता घालून देतां येईल. सर थॉमस फॉवेल बक्स्टन यांनं एके ठिकाणीं असें लिहिलें आहे कीं, “ उद्योग किंवा श्रम न करितां अमक्या एका कामांत अपयश आलें त्या अर्थी ईश्वराच्याच मनांत आमचें वाईट करावयाचें होतें असें जर कोणी झणेल तर तो मूर्ख समजावा. कारण जोंपर्यंत आपली खात्री आपणास नाही व जोंपर्यंत आपल्या कर्तव्याकडे आपण लक्ष्य देत नाही तोंपर्यंत अपयश हें येणारच. ”

१ सर थॉमस फॉवेल बक्स्टन:—इंग्लंडांताल एक प्रख्यात गृहस्थ. जन्म इ० स० १७८६. मृत्यु १८४५. इ० स० १८१८ या वर्षी याची पार्लमेंटमध्ये निवड झाली. यांनं गुलामाचा व्यापार बंद करण्याविषयी पुष्कळ चळवळ केली.

खुबी.

१ आयुष्य सुखानें जाण्यास मनुष्याच्या अंगी काम करण्याची खुबी असली पाहिजे. खुबी शिवाय स्वावलंबन, आत्मसंयमन इत्यादि गुणांना विशेष तेजी येत नाही. अंगी मोठी विद्वत्ता व शहाणपण असून केवळ खुबी नसल्यामुळें जय मिळविण्याच्या आलेख्या अनेक उत्तम संधी फुकट घालविणारी पुष्कळ माणसें आमच्या पहाण्यांत आहेत. खुबी ठाऊक नसल्यामुळें मित्रांचा रोष झालेली व आश्रयदात्यांच्या आश्रयास मुकलेली पुष्कळ मनुष्ये आहोती पाहिली आहेत. व खुबी नसल्यामुळेंच मोठ्या दमाच्या, दृढनिश्चयी व दीर्घोद्योगी लोकांचें पुष्कळ आयुष्य व्यर्थ गेलेंलें आहोत ठाऊक आहे. खुबी ही बुद्धीला देखील मार्गें सारिते. एका वड्या निबंधकारानें बुद्धि व खुबी यांची एके ठिकाणीं अशी तुलना केली आहे:—“ बुद्धि ही शक्ति आहे; खुबी हें कसब आहे. बुद्धि हें वजन आहे; खुबी हा टेंकू आहे. बुद्धीला काय करावें हें समजतें; खुबीला तें कसें करावें हें समजतें. बुद्धीच्या योगानें मनुष्य मानार्ह होतो; खुबीच्यायोगानें त्याला प्रत्यक्ष मान मिळतो. बुद्धि ही संपत्ति आहे; खुबी हा पैका आहे. बुद्धीला शत्रु उत्पन्न होतात; खुबीला मित्र येऊन मिळतात. बुद्धीला संधीचा उपयोग करितां येत नाही; खुबीला तो करितां येतो. ”

२ खुबी याची बरोबर व्याख्या आहोत देतां येत नाही. तथापि, खुबी कसली असते याचें बरोबर वर्णन आहोती थोडक्यांत देऊं. खुबी यांत चालरीतीपेक्षां अधिक गोष्टींचा समावेश होतो. तथापि, चालरीतींचाच त्यांत विशेष संबंध असतो. खुबी हें तत्परता, दक्षता सराव व सुस्वभाव यांचें मिश्रण आहे असें लक्षणण्यास हरकत नाही.

खुबीला कोणी व्यवहारांत उपयोगी पडणारी बुद्धि असें ह्मणतात. आणि तें खरेंही आहे. तिचे घटकावयव हाटले ह्मणजे सद्वर्तनाचा जोर व काम करण्याची शैली हेच होत. कोणतीही नड तिच्या चटकन् दिसते व ती तिच्या भागवितां येते. व्यवहारांत बुद्धीच्या दमपट खुबीचा उपयोग होतो. बुद्धिमान् मनुष्य नुसते तर्क आणि वाक्पण्डित्य चालवील पण खुबीदार मनुष्य कांहीं तरी ह्मणण्यासारकी कृति करील. बुद्धिवान् मनुष्याला पाहून लोकांना आश्चर्य वाटेल पण खुबीदार मनुष्याला पाहून ते थक्क होतील. बुद्धिवान् मनुष्यापेक्षां खुबीदार मनुष्यांत इतकें अधिक असतें कीं, वेळ न दवडतां, संधि फुकट न घालवितां, इकडे तिकडे न गमतां व आडमार्गानें न जातां तो कोणत्याही कामास हात घालतो. अर्थात् जय, समाधान व सुख हीं हटकून त्यास मिळतात.

३ कित्येक लोक असें ह्मणतात कीं, खुबीपेक्षांही बुद्धीचा प्रभाव मोठा असतो. पण हें ह्मणणें चुकीचें आहे. उलट आम्ही असें ह्मणतो कीं, प्रसंगविशेषीं खुबी हीं बुद्धीला देखील मार्गें सारिते. एवढेंच नव्हे, तर बुद्धीचा उपयोग खुबीनेच होतो. खुबी नाही तर बुद्धीचें कांहीं चालणार नाही. शिवाय खुबी प्रयत्नाधीन असल्यामुळें सर्वांना ती आपल्या अंगीं आणितां येते. बुद्धीचें तसें नाही. त्यामुळें ती कोठें कोठेंच दृष्टीस पडते. अवलोकन, मनन व मनोनिग्रह यांच्यापामूनच खुबीची उत्पत्ति असल्यामुळें व्यवहारांत बुद्धीपेक्षां खुबीचाच अधिक उपयोग होतो. अंगीं विद्वत्ता असून मनुष्य खूप बुद्धिवान् आहे पण त्याला खुबी कमली ती माहित नसेल तर त्याचें व्यवहारांत कांहीं एक चालणार नाही. एखाद्याला सोन्याचे गुणधर्म व त्याची मृत्तत्वे याची चांगली माहिती आहे. पण बाजारांत गेल्यावर त्यानें सोनें ह्मणून पितळ खरेदी केले तर त्याला कोण

हामणार नाही ? त्याचप्रमाणे एखाद्याचा कापूस अपा तयार होतो, सूत अमक्या यंत्राने काढतात, वस्त्रे अमक्या गिरणीत निघतात इ० गोष्टीनी रेलचेल माहिती असून त्याने रामनारायण मारवाड्याच्या दुकानांतून चांगले हणून जर कुजके कापड आणिले तर त्याची फजिती झाल्याशिवाय राहिल काय ? सारांश, व्यवहार जाणण्यास खुबी लागते. तेथे बुद्धि आणि विद्वत्ता यांना स्वस्थच वसावे लागते.

४ एका विद्वान् ग्रंथकाराचे असे हणणे आहे की, 'एकंदर ज्ञानांत व्यवहारज्ञान हे श्रेष्ठ होय. आणि व्यवहारज्ञानांतच सुखाचा समावेश होतो. करितां खुबीला जितके महत्व आहे तितके दुसऱ्या कशालाही नाही. ज्याच्या अंगी खुबी आहे तो काही तरी कर्तव्यगारी करितो व इच्छित वस्तु प्राप्त करून घेतो. पण खुबी नसणाऱ्या मनुष्याला काय करावे हे समजत नसल्यामुळे त्याला ती मिळत नाही. आपल्या सभोवती काय चालले आहे, स्वतःची स्थिति कशी आहे, दुसऱ्याच्या गरजा काय आहेत इ० गोष्टी चांगल्या समजून घेऊन त्याप्रमाणे जो आचरण ठवितो त्यालाच आयुष्यांत सुख निळकिय्याची फिळी सांपडेली असे समजावे.

५ कित्येक लोक काही चांगल्या गोष्टी करतात. पण तेवढ्यानेच त्यांना जय येतो असे नाही. तर त्या योग्य वेळी व योग्य स्थळी केल्या पाहिजेत म्हणजे जयाची खात्री असते. फ्रेडरिक धि ग्रँट

१ फ्रेडरिक धि ग्रँट:—हा पुशियाचा राजा. जन्म इ० स० १७१२. मृत्यु १७८६. हा उपजत मोठा तेजस्वी होता. याला काव्य, गान वगैरे कलांची मोठी अभिरुचि होती. ही अभिरुचि त्याच्या बापास नसल्यामुळे तो बापाला रानटी, अडाणी अशी विशेषणें देई. हे बापास न खपून त्याचे व याचे (पुढील पृष्ठ पहा.)

यानें जर्मनीचा बादशहा जो दुसरा जोसेफ याजविषयी एके ठिकाणीं असें हाटलें आहे कीं, ' त्याला पहिलें पाऊल टाकण्यापूर्वीच दुसरें टाकावें असें वाटे. ' ह्मणजे मधली जागा न ओलांडतां एकदम इच्छित स्थळीं पोचवें असें त्याला वाटे. अशा प्रकारचे व्यवहारज्ञान न समजणारे पुष्कळ लोक या जगांत असतात व ते वरील बादशहा प्रमाणें अगदीं उतावीळ असल्यामुळें नेहमीं फसतात. परिस्थिति, काळ, वेळ, प्रसंग, इत्यादिकांच्या अनुरोधानें जो आपलें वर्तन ठेवील त्याला कशाचीही भीति नाही व तो कोणासही हार जाणार नाही. तात्पर्य विजयी होण्यास मनुष्याच्या अंगीं खुबी ही अवश्य असली पाहिजे.

६ खुबी ही मोठ्या कामांत लागते आणि लहान कामांत लागत नाही असें नाही. तर सर्व कामांत तिचा सास्खा उपयोग

(मागील पृष्ठावरून पुढे चालू.)

बैर पडलें. तें इतकें कीं, त्यानें कांहीं दिवस यास कारागृहांत कोंडून ठेविलें होतें. पुढें कांहीं दिवसांनीं बापाचें व याचें जमलें. बापाच्या मरणा नंतर यानें स्वपराक्रमानें कांहीं प्रांत जिंकले व इ० स० १७४८ च्या पुढचीं ८१० वर्षे अगदीं शांतपणानें स्वराज्याची उन्नति करण्यांत घालविली. नामांकित फ्रेंच ग्रंथकार व तत्वज्ञानी व्होल्टेर हा याचा स्नेही होता. इ० स० १७८३ या वर्षीं यानें राजाशी बोलतेवेळीं गुडघे टेकून बोलण्याची जी चाल होती ती मोडून टाकिली. हा पराक्रमी असून मोठा तत्वज्ञानी होता.

१ दुसरा जोसेफ:—जर्मनीचा बादशहा. जन्म इ० स० १७४१. मृत्यु १७९०. हा राज्याधिरूढ झाल्यावर यानें सैन्यांत व राज्यपद्धतींत बऱ्याच सुधारणा केल्या. यानें प्रुशिया, इटली, फ्रान्स व रशिया या देशांतून प्रवास केला. १७८१ या वर्षीं यानें आपल्या राज्यांत मुद्रणस्त्रांतऱ्याची परवानगी दिली. याच्या मनांत पोपचा अधिकार कमी करावा असें असून त्यावद्दल इतर राजांच्या साहाय्यानें त्यानें प्रयत्नही केले.

होते. एखाद्या राज्यकारस्थानी मनुष्याला खुबीची जितकी जरूरी लागते तितकीच एखाद्या गरीब कुटुंबातसल मनुष्यास लागते. अठरा कारखान्यांच्या मालकास खुबीची जितकी आवश्यकता असते तितकीच एखाद्या हिंगजिरे विकणाऱ्या लुंग्यासुंग्या दुकानदारामासते. लाखों रुपयांची घडामोड करणाऱ्या सावकारास खुबीचा जितका उपयोग होतो तितकाच एखाद्या पांचचार रुपये खर्च करणाऱ्या भिक्षुकास होतो. ग्लॅडस्टन सारख्या पार्लमेंटांतील नांवाजलेल्या समासदास खुबीने जितका जोर येतो तितकाच मुनसफ कोर्टातील एखाद्या खर्बेबाशा कारकुनास येतो. कॉलेजांत कठिण विषय शिक्षितांना एखाद्या बड्या प्रोफेसरास खुबीचा जितका उपयोग होतो तितकाच एखाद्या गरीब कुणवटास एखादी टणक आणि खडकाळ जमीन नांगरतांना होतो. सारांश, खुबीचा उपयोग कोठे होत नाही असें नाही.

७ एखादा मनुष्य बुद्धिमान् आणि विद्वान् असला ह्याजने त्याच्या अंगी खुबी असतेच असें नाही. आणि खुबीशिवाय मनुष्य केवढाही बुद्धिमान् असला किंवा कसलाही विद्वान् झाला तरी त्याचे लोकांत हासें झाल्याशिवाय राहत नाही. एखाद्यास संपत्ति हाणजे काय, पैशाचा विनियोग कसा करावा, काटकसर कशी करावी इ० अर्थशास्त्रांतील सर्व गोष्टी माहीत आहेत पण त्याच्या पाठीमागे कर्ज उगविण्याकरितां सावकाराचे शिपाई लागले असतील तर त्याच्या फजितीस पारातार आहे काय ? तेथें काय करावयाचें आहे अर्थशास्त्र आणि काय करावयाची आहे बुद्धि ? दोन्ही असून

नमून सारखीच आहेत. ड्रायडन एवढा मोठा कवि आणि ग्रंथकार होऊन गेला; पण कर्जापामून त्याला दूर राहतां आले नाहीं हें काय कमी लाल्छनास्पद आहे ! अडॅमास्मिथ याचीही अशीच गोष्ट आहे. 'राष्ट्राची संपत्ति' या विषयावर बोलण्यांत व लिहिण्यांत मोठा पटाईत ! पण आपल्या घरची नाट व्यवस्था त्याला लावतां येऊं नये यापरता त्याचा दुसरा अपमान तो काणता ? असो, वरील परस्पर विरुद्ध गोष्टीबद्दल आश्चर्य वाटण्याचें कांहीं एक कारण नाही. कारण, बुद्धि आणि विद्वत्ता यांचा खुबी किंवा व्यवहारज्ञान यांशीं नित्याचा संबंध असतोच असें नाहीं.

८ व्यवहारज्ञान चांगलें समजत नसल्यामुळे एका तन्ववे-
च्याची एकदां कशा कजिती उडाली हें खालील गोष्टीबद्दल क-
ळून येई.

उत्तर अमेरिकेंतील युनायटेडस्टेट्समध्ये व्हर्जिनिया ह्यून एक प्रांत आहे. त्या प्रांतांतील एका मोठ्या शहरांत एका कांतडे कमा-

१ ड्रायडन:—इंग्लिश कवि. जन्म १६३१. मृत्यु १७००. याचें शिक्षण वेस्टमिनिस्टर व केंब्रीज येथील पाठशाळांत झालें. यानें प्रथमतः इ० स० १६५८ या वर्षी कामबेलच्या मृत्युसंबंधानें शोकरस पारप्लुत कविता केल्या. त्या चांगल्या साधल्या असे पाहून पुढें त्यानें कविता करण्याचा क्रम सुरू ठेविला. हा कांहीं दिवस राजकवि होता. याला नाटकें लिहिण्याचाही मोठा नाद असे. यानें सरासरी २७ नाटकें रचलीं आहेत. त्यांतील शोकपर्यवसायी नाटकांबद्दल याची मोठी ख्याति आहे.

२ अडॅमास्मिथ:—स्काँच अर्थशास्त्रवेत्ता. जन्म १७२३. मृत्यु १७९०. हा कांहीं दिवस ग्लेसगो येथील पाठशाळेंत 'तर्क व नीतिशास्त्र' या विषयांवरील अध्यापक होता. यानें 'राष्ट्राची संपत्ति' या विषयावर एक मोठा थोरला ग्रंथ लिहिला आहे.

वणाऱ्यानें एक नवें दुकान घातलें. तें दुकान त्या शहरांतिल मल्ल्या मोठ्या रहदारीच्या रस्त्यावर होतें. त्या रस्त्यांत कापडाचीं, धान्याचीं, किराण्या जिनसाचीं, औषधांचीं, पुस्तकांचीं वगैरे बरीच दुकानें होतीं. व त्यांपैकीं प्रत्येक दुकानावर त्या त्या दुकानाची खूण लावली होती. कांतडे कमावणाऱ्यानें जेव्हां आपलें दुकान त्या रस्त्यावर घातलें तेव्हां दुकानावर कोणती खूण लाविली असतां लोकांना तें चांगलें ओळखतां येईल याचा तो विचार करूं लागला. सानें पुष्कळ दिवस विचार केला पण चांगलीशी कल्पना कांहीं त्याच्या मनांत येईना. शेवटीं, त्याला एक युक्ति सुचली. ती अशीः—दरवाज्याजवळ भिंतीला लागून जो खांबा आहे त्यांत एक भोंक पाडावें आणि त्यांत एका बैलाचें शेंपूट अडकवून ठेवावें. ही कल्पना सुचतांच त्यानें कमावण्याकरितां आणलेल्या कांतड्यांपैकीं एक बैलाचें कातडें घेतलें व त्याची शेंपूट तोडून काढून ती चांगली रंगविली व तिचा गोंडा पुढें लोंबत सोडून ती त्या खांब्याच्या भोंकांत अडकविली. कांहीं वेळानें एक चाळीसी लाविलेला धिप्पाड व भव्य पुरुष इकडे तिकडे पहात त्या रस्त्यावरून जाऊं लागला. जातां जातां त्याची दृष्टी त्या शेंपूटीकडे गेली. ती पाहून तो तेथेंच विचार करीत उभा राहिला. तो इतका वेळ राहिला कीं, कांतडेकमावणाऱ्याला त्याचें मोठें आश्चर्य वाटलें. शेवटीं, त्याचा हेतु काय आहे हें समजून घेण्याकरितां तो आंतून बाहेर आला आणि त्याला ह्मणाला—साहेब रामराम.

गृहस्थ०—रामराम.

कांतडे कमावणारा—साहेब, आपणास कांहीं कांतडे विकत

ध्यावयाचें आहे काय ?

गृ०—नाहीं.

का०—तर तुम्ही कांहीं कांतडे विकत देणार आंहात कीं काय ?

गृ०—नाहीं.

कां०—तर मग तुम्ही कोणी वाणी उदमी आहात वाटते.

गृ०—नाहीं.

कां०—तर काय कापडाचा व्यापार करितां ?

गृ०—नाहीं.

कां०—तर मग तुम्ही डॉक्टर आहांत कीं काय ?

गृ०—नाहीं.

कां०—तर मग तुम्ही आहांत तरी कोण ?

गृ०—मी तत्ववेत्ता आहे. या ठिकाणी एक तासभर उभा राहिलों आहे पण त्या भोंकांतून बैल आंत कसा गेला हें कांहीं मला नीट कळना !

९ या प्रमाणें या जगांत कित्येक तत्ववेत्ते असे आहेत कीं, त्यांना व्यवहारज्ञान विलकूल नसल्यामुळें ते वरील तत्ववेत्त्याप्रमाणें आपला वेळ व्यर्थ दवडितात व व निरर्थक गोष्टींचा उलगडा करण्यासाठीं उगीच श्रम करितात. करितां तत्ववेत्त्यांचेठायीं व्यवहारज्ञान अवश्य असलें पाहिजे. त्याखेरीज आपलीं मतें खरीं आहेत कीं खोटीं आहेत याचें त्यांना विलकूल ज्ञान होणार नाहीं. व व्यवहारिक लोकांनाही त्यांच्या तत्वापासून कांहीं एक उपयोग होणार नाहीं. ह्मणून इतर लोकांप्रमाणेंच तत्ववेत्त्यांचेही या जगांत व्यवहारज्ञानाशिवाय कांहीं चालणार नाहीं व त्यांना सुख मिळणार नाहीं.

तात्काळ निर्णय करण्याची शक्ति.

१ आयुष्यांत सुख मिळण्यास मनुष्याच्या अंगी जे गुण असोवे लागतात त्यांतच तात्काळ निर्णय करण्याची शक्ति हा गुण अवश्य असला पाहिजे. ज्याला स्वावलंबन करितां येते त्याच्याठायीं हा गुण दृष्टीस पडतो. ज्याची विचारशक्ति मोठी असते, ज्याला स्वतःच्या जोरावर काम करण्याची हिम्मत असते व ज्याला साध्य कोणते आणि असाध्य कोणते हें चांगलें कळतें त्याला कोणत्याही गोष्टीबद्दल तात्काळ निर्णय करितां येतो. जो मनुष्य एखादी गोष्ट 'करूं कीं न करूं' ह्मणून उगीच वेळ घालवितो त्या सारखा मैदी दुमरा कोणीच नसेल. असल्या मनुष्याला सगळे लोक नावें ठेवितात व व्यवहारांत त्याची मोठी फजिती उडते. आतां एक विचार, मग एक विचार, आतां एक भाषण, मग एक भाषण, अशी ज्याची वृत्ति असते त्याच्याहातून नेटाचें एकही काम होत नाही व त्याला कसल्याही कामाचा बोझा अगदीं खपत नाही. व्यवहारांत वागणाऱ्या मनुष्याला कोणत्याही गोष्टीबद्दल विनचूक तर्क करून योग्य निर्णय करितां आला नाही ह्मणजे समुद्रांत पडलेंलें लांकूड लाटा येतील त्याप्रमाणें जसें हेळकावे खात जातें तसें त्याची चंचलवृत्ति जिकडे त्याला नेईल तिकडे तो हेळकावे खात जातो.

२ तात्काळ निर्णय करण्याची शक्ति ज्याचेठायीं आहे तो प्रसंगविशेषी तात्काळ जगापुढें येतो. एखाद्या मनुष्याला एकाएकी मोठी जखम झाली किंवा भीतीनें अगदीं दांताखिळी बसली अथवा असल्याच प्रकारची दुसरी एखादी जबर झना झाली ह्मणजे त्याच्या

सर्भोवती लोकांची मोठी दाटी जमते व सगळें आपापल्यांत 'असें कसें झालें हो !' 'कोठली बुद्धि सुचली आणि यानें असें केलें ! याविणें याचें काय अडलें होतें ? आतां हा कमचा वांचतो ! विचारा व्यर्थ प्राणास मुकणार !' अशा कुजबुज करीत व हळहळत स्वस्थ उभे राहतात. पण इतक्यांत त्यांपैकी एक गृहस्थ दाटीतून तुरमुंडी देत देत मोठ्या विटाईनें पुढें येतो व शांतवृत्तीनें पळें दोन पळें त्याकडे पाहून त्याची एकंदर स्थिति ध्यानांत आणितो आणि त्यावर कोणती तोड योजनाची यात्रा निर्णय करून तो ती तात्काळ अंमलांत आणितो व त्याला दुःखमुक्त करितो. असें झालें ह्मणजे लोकांना त्या मनुष्याचें मोठें आश्चर्य वाटतें व ते त्याची तारीफ करितात. आणि तारीफ करितात ती वाजवीच करितात. कारण तात्काळ निर्णय करून त्याप्रमाणें कृति करण्याची विलक्षण शक्तिच त्याच्या अंगी असते. अशा प्रकारचे लोक घरास एकदम आग लागली असतां प्राणहानी न होऊं देतां आंतील चीजवस्त बाहेर काढितात. अशा प्रकारचे लोक गलबतावर असतांना तुफान होऊन गलबत फुटलें तर लोकांना धीर देऊन मोठ्या युक्तीनें त्यांना किनाऱ्यावर पांचवितात. अशा प्रकारचे लोक लढाईत असताना तीत अपजय आला तर भित्त्यासारखा पळ न काढितां युक्तिप्रयुक्तीनें आरलें संरक्षण करितात व बरोबरच्या लोकांना धीर देऊन जय मिळविण्याची खटपट करितात. अशा प्रकारचे लोक वेढ्यांत सांपडले ह्मणजे उगीच धांवपळ न करितां चोरवाटा कोणीकडे आहेत, कोणीकडून गेलें असतां आपण शत्रूच्या हातीं लागणार नाहीं याचा विचार करून शत्रूला नकळत एकदम पार होतात.

३ तात्काळ निर्णय करण्याची शक्ति ही पुष्कळ अंशीं शारीर शक्तीवर अवलंबून आहे. ह्मणजे शरीर ज्या गानानें बळकट

असेल त्या मानाने ही शक्तिही वळकट असेते. मन हें शरीरावर अवलंबून आहे आणि तात्काळ निर्णय करण्याची शक्ति हा मानसिक शक्तीचा एक अवयव आहे. अर्थात् शरीर ज्या मानाने सुदृढ किंवा अशक्त असेल त्या मानाने ही निर्णय करण्याची शक्तिही अधिक किंवा कमी असेल. आणि कोणताही गुण घेतला तरी त्याचे असेच आहे. मनाचा आणि शरीराचा केव्हाही संबंध तोडितां येत नाही. मग तुम्ही ह्मणाल की, ' आमचे शरीरच जर अशक्त आहे तर निर्णय करण्याची शक्ति अंगी अणण्याचा प्रयत्न करणे अगदी व्यर्थ आहे. ' हें ह्मणणे चुकीचे आहे. संवयीने मनुष्याला काय पाहिजे तें करितां येते. वेळच्या वेळीं भोजन करणे, नेमानें व्यायाम घेणे व उद्योगांत वेळ घालविणे इ० संवयींनीं मनुष्याला आपले रोगी शरीर जसें निरोगी करितां येते तसें स्वावलंबनावर, आपल्या हिंमतावर व आपल्या सारासारविचारावर अवलंबून राहून कोणतीही गोष्ट करण्याची संवय ठेविल्यानें मनुष्याला तात्काळ निर्णय करण्याची शक्ति अंगी आणितां येते. कोणी ह्मणतात की, ' जन्मतःच या शक्तीचा अंकुर मनुष्याचे ठायीं असतो व पुढें संवयीनें तो वाढवितां येतो ' हें ह्मणणे पुष्कळ अंशीं खरें आहे व कित्येक थोर पुरुषांनीं आपल्या कृतीनें तें सिद्धही करून दाखविलें आहे. तथापि, पुष्कळ लोक मनाच्या दुर्बळपणाचा सगळा बाजा शरीरावर लादण्यास कांहीं कमी करित नाहीत. आपली विचारशक्ति आपण वाढविली नाही व सारासार गोष्टी ओळखण्याची संवय आपणास लावून घेतली नाही ह्मणून आपल्या मनाची चंचलता कायम राहिली आहे असा विचार त्यांच्या मनांत न येतां जणुंकाय मनाची चंचलता हा केवळ शरीराचा धर्म आहे, तो उपजतच आपल्या अंगीं आला आहे व तो काढून टाकणे आपल्या स्वाधीन बिलकुल नाही असें

यांना वाटते. मनाची चंचलता नाहीशी करून दृढनिश्चय आपल्या अंगी आणणे व दृढनिश्चयाप्रमाणे आपण कृति करणे हे गुण शरीर दुर्बल असले तरी संवयीने मनुष्याला आपल्या अंगी आणता येतात. आतां शरीरप्रकृतीच्या मानाने ते कमी अधिक आणता येतात. पण अण्णितां येतात हे खास-

४ तात्काळ निर्णय करण्याची शक्ति ही इतकी महत्वाची आहे की, प्रसंगविशेषी तिचा विचारशक्तीपेक्षाही अधिक उपयोग होतो. आतां तात्काळ निर्णय केल्याने मनुष्याचे केव्हां केव्हां पुष्कळ नुकसान होते हे खरे आहे. पण निर्णय न करितां स्वस्थ वसल्याने त्याचे जितके नुकसान होते त्यापेक्षा निर्णय केल्याने त्याचे कमी नुकसान होते. याचे कारण असे की, ज्या मनुष्याचे ठायी निर्णय करण्याची शक्ति असते तो प्रसंग, वेळ, परिस्थिति इ० गोष्टी लक्ष्यांत आणिल्याशिवाय कोणत्याही गोष्टीचा निर्णय करित नाही. आणि तितक्या गोष्टी लक्ष्यांत आणून त्याने कोणत्याही गोष्टीचा निर्णय केला की, त्याला क्वचित्च अपाय होतो.

५ तात्काळ निर्णय करण्याच्या शक्तीला कोणी कोणी दुराग्रह ह्मणतात. पण हे ह्मणणे चुकीचे आहे. दुराग्रह हा मनाच्या दुर्बलपणाचा परिणाम आहे आणि तात्काळ निर्णय करण्याची शक्ति हा मनाच्या बळकटपणाचा परिणाम आहे. जो तात्काळ निर्णय करितो त्याला कोठे हार जावे हे चटकन् कळते व तेथे तो चटकन् हारही जातो. जो दुराग्रही आहे त्याचा मुद्दा खरा असो अथवा खोटा असो, तो हार ह्मणून विलकुल खावयाचा नाही. भितरा, अविचारी व संशयखोर असतो तोच दुराग्रही असतो. धाट, विचारी व निग्रही मनुष्याला दुराग्रहाचे वारे सुद्धा लागले नसते.

६ या जगांत मनुष्याला एखादें श्लाघ्य कृत्य करावयाचें झाल्यास त्यानें अनेक संशय व अनेक चिकित्सा काढून फुफट वेळ न घालवितां त्याचा सर्व बाजूंनीं एकदां चांगला विचार करून तें एकदम करण्यास लागावें. सधे केव्हां येईल, वेळ कोणता काढावा, कोणतीं साधनें जुळवून ठेवावीत असा नुसता विचार करून कोण- तेंही कार्य केव्हांही तडीला जाणार नाही. कार्यांभी त्याचा विचार केला पाहिजे हें तर खरेंच, पण नुसत्या विचारांतच सगळा वेळ न घालवितां एकदम निर्णय करून कार्यास लागलें पाहिजे. नाहीतर फाजिती होऊन कार्य सिद्धीस जात नाही.

७ ज्याचे अंगीं निर्णय करण्याची मोठी शक्ति असते तो हातीं घेतलेलें कार्य तडीस जात नाही असें त्याला वाटलें कीं, तें सोडून देण्यास मागें पुढें पहात नाही. पण तें आपल्याहातून होत नाही असें त्याला पकें कळेपर्यंत त्याचा पिच्छा पुगविल्यावांचून तो राहत नाही. आणि मनुष्याला सगळ्या कामांत जय मिळतो तो या गुणामुळेच मिळतो. तात्काळ निर्णय करण्याची शक्ति ही इतकी विलक्षण आहे कीं, तिच्या जोरावर मनुष्याला काय पाहिजे तें करितां येतें व त्याला काय पाहिजे तें होतां येतें. ज्याचे ठायीं तात्काळ निर्णय करण्याची शक्ति नाही तो सुकाणु नसलेल्या जहाजा सारखा आहे. सुकाणु नसलेलें जहाज जसें महासागरांत पाहिजे तिकडे भटकतें, तसें ज्याचे ठायीं ही शक्ति नाही तो संसाररूपी म- हासागरांत पाहिजे तिकडे भटकतो व त्याला एकही आश्रयस्थान सांपडत नाही. लपून मनुष्यानें तात्काळ निर्णय करण्याची शक्ति अंगीं आणण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. त्या खेरीज त्याचें आयुष्य सुखासमाधानानें जाणार नाही व त्याचे पासून समाजाचेंही हित होणार नाही.

८ एका थोर गृहस्थाचें असें वचन आहे कीं, मनुष्याचीं सगळीं कामें सुरळितपणें चालण्यास व दर एक कामांत त्याला सिद्धि मिळण्यास त्याचे ठायीं सारासारविचारशक्ति व तात्काळ निर्णय करण्याची शक्ति हे दोन गुण अवश्य असले पाहिजेत. एकाचे ठायीं त्यापैकी एक असूं शकेल, दुसऱ्याचे ठायीं दुसरा असूं शकेल व तिसऱ्याचे ठायीं ते दोन्ही असूं शकतील. आणि ज्याचे ठायीं ते दोन्ही असतील त्याची एकेकटा गुण अंगीं असलेल्या मनुष्यांपेक्षां अधिक रीझ पडेल व त्याचा विशेष फायदा होईल यांत संशय नाही. सैन्यांतील अधिपतीच्या ठायीं, जहाजावरील तांडेलाच्या ठायीं, वक्त्याचे ठायीं, वैद्याच्या ठायीं व वकिलाच्या ठायीं वरील दोन्ही गुण तर अवश्य असले पाहिजेत. एक गुण अंगीं असून त्यांचें चालणार नाही. एवढेंच नव्हे, तर प्रसंगाविशेषीं दुसऱ्या गुणाच्या अभावामुळे त्यांचें सर्वस्वी नुकसान होईल.

९ तात्काळ निर्णय करण्याची शक्ति याचे पोटीं प्रसंगावधान हा गुण येतो. व प्रसंगावधानाचा मनुष्याला व्यवहारांत पावलोपावला उपयोग होतो. प्रत्येक मनुष्य नेहमीं कसला नाही कसला तरी उद्योग करित असतो व दर घडीस त्याच्या हातून काहीं नाही काहीं तरी क्रिया घडत असते. पण ज्यांचे अंगीं प्रसंगावधान असतें त्यांचीच क्रिया नेहमीं फलद्रूप होते. इतरांची होत नाही. प्रसंगावधानानें मनुष्याला मोठें अरिष्ट असलें तरी तें टाळतां येतें, व प्रत्यक्ष कोणाच्या जिवावर बेतली तरी त्यांतून सुटका करितां येते ! या विषयीं दोन तीन मजेदार उदाहरणें देऊन आह्मी हें प्रकरण आटोपतां.

१० एकदां नानाफडनवीस हे साताच्यास असतां शिंद्याचे दिवाण बाळोबा तात्या कुंजर यांनी पुण्यास खांच्या विरुद्ध मसलती चालवून त्यांना कैद करण्याचा घाट घातला. व या कामगिरीवर बहिरोपंत मेहंदळे व विसाजीपंत वाडदेकर या दोघां गृहस्थांची नेमणूक केली. मेहंदळे हा नानांचा पक्का द्वेषी बनला होता. पण वाडदेकराच्या मनांत नानांनी आपणावर पुष्कळ उपकार केले आहेत तेव्हां त्यांचा घात करणे वाजवी नव्हे असें वाटत होतें. पण ही गोष्ट मेहंदळे याच्यापुढें बोलण्यास त्याला धैर्य होईना. पुढें हे दोघे साताच्यास गेल्यावर नानांची भेट घेऊन त्यांस ह्मणूं लागले कीं, आतां तुम्ही पुण्यास येऊन पूर्वी प्रमाणें राज्याचा कारभार आपल्या हातीं ध्यावा अशी बाळोबा व परशुरामभाऊ यांची इच्छा आहे. करितां तुम्ही पुण्यास चला. यावर नाना ह्मणाले कीं, पुण्यास आपणास सध्यां येण्यास सवड होत नाही. याप्रमाणें बोलणें चाललें असतां कृतज्ञतेस जागणाच्या वाडदेकरानें नानांवर यावेळीं भयंकर संकट आलें आहे असें पाहून हळूच आपल्या कानावर जानवें ठेविलें. इतकी इशारात नानांस बस झाली. त्यांनीं बहिरोपंतास सांगितलें कीं, तुम्ही अंमळ येथेंच बसा, मी आंत जाऊन येतो. असें सांगून लघुशंका अथवा बहिर्दिशेच्या निमित्तानें नाना जे आंत गेले ते परसाच्या दारानें घराबाहेर पडले व पालखींत बसून थेट वाईस आले. त्यांचा हितचिंतक वाडदेकर हा जर यावेळीं पळून जाण्याविषयीं नानास इशारा न करिता तर मेहंदळे नानांस खचित कैद करता. वाडदेकराच्या प्रसंगावधानानें नानावरचें हें मोठेंच अरिष्ट टळलें ह्मणावयाचें !

११ दुसरें उदाहरण सर जेम्स थॉर्नहिलचें. थॉर्नहिल हा इंग्लंडांत एक प्रख्यात चित्तारी होऊन गेला. याचा एकदां सेंटपॉल नांवाच्या मठाला रंग देण्याच्या कामावर नेमिलें होतें. मठाला मोठे मोठे घुमट आहेत. एके दिवशीं घुमटाच्या आंतलें बाजूस तो एक चित्र काढित असतां तें लांबून कसें काय दिसतें हें पाहण्याचें त्याच्या मनांत आलें. हाणून मार्गे मार्गे सरत तो ज्या पायाडावर उभा राहिला होता त्याच्या अगदीं कडेजवळ आला आणि जर तो आणखीं एक पाऊल मार्गे टाकितो तर खालीं फरशीवर पडून त्याचें तुकडे तुकडे झाले असते. पण या वेळीं त्याचा एक चाकर त्या चित्राजवळ उभा होता त्यानें आपल्या धन्यावर हें भयंकर संकट आलें आहे असें पाहून जवळच एक रंगाचें भाडें हातें तें उचलिलें आणि एकदम त्या चित्रावर फेंकून दिलें. त्याबरोबर थॉर्नहिल याला अतिशय राग येऊन तो आपल्या चाकराच्या आंगावर धांवून गेला. पण चाकरानें तसें करण्याचें कारण जेव्हां आपल्या धन्यास सांगितलें तेव्हां थॉर्नहिलनें त्याचे फार फार आभार मानिले व त्याच्या युक्तीची त्यानें फार तारीफ केली. त्याचा चाकर जर त्यावेळीं आपणावर असें असें संकट आलें आहे, असें थॉर्नहिल याम मोठ्यानें सांगता तर तो दचकून एकदम पायाडाखालीं पडतो व प्राणास

१ सर जेम्स थॉर्नहिलः—इंग्लंडांतील प्रख्यात चित्तारी. जन्म इ. स. १६७६. मृत्यु १७३४. यानें सेंट पॉलचा घुमट, हॅम्पटन कोर्ट व ग्रीन-बुइच येथील हॉस्पिटल हीं फार सुरेख रंगविलीं आहेत. सेंट पॉलचा घुमट रंगविण्यास यानें प्रत्येक चौरस यार्डास ५०० रुपये याप्रमाणें आकार घेतला आहे असें झणतात. राणी अँन व राजा पहिला जाँज यांचा क्लियेक दिवस याच्या आश्रय होता. हा कांहीं दिवस पार्लमेंटाचा सभासदही होता.

मुकता. पण चाकरानें तसें न करितां चित्रावर एकदम रंग टाकिला ह्मणूनच तो वांचला.

१२ तिसरें उदाहरण अगदीं व्यवहारांतलें असून इंग्लंडातील रॉबर्टसन नांवाच्या एका बाईचें आहे. ही बाई रूपवती असून स्वभावानें फार सुशील होती. प्रपंचातील गोष्टींचें तिच्या चांगलें ज्ञान असून ती फार चतुर होती. एकदां अशी गोष्ट घडली कीं, एके दिवशीं रात्री जेवण आटोपल्यावर नित्याप्रमाणें ती आपल्या निजाव्याच्या खोलींत गेली. त्या दिवशीं तिच्या घरांत एका कुणाविणीच्या मुलीशिवाय दुसरें चाकरमाणूस कोणी नव्हतें. खोलींत गेल्यावर निजव्याच्या मंचकाखालीं छपून बसलेल्या एका मनुष्याचा पाय तिच्या दृष्टीस पडला. तो पाहून तिनें असें ताडिलें कीं, कोणा तरी दुष्ट मनुष्यानें आपला घात करण्याकरितां या मनुष्याची येथें योजना केली असावी. मग न जावरतां त्या प्रसंगांतून सुटण्याची तिनें एक नामी युक्ति योजिली. ती मोठ्यानें ह्मणाली—“ काय बाई मी विसराऊ ! मी गडबडीनें येथें आलें खरें पण या पेट्टीच्या किल्ल्याच बाहेर विमळून आलें कीं ! ” असें ह्मणून ती खोलीच्या बाहेर आली. आपल्याला पाहून तिनें असें केलें हें त्या छपलेल्या मनुष्याच्या मनांत मुळींच आलें नाही. ती आतां येईल मग येईल ह्मणून तो तिची सारखी वाट पहात बसला होता. इतक्यांत त्या स्त्रीनें बाहेरच्या लोकांना बोळावून आणिलें व त्याच्या मुसक्या आंठळल्या ! त्या स्त्रीचें हें प्रसंगावधान पाहून कोणास अचंबा वाटणार नाही ! *

* वरील उदाहरण लिहित असतां ' नेटिव ओपिनियन ' पत्रांत प्रसिद्ध झालेली पुढील गोष्ट वाचण्यांत आली. तिचें वरील गोष्टीशीं अगदीं साम्य असून ती फार मजेदार असल्यामुळे येथें देतोः—

“ लाहोर येथील एका पत्रांत एका अकरा वर्षांच्या मुलीच्या शहाणपणाची (प्रसंगावधानाची ह्मटल्यास अधिक शोभेल) पुढील गोष्ट प्रसिद्ध झाली आहे. ही व तिची धाकटी नऊ वर्षांची बहिण अशा दोघाजणी आपल्या घराच्या मार्डावर खेळत होत्या. त्यावेळीं त्यांच्या घरांतील सर्व मनुष्ये वाहेर गेलीं होती. ही संधी साधून कांहीं चोर त्या घरांत शिरले. त्याबरोबर थोरली मुलगी भीतीनें अगदीं गांगरून गेली. परंतु आतां जर आपण ओरड केली तर हे चोरटे आपल्यास व आपल्या बहिणीस जिवें मारल्याशिवाय रहावयाचे नाहींत असा विचार तिच्या मनांत येऊन तिनें ओरड केली नाहीं व आपली भीति आपल्या बहिणीसही दाखविली नाहीं. चार पांच मिनिटे विचार करून तिनें आपल्या बहिणीजवळ बोलण्याचा विषय निराळाच काढिला. तो विषय हाच कीं, आपण मोठ्या झालें ह्मणून आपल्यास मुलें किति होणें. यासंबंधानें ती आपल्या बहिणीजवळ मोठ मोठ्यानें बोलूं लागली. त्याबरोबर तिची बहिणही तिच्या बरोबर मोठ्यानें च बोलूं लागली. हे बोलणें ऐकून चोरांसही मोठी मजा वाटली. त्यामुळे त्यांनीं त्यांच्या बोलण्यांत हरकत घेतली नाहीं. त्यांचे बोलणें चाललें असतां थोरल्या बहिणीनें धाकटीस सांगितलें कीं, मला वीस मुलें होतील व मी त्यांचीं नांवें अशीं अशीं ठेवीन. असें ह्मणून तिनें एका मागून एक मोठमोठ्यानें वीस नांवें घेतलीं. हे तिचे नांवें घेण्याचे काम चाललें असतां चोरांस मोठें कौतुक वाटून त्यांचे सामानाची ढवळाढवळ करण्याचे काम चाललेंच होतें. तिचीं नांवें जो संपतात तो वीस लोक हातांत सोट घेऊन घरांत शिरले. तिनें नांवें जीं घेतलीं तीं याच आपल्या शेजाऱ्याचीं घेतलीं होती. त्यावेळीं त्या गांवांत चोरांचा फारच सुळपुळट झाला होता. व त्यामुळे त्या मुलीच्या ओरडण्यावरून तिच्या घरांत चोर शिरले ह्मणून तो आपल्यास हांका मारीत आहे असे त्यांस वाटून ते तावडतोच काठ्या घेऊन धांवले. ते घरांत गेल्या बरोबर चोरांचें काय झालें असेल हे सांगणें नकोच. परंतु मुलीच्या शहाणपणाची व धैर्याची तारीफ करावी तितकी थोडीच !!

समाप्त.

३००-१०६

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

(ठाणे जिल्हा वाचनालय)

वाचनालय/नौपाडा

निबंध - ३००१०६

शिवाजी निबंधावादी

३०६ १७९

बरीत किती निरुद्ध संबंध असतो हे काय दखविलेच आहे ना...
 प्रत्यक्ष राजकारणात माग घेतला नव्हता तरी यांपैकी प्रमुखांस परदास्य बोलत हे
 नाथ 'ज्याचा देह पाषाण' तो जीवें धितो सदा द्यौः। परार्थीना समान। दुःख ज्ञान।
 मोठे झरर बघतात.

ताम्रपत्रे, लघुलिपि यांचा अभिमान असणारा प्रत्येक मनुष्य राजकारण
 नच राष्ट्रावतीत मदत करूंक शकतो. परलघारण करून घारातीर्थी उन्नति होण्यास तो क.
 करून राष्ट्रावतीत मदत करूंक शकतो. परलघारण करून घारातीर्थी उन्नति होण्यास तो क.
 पेशदाव एक मार्ग राष्ट्रावतीत मदत करूंक शकतो. परलघारण करून घारातीर्थी उन्नति होण्यास तो क.
 तोड लिंगाच्या गोष्ट प्रसिद्ध आहे.

केच राज्यक्रांतीच्या पूर्वी विदेशी वगैरे लेखकांनी आपल्या लेखांनी लोकांचे
 तदार केले असे इतिहासकार सांगतात. लोकांच्या मनाची तयारी साध्यालियाप रा
 क्रांति होऊ शकत नाही ही गोष्टही इतिहासप्रसिद्ध आहे. अशाच जातीची
 निराश्रया स्वरूपाची कामगिरी या साधुसंतानी केली.
 महाराष्ट्रात त्या काळी विधर्मी राज्य होते. व विधर्मी राज्य असले की एकादा म
 अहि आपल्या धर्मात राहिला म्हणजे तो एक प्रकारचा 'स्वराज्याच्या' दृष्टीने कायदा
 आहे व तेथे स्वराज्य पुनः उत्पन्न होण्याची आशा आहे असे समजण्यास हरकत नाही.

साधुसंतानी वैदिक धर्माच्या पडत्या काळात धर्मास हात दिला. धर्माचा प्रमुख अंग नोवा
 यांना शुभारूढ त्यांचा मान समाजात वेवळ. संस्कृतीतील प्रभुसंपत्ति प्राकृतात आप
 धर्मजीवनाच्या जणूकाय पाणपोयाच यांनी घातल्या. या आध्यात्मिक बळाने त्यांच्या
 तत्कालीन समाज चेतन्ययुक्त झाला. या अस्तौ तरीही ती पुष्कळच होती. परंतु याशिवा
 खेडू लागले; यांची कामगिरी येवढीच असती भजन, वारी इत्यादि उपासनेची अंगे
 त्यांनी सर्वसमाहक, सामुदायिक अशी वेगवेगळी अंगे जवळ येऊ लागली, समता वाढ
 आणि यायोगाने समाजाची पारलौकिक गोष्टीवरच भर देऊन ते धार्म
 समाज संपटित झाला. तुसत्या धर्मरक्षणाची, धर्मरक्षणाची, लोकांत यांनी उच्च भावना जागृत केल्या.
 स्वतः उपदेशदारा, धर्मरक्षणाची, लोकांत यांनी उच्च भावना जागृत केल्या.
 वारी-भजनाचा मामुळी उपदेश करूनच ते धार्मिक
 दाखवून परधर्मसेवेवर त्यांनी चांगलेच कोरडे ओढ
 होते; उच्च भावना नव्हत्या; एकी कर
 तांच्या शिकवणुकीने समाजात न
 वेवच या
 आले.

उत्तर हिंदुस्थानांतील शिवकालीन राजनीति व राज्यव्यवस्था

(लेखक-श्रीकृष्ण व्यंकटेश पुणतांबेकर, बनारस)

सारांशः—शिवाजीच्या राजनीतीचे व राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप तत्कालीन व तत्पूर्व-कालीन मुसलमानी राजनीति व राज्यव्यवस्था ह्यांच्या स्वरूपाहून थोडसे भिन्न होते, आणि त्यामध्ये हिंदु राजनीतीचे व राज्यव्यवस्थेचे काही अवशेष व काही विशेष दिसत होते. त्याचप्रमाणे काही मुसलमानी राज्यव्यवस्थेच्या पद्धतांचाहि परिणाम परिस्थितीमुळे त्याज-वर झालेला दिसत होता. असा आरंभ करून, लेखकांनी पहिल्या भागात मुसलमानी धर्माचा थोडक्यात इतिहास दिला आहे व मुसलमानी राजनीतीचे सामान्य स्वरूप त्या अनुषंगाने वांगले आहे. 'मुसलमानीचे मुख्य ध्येय स्वतःच्या इस्लाम धर्माचे पालन व संवर्धन करणे हे असल्यामुळे यांच्यामध्ये 'राष्ट्र' ही कल्पना उदय पावली नाही.' ... अर्थात त्यांच्या राज्यात रहाणाऱ्या सर्व लोकांचे समानतेने व न्यायाने पालनपोषण करणे ही गोष्ट त्यांच्या राज्यसंवर्धनात येत नसे..... खरे पाहिले असता मुसलमानी राज्यात मुसलमानांनतरांना प्रजेचे कांहींच हक्क नाहीत. त्यांना पाहिजे तर मुसलमान व्हावे य नंतर मुसलमानी प्रजेचे हक्क भोगावे....

इस्लामी धर्माप्रमाणे राजा हा राजकीय क्षेत्रात व शासनव्यवस्थेत पूर्ण स्वतंत्र असे..... राजकारण व राजधोरण ह्यांच्या बाबतीत आपल्याला साहाय्यक म्हणून राजा हा कांहीं मंत्री किंवा एकांदे मंत्रिमंडळ नेमूत असे. परंतु त्यांना राजाच्या मजोविरुद्ध स्वतंत्र सल्ला देण्याचा अधिकार नसे. म्हणजे मंत्री हे राज्याचे एक स्वतंत्र अंग नसून ते राजाचेच अंग होते. ह्या मंत्र्यांमध्ये मुख्य 'वजोर' या नांवाचा असे. इतर मंत्र्यांचा नांव व पदानुक्रमाह कोणत्याहि राजवटीत निश्चित नसत. मंत्री हे स्थलकालानुसार राजाच्या इच्छेप्रमाणे बदलत असत. वझोर, दिवाण, सुभेदार व सुलतान हे खलिफांचे अंकित असत. पुढे जेव्हा सुलतान स्वतंत्र झाले तेव्हा त्यांच्याच अनुमतीने इतर सरदार, सुभेदार, अमीरउमराव व इतर मंत्री आणि अधिकारी वर्ग हे नेमले जात असत, व त्यांचे अधिकारक्षेत्र सुलतानांच्या मजोप्रमाणे वाढ व कमी होई.

मुसलमानांचे परराज्याशा धोरण आक्रमण-नीतीचे असे. त्यांच्यामध्ये कोणत्याहि स्वरूपाचे आंतराधीय सुद्धा परस्पर संबंध सलोख्याचे अथवा प्रेमाचे फार वेळ टिकत नसत.

या वरील विवेचनावरून असे दिसते की, मुसलमानांच्या मूलभूत राजकीय संस्था म्हणजेः—

१ कुराण ग्रंथात दिलेली वचने व आश्वासने आणि विधी व निषेध व नीति व नियम यांना अनुसरून स्थापन झालेला राजसत्ता, मुस्लीम प्रजेचे अधिकार व कर्तव्ये, मुसलमानेतर प्रजेची स्थिती व कर्तव्ये.

२ खलिफा व त्यांचे अधिकार आणि शासन.

आम्हां कथा आवश्यक । येर संपादू लौकिक ॥

या त्यांच्या वचनावरून तुकोबांस 'हरिकथा निरूपण' मुख्य वाद्यत होतें तरीपण लौकिक भोगही ते संपादित होते ही गोष्ट उघड आहे.

इतकें लिहावयाचा हेतू येवढाच कीं पूर्वीचा, तुकोबारायांसंबंधाचा ग्रह कांहीं संशोधकांनीं बदलावा, त्यांचे ग्रंथांचा आमूलाग्र अभ्यास करावा व मगच शिवाजीराजे सुद्धा त्यांच्या कीर्तनास जात होते त्यांचेविषयी आपलीं मते वनवावीं.

तात्पर्य, या साधुसंतांची शिकवणूक श्रीहरीप्राप्ति करून घ्या अशी होती; पण ती ऐहिक पुरुषार्थांच्या आड येणारी नव्हती. यांनीं अद्वैत तत्त्वज्ञानाचा उपदेश केला पण यांचें अद्वैत तत्त्वज्ञान गुणीजनांचा मान व दुष्टांचें शासन यांच्या आड येणारें नव्हतें. अद्वैत प्रतिपादन करूनहि उपासनेकरतां 'रामरहिम' असा भेद ते करीत. अद्वैत प्रतिपादन करूनहि 'वर्णव्य' करावयाची त्यांची इच्छाहि नव्हती. यांनीं भक्ति शिकवली पण ती वर्णाश्रमव्यवस्थेस खाणारी नव्हती. ज्ञानहि शिकविलें पण तें आपल्या जननी-भक्तीस खाणारें नव्हतें. देववाद, जगाचें दुःखरूपत्व वगैरे त्यांनीं प्रतिपादिलें पण तें लोकांस निरुत्साह, निर्बळ, पंगु करण्याकरतां नव्हें, तर कर्म करूनहि, फळ मनाजोगतें न मिळाल्यास संतोषाकरतां देववाद सांगण्यांत आला; व सुखाकरतां कर्तव्याचा त्याग करण्यास जगाचें दुःखरूपत्व हा इपारा देण्यांत आला. याबरोबरच इहलोकांतील पुरुषार्थाकरतां यश, कीर्ति, मान्यता, यांचे गोड-बाहि यांनीं गाथिले, व समाज रक्षण्यास अवश्य असणाऱ्या गुणांवद्दल समाजांत उत्पन्न केले. प्रसंगविशेषीं स्वधर्माविरुद्ध व स्वाभिमानी नरास चीड आणणाऱ्या म्लेंछ सेवेवर-म्लेंछदेवत व म्लेंछराजे यांच्या सेवेवर—यांनीं कोरडेहि ओढले. या शिकवणुकींत स्वराज्याच्या आकांक्षेच्या विरुद्ध तर कांहीं नाहींच. उलट यामुळें लोकांत धर्मप्रेम उत्पन्न झालें. आचाण्डाल सर्वांचे अंतःकरणांत 'धर्म' रक्षणीय आहे ही भावना उद्दीपित झाली. व राजे विधर्मी असल्यानें आयतीच संघटना झाली. असो. आम्हीं आतांपर्यंत संतांच्या शिकवणुकीविषयी प्रचलित असणारीं मते, त्यावेळची धार्मिक व राजकीय परिस्थिति संतांच्या वचनावरून निघणारी त्यांची शिकवणूक, व तीवर घेतले जाणारे निरनिराळे आक्षेप यांचा विचार केला. तसेंच आम्ही मार्गे प्रसंगोपात्त यांच्या शिकवणुकीचा धार्मिक, सामाजिक, नैतिक व तद्द्वारां राजकीय उन्नतीस कसा उपयोग झाला हें दाखवीत आलोंच आहोंत. त्यांचेच आतां थोडक्यांत समालोचन करून हें प्रकरण संपवितों.

भारतवर्षातील इतर प्रांतांबरोबर महाराष्ट्राचाहि धार्मिक न्हास होत होता. तेराव्या शतकाचे शेवटीं महाराष्ट्रावर पहिली मुसुलमानी स्वारी झाली व पुढें वारंवार स्वाऱ्या होऊन मुसुलमान दक्षिणेंत कायमचेच वास्तव्य करून बसले. यामुळें महाराष्ट्राच्या बऱ्याचशा भागाचें 'स्वराज्य' गेलें व धार्मिक न्हास अधिक जोरानें होऊं लागला. अशा परिस्थितींत संतांनीं महाराष्ट्रांत धार्मिक भावना जागृत ठेविली व धर्म जगवला.

कोणत्याहि राष्ट्राचा उदयकाल येण्यास त्याची सर्वांगीण नैतिक, सामाजिक, धार्मिक व राजकीय-उन्नति होणें अवश्य आहे. धर्माचा व राजकारणाचा विशेषतः विधर्मी राज-

वर्धित कृती निकट संबंध असतो हे मागे दाखविलेच आहे. या साधुसंतांनी जरी प्रत्यक्ष राजकारणात भाग घेतला नव्हता तरी यांपैकी प्रमुखांस परदास्य बोलचाल होती. नाथ 'ज्याचा देह परार्थीन। तो जीवें जितां सदा दीन। परार्थीना समान। दुःख जाण ॥' असे उद्गार काढतात.

तात्पर्य, स्वधर्म, स्वभूमि यांचा अभिमान असणारा प्रत्येक मनुष्य राजकारण करूनच राष्ट्रावतीस मदत करू शकतो असे नाही. इतर अंगांची उन्नति होण्यास तो मदत करून राष्ट्रावतीस मदत करू शकतो. शास्त्रधारण करून धारातीर्थी पडणे अथवा दुसऱ्यास पाडणे येवढाच एक मार्ग राष्ट्रावतीस मदत करण्याचा आहे असे नाही. या वावर्तीत इसापनीर्तीतील शिगाव्याची गोष्ट प्रसिद्धच आहे.

फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या पूर्वी डिडेरो वगैरे लेखकांनी आपल्या लेखांनी लोकांची मने तयार केली असे इतिहासकार सांगतात. लोकांच्या मनाची तयारी झाल्याशिवाय राष्ट्रावतीस मदत होऊ शकत नाही ही गोष्टहि इतिहासप्रसिद्धच आहे. अशाच जातीची पण निराळ्या स्वरूपाची कामगिरी या साधुसंतांनी केली.

महाराष्ट्रात त्या काळीं विधर्मी राज्य होते. व विधर्मी राज्य असले कीं एकादा मनुष्यहि आपल्या धर्मात राहिला म्हणजे तो एक प्रकारचा 'स्वराज्याच्या' दृष्टीने फायदाच आहे व तेथे स्वराज्य पुनः उत्पन्न होण्याची आशा आहे असे समजण्यास हरकत नाही. या साधुसंतांनी वैदिक धर्माच्या पडत्या काळांत धर्मास हात दिला. धर्माची प्रमुख अंगे गोत्राक्षण यांना सुधारून त्यांचा मान समाजांत ठेवला. संस्कृतांतील ग्रंथसंपत्ति प्राकृतांत आणून धर्मजीवनाच्या जणूकाय पाणपोयाच यांनी घातल्या. यामुळे नवीन धार्मिक चैतन्य मिळून तत्कालीन समाज चैतन्ययुक्त झाला. या आध्यात्मिक बलाने समाजांत आत्माविश्वासाचे नवे दारे खेळू लागले; यांची कामगिरी येवढीच असती तरीहि ती पुष्कळच होती. परंतु याशिवाय त्यांनी सर्वसंग्राहक, सामुदायिक अर्शा कीर्तन, भजन, वारी इत्यादि उपासनेची अंगे वृद्ध केली आणि यायोगाने समाजाची वेगवेगळी अंगे जवळ येऊ लागली, समता वाढली व समाज संघटित झाला. नुसत्या पारलौकिक गोष्टीवरच भर देऊन ते थांबले नाहीत तर स्वतः उपदेशद्वारा, धर्मरक्षणाची, गोरक्षेची थोरवी गाऊन, या लोकां मान मिळविण्याची, आवश्यकता लोकांपुढे सांगून लोकांत यांनी उच्च भावना जागृत केल्या. ही संघटना करण्याकरितां नुसत्या वारी-भजनाचा मासुळी उपदेश करूनच ते थांबले नाहीत; तर प्रसंगविशेषी परधर्मातील दोष दाखवून परधर्मसेवेवर त्यांनी चांगलेच कोरडे ओढले. त्यावेळीं लोकांत शक्ति होती व त्यांचेजवळ शस्त्रे होती; उच्च भावना नव्हत्या; एकी करणारे व स्वार्थत्यागास प्रवृत्त करणारे उच्च ध्येय नव्हते. संतांच्या शिकवणुकीने समाजांत याचा प्रसार झाला. शिवाजीराजे यांचेहि ध्येय पुराण-श्रवण व संतकीर्तन-श्रवण या योगानेच बनले. व संतांच्या तपःसामर्थ्याने तयार केले गेलेल्या या भूमिकेवरच स्वधर्मध्वजाकित अशा हिंदवी स्वराज्याचे अलौकिक मंदीर धर्मवीर शिवाजीराजे यांस उमारातां आले. हीच संतांची कामगिरी.

उत्तर हिंदुस्थानांतील शिवकालीन

राजनीति व राज्यव्यवस्था

(लेखक-श्रीकृष्ण व्यंकटेश पुणतांबेकर, बनारस)

सारांशः—शिवाजीच्या राजनीतीचे व राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप तत्कालीन व तत्पूर्व-कालीन मुसलमानी राजनीति व राज्यव्यवस्था ह्यांच्या स्वरूपाहून थोडेसे भिन्न होते, आणि त्यामध्ये हिंदु राजनीतीचे व राज्यव्यवस्थेचे काहीं अवशेष व काहीं विशेष दिसत होते. त्याचप्रमाणे कांहीं मुसलमानी राज्यव्यवस्थेच्या पद्धतींचाहि परिणाम परिस्थितीमुळे त्याज-वर झालेला दिसत होता. असा आरंभ करून, लेखकाने पहिल्या भागांत मुसलमानी धर्माचा थोडक्यात इतिहास दिला आहे व मुसलमानी राजनीतीचे सामान्य स्वरूप त्या अनुषंगाने वर्णिले आहे. 'मुसलमानांचे मुख्य ध्येय स्वतःच्या इस्लाम धर्माचे पालन व संवर्धन करणे हे असल्यामुळे यांच्यामध्ये 'राष्ट्र' ही कल्पना उदय पावली नाही.' ... अर्थात् त्यांच्या राज्यात रहाणाऱ्या सर्व लोकांचे समानतेने व न्यायाने पालनपोषण करणे ही गोष्ट त्यांच्या राज्यसंवर्धनात येत नसे..... खरे पाहिले असता मुसलमानी राज्यांत मुसलमानेतरांना प्रजेचे कांहींच हक्क नाहोत. त्यांना पाहिजे तर मुसलमान व्हावे य नंतर मुसलमानी प्रजेचे हक्क भोगावे....

इस्लामी धर्माप्रमाणे राजा हा राजकीय क्षेत्रांत व शासनव्यवस्थेत पूर्ण स्वतंत्र असे.... राजकारण व राजधोरण ह्यांच्या बाबतीत आपल्याला साहाय्यक म्हणून राजा हा कांहीं मंत्री किंवा एकादे मंत्रिमंडळ नेमात असे. परंतु त्यांना राजाच्या मर्जाविरुद्ध स्वतंत्र सल्ला देण्याचा अधिकार नसे. म्हणजे मंत्री हे राज्याचे एक स्वतंत्र अंग नसून ते राजाचेच अंग होते. ह्या मंत्र्यांमध्ये मुख्य 'वजोर' या नांवाचा असे. इतर मंत्र्यांची नांवे व पदानुक्रमहि कोणत्याहि राजवटीत निश्चित नसत. मंत्री हे स्थलकालानुसार राजाच्या इच्छेप्रमाणे बदलत असत. वजोर, दिवाण, सुभेदार व सुलतान हे खलिफाचे अंकित असत. पुढे जेव्हा सुलतान स्वतंत्र झाले तेव्हा त्यांच्याच अनुमतीने इतर सरदार, सुभेदार, अमीरउमराव व इतर मंत्री आणि अधिकारी वर्ग हे नेमले जात असत, व त्यांचे अधिकारक्षेत्र सुलतानांच्या मर्जाप्रमाणे वाढ व कमी होई. मुसलमानांचे परराज्यांसा धोरण आक्रमण-नीतीचे असे. त्यांच्यामध्ये कोणत्याहि स्वरूपाचे आंतर्राष्ट्रीय सुद्धा परस्पर संबंध सल्लाख्याचे अथवा प्रेमाचे फार वेळ टिकत नसत.

या वरील विवेचनावरून असे दिसते कीं, मुसलमानांच्या मूलभूत राजकीय संस्था म्हटल्या म्हणजेः—

१ कुराण ग्रंथांत दिलेली वचने व आश्वासने आणि विधी व निषेध व नीति व नियम यांना अनुसरून स्थापन झालेला राजसत्ता, मुस्लीम प्रजेचे अधिकार व कर्तव्ये, मुसलमानेतर प्रजेची स्थिती व कर्तव्ये.

२ खलीफा व त्यांचे अधिकार आणि शासने.

३ इतर सुलतान, बादशाहा व राजे यांचे अधिकार व शासनं.

ह्या राजकीय कल्पना व संस्थांमध्ये मंत्रिमंडळाला, प्रजेच्या मूलभूत हक्काला, मुसलमानंतर प्रजेला, लोकशाही तत्वाला व राज्यरचनेला जागा नाही. ह्या राजतंत्रामध्ये राजा हाच सर्वाधिकारी व त्याच्याच हातांत सर्व सत्ता एकत्रटलेली असे. तोच न्यायाधीश तोच नियमकर्ता, तोच धर्मरक्षक व धर्मप्रसारक असे.

पण हिंदुस्थानांत मुसलमानी राजसत्ता प्रस्थापित झाल्यापासून बहुसंख्याक हिंदु प्रजेचा प्रश्न पुढे उभा राहिल्यामुळे मुसलमानी सामान्य धोरणांत बराच फरक करावा लागला. तो लखनांनी तुर्कशाही, बहामनशाही, शेरशाही व मोगलाई अशा चतुर्विध मथळ्याखाली प्रत्येक शाहीचे वैशिष्ट्य सांगून दर्शविला आहे. त्यांपैकी राज्यकारभार-विषयक वर्णनाचा भागच येथे अवतरिला आहे.

१ तुर्कशाही (इ. १२०६-१५२६)

मुस्लीम राजांनी जेव्हा हिंदुस्थान देशाचे भाग हल्लेहल्ले कार्वाज केले तेव्हा त्यांनी पराजित केलेल्या हिंदु राजांची राज्ये, हिंदु जमीनदारांच्या जमीनी, व देशाधिकारी व प्रांताधिकारी यांची वतने व अधिकार हीं सर्वथेव जप्त केलीं नाहींत. आपलें वर्चस्व कबूल करावयास लावून त्यांना आपले मांडलिक अथवा अधिकारी वा नोकर केले. व त्यांचे जुने हक्क आणि अधिकार कायम ठेवले, व ह्या प्रकाराने देशाचा राज्यव्यवस्था चालू ठेविली. त्या राजांनी आपली हुकमत व आधिपत्य योग्य चालावे म्हणून कांहीं मुख्य मुसलमान प्रांताधिकारी देखरेखा करता नमले, व त्यांच्याभाषेत व सहाय्याने देशस्थिती व राजद्रोह यांवर लक्ष व बचक ठेविला. अशा तऱ्हेने हिंदुस्थानासारख्या अवाढव्य देशांत त्यांना हिंदु राजांचे, जमीनदारांचे व अधिकारी वर्गाचे सहाय्य राज्यव्यवस्थाकरतां राज्यकारभार करता व शांततारक्षणाकरतां घ्यावे लागले. ही पद्धत व नीति परिस्थितीमुळे त्यांना पत्करावी लागली.

२ दक्षिणेंतील बहामनशाही

दक्षिणमध्ये सुद्धा मुसलमानी राजनीतीचे व राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप उत्तरेप्रमाणेंच होते. मात्र मुसलमानांची संख्या फार कमी असल्यामुळे दक्षिणेंत अधिकारी वर्गामध्ये व सैन्यामध्ये हिंदूंचा भरणा विशेष असे. व त्यांच्याच सहाय्याने व सल्लोख्याने राज्य चालविणे शक्य होई. तरापण वरिष्ठ अधिकार व राज्यसूत्रे मुसलमानी नीतिदृष्ट्या व हितदृष्ट्याच चालत व तीं मुसलमानांच्याच हातांत असत. हिंदूंची बरी वाईट राजकीय, धार्मिक व साजाजिक स्थिती राजाच्या इच्छेवर व स्वभावावर आणि मुसलमानी प्रजा व अधिकारी वर्ग यांच्या प्रकृतीवर अवलंबून राहिली. मुसलमानांच्या परिस्थितीमुळे व अडचणीमुळे त्यांना फक्त कांहीं सबलता मिळत. पण त्यांना राज्यांत प्रजेचे मूलभूत हक्क अथवा स्थान नसे.

राज्यव्यवस्थेच्या दृष्टीने त्यांनी राज्याचे चार भाग (तर्फे) केले होते. त्यांचीं नांवे गुलबुर्गा, दौलताबाद, बन्दाड व बेदर हीं होत. ह्या प्रत्येक भागावर एक वरिष्ठ अधिकारी अथवा तरफदार असे. त्याला राजाचे सर्व अधिकार असत. त्याच्या हुकमती-खाली प्रांतांतल सैन्य असे व तोच दिवाणी, मुलकी व सैन्यांतल नेमणुका करीत असे व कारभार पाही; त्याच्यावर नियंत्रण राजाचेच असे. राजा त्यांच्या कारभाराची देखरेख दोर काढून करीत असे. ह्या प्रांताधिकार्यांच्या हाताखालील नोकरांना सुद्धा बरीच सत्ता व अधिकार असत. त्या काळांत राज्यव्यवस्थेला बरचसे फुटाफुटांचे व विस्कळीत स्वरूप

असे. मुख्य सरकारला सर्व सूत्रें आपल्या हातांत ठेवणे शक्य होत नसे. त्याला आपले बरेचसे अधिकार खालच्या अधिकाऱ्यांना राजप्रतिनिधि म्हणून वाटून घ्यावे लागत असत. त्यांच्या कामांत विशेष टक्काढवळ करणे शक्य नसे. त्यांना बरेचसे कारभारस्वातंत्र्य घ्यावे लागे. राजधानीपासून प्रांताची ठिकाणे लांब असल्यामुळे व रस्ता, प्रवास व वाहने यांची स्थिती जलद दळणवळणाची नसल्यामुळे राज्यकारभाराची विभागणी व वाटणी बरीचशी करावी लागे. त्यामुळे राज्याचे सुखदुःख राजावर व त्याच्या अधिकारी व नोकरवर्गाच्या वृत्तीवर, नीतीवर व मतीवर अवलंबून राहा. अशा सरकारी अधिकारी अमीर-वर्गाला उत्पन्नाकरतां जहागीरी दिलेल्या असत. त्या उपन्नातून ते आपला निर्वाह व व्यवसाय करीत असत. अशा प्रकारच्या राज्यपद्धतीला जहागीरी नीतीची व लष्करी व्यवस्थेची संरजामी अथवा मोकासापद्धत म्हणतां येईल. ही वेतनी पद्धत नव्हती पण वतनी पद्धत होती.

मूळ संस्थापक अह्लाउद्दीन बहामनी याचा मुलगा महंमद हा राज्यकारभारांत फार दक्ष व व्यवस्थित होता. त्याने आपली राज्यव्यवस्था काळजीपूर्वक रचली होती. त्याने आपले मंत्रिमंडळ, हुजुरातींचे सैन्य व प्रांतिक कारभार हीं सर्व व्यवस्थितपणे चालू केलीं व तीं बहामनी राज्याखेरपर्यंत होती. त्याने नेमलेल्या अष्टप्रधानांचीं नांवे पुढे दिल्याप्रमाणे होतीः—

- १ वकील-उस-सलतनह हा राजाचा. मुख्य प्रतिनिधी असे.
- २ वझीर-इ-कुल. हा मुख्य प्रधान.
- ३ अमीर-इ-खुमला. हा अमात्य.
- ४ वझीर-इ-अश्राफ. हा सुमत अथवा मंत्री.
- ५ नझीर हा दुय्यम अमात्य.
- ६ पिशवा. हा दुय्यम प्रतिनिधी अथवा सचीव.
- ७ कोतवाल. हा सेनापति.
- ८ सद्र-इ-जहान. हा न्यायाधीश अथवा पंडितराव.

ही हिंदु परंपरेने चालत आलेली व महाभारत आणि शुक्रनीतींत सांगितलेली अष्ट प्रधानांची पद्धत बहामनी राजांनी व विजयानगरच्या राजांनी चालू ठेवलेली होती. एका तालीकोटच्या कानडी व मराठी बखरींत पुढीलप्रमाणे वाक्ये आढळतातः—“अष्ट प्रधानांना व सेनानायकांना युद्धाची तयारी” करण्यास सांगणे (बहामनी सुलतानांची आज्ञा), व “सर्वे वजीर व अष्टप्रधान, दळवाई बगेरे ७२ नियोगी व सर्व मांडलिक” यास युद्धाची तयारी करण्यास सांगणे. (विजयानगरच्या राजाची आज्ञा.)

यावरून जुन्या हिंदु राज्यव्यवस्थेच्या व राज्यपरंपरेच्या कांहीं कल्पना व रचना मुसलमानी राजांनी उचलल्या आणि कायम ठेवल्या असे आढळते. ही तुर्की सुलतानांचीं राज्ये व साम्राज्ये दृढ प्रकाराने रोवलेलीं नसून तीं प्रांतिक अधिकाऱ्यांच्या स्वामीनिष्ठेवर व राजाच्या कर्तबगारीवर अवलंबून व टिकून असत. त्यांची मध्यवर्ती मुख्य राजसत्ता व व्यवस्था सामान्यपणे बगदाद येथील अब्बासी घराण्याच्या राज्यव्यवस्थेला अनुसरून असे. त्याप्रमाणे राज्याला मुख्यतः दोन प्रधान असत. एक दिवाण इ-वझारत नांवाचा व दुसरा दिवाण-इ-अरिझ या नांवाचा. एकाचे काम मुख्य कोशाधिकार्याचे व दुसऱ्याचे मुख्य सेनानायकाचे. बल्बन व अह्लाउद्दीन खिलजी यांनी हेरांच्या खात्याची रचना व वाढ केली. फिरोज तघलखाने सरकारी कामांचे व टांकसाळीचे अशीं दोन खाती काढलीं,

याशिवाय मीर-आदलचे न्यायाधिकाचे खाते होते. पण हीं सर्व खाती व त्यांचीं अंगे हीं खालपासून वरपर्यंत एका पद्धतीने रचलेलीं अथवा बांधलेलीं नसून, त्यांचें अस्तित्व मुख्यतः राजधानीमध्येच असे. प्रांताचा कारभार अमीर अथवा मालिक यांच्याकडे जहागीरदारीच्या रूपानें लष्करी, मुलकी व दिवाणी कामाकरतां सोंपविलेला असे. ते सर्व रीतीनें तेथील मुख्य अधिकारी असत; आणि खालचे अधिकारी व कामगार तेच निवडोत व नेमांत असत. त्यांना सहाय्यक म्हणून एक दिवाण व एक काशी हे नेमलेले असत. हे प्रांताधिकारी शिरजोर होऊन वारंवार बंडे, उपद्रव व राजद्रोह करीत, व त्यामध्ये जय पावल्यास राजे होत. राज्याचा पाया अशा कारणामुळे बराच अस्थीर व डळमळीत असे. त्यामुळे बरीचशीं जुनीं घराणीं जाऊन नवीन राजघराणीं येत गेलीं.

३ शेरशाही

मोगलाईच्या पूर्वी व तुर्कशाहीनंतर १५४०-१५४५ मध्ये शेरशाहा नांवाच्या अफगाण सरदारानें हुमायुनाचा पराभव करून दिल्ली येथें आपलें संप्राज्य स्थापिलें व मुसलमानांच्या अमदानीमध्ये पहिला उत्तम व योग्य राज्यकर्ता हें पद प्राप्त करून घेतलें. त्यानें खरा प्रजाधर्म व राजधर्म ओळखून राजनांतीला व राज्यव्यवस्थेला योग्य वळण दिलें. त्यामुळे त्याचें नांव अकबरासारखें हिंदुस्थानाच्या इतिहासांत स्मरणीय झालें आहे. शेरशाहाची राज्यरचना खालपासून वरपर्यंत पद्धतशीर बांधलेली होती. खेडेगांवापासून तों राजधानीपर्यंत राजसत्तेचें केंद्रीकरण व दृढीकरण एका वळणांत त्यानें केलेले होते. त्यानें राज्यकारभाराच्या व वसुलाच्या दृष्टीनें केलेला पहिला विभाग म्हणजे "परगणा" हा होय. त्याच्यावर एक शिकदार, एक अमीन, एक फोतहदार (खजिनदार) आणि दोन कारकून यांची अधिकारी म्हणून योजना केली. शिकदाराकडे पोलीसाचें काम असे व त्याकरतां त्याच्याजवळ हत्यारी माणसें नोकरीला असत. अमीन हा दिवाणाचें व वसुलीचें काम करी. शिकदार हा राजाच्या आज्ञांची अमलबजावणी करी, शांतता राखी व अमीनाला जरूर पडल्यास वसुलीच्या कामांत मदत करी. अमीन हा मुलकी कामाचा मुख्य असे. त्याला मदतनीस म्हणून एक फोतहदार आणि दोन कारकून असत. हे सर्वजण आपापल्या स्वतःच्या व इतरांच्या सर्व कामाबद्दल एकत्र जबाबदार असत.

"सरकार" हा अनेक परगणे मिळून झालेला राज्याचा विभाग होय. तेथें एक शिकदार-इ-शिकदरान हा फौजी अधिकारी व मुनसिफ-इ-मुनसिफान हा मुलकी अधिकारी असे. त्यांचीं कामे आपापल्या खालच्या अधिकाऱ्यावर देखरेख करण्याची असत; आणि त्यांच्या कामामध्ये चूक अथवा अफरातफर झाल्यास त्याची माहिती मुख्य दरबाराकडे त्यांना कळवावी लागे.

शेरशाहानें सर्व कारभाराचीं मुख्य सूत्रे व अधिकार आणि बारीक देखरेख हीं सर्व आपल्या हातांत ठेविलीं होती. वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना तो कनिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या कामांत आपल्याला कळविल्यावांचून फारशी हवळाटवळ करून देत नसे. तो सर्व अधिकाऱ्यांच्या बद्दल्या दोनदोन अथवा तीनतीन वर्षांनीं करीत असे. सरकार व परगणा असे राज्याचे दानचे पोट विभाग होते. सुमा व सुमेदार हे अकबराच्या वेळेस निर्माण झाले. शेरशाहानें लष्करी अंमलदाराच्या ताब्यांत दिलेले असे मोठमोठे सुमे निर्माण केले नाहीं. त्यामुळे त्याच्या राज्याला आंतून धोका कमी झाला.

४ मोगलाई (१५२६-१७०७)

मोगलाईचा राज्यकारभार दोन प्रकारचा झाला. एक अकबर व जहांगीर यांचा

व दुसरा शहाजहान व औरंगजेब यांचा. पहिला राष्ट्रीय स्वरूपाचा व देशाला हितकारक असा होता. सतराव्या शतकातील मुस्लीम राजनीतीचें व राजकारभाराचें स्वरूप व सामान्य राजकारण समजण्यास ह्या दोन्ही तऱ्हा समजून घेतल्या पाहिजेत. म्हणजे मोगली साम्राज्याच्या उत्कर्षाची व न्हासाची कारणे व हिंदूंची नवीं साम्राज्ये व राज्ये ह्यांचा उदय व उत्कर्ष हीं सर्व समजून येतील.

अकबराची राजनीति व राज्यव्यवस्था राष्ट्रीय स्वरूपाची होती. ती सांप्रदायिक मुसलमानी धर्माची नव्हती. हिंदुस्थान देश हा खरा हिंदू प्रजेचा देश. त्या प्रजेचें कल्याण हाच खरा राजधर्म व राजहित. तेव्हां राजाचें खरें कर्तव्य म्हणजे निरनिराळ्या धर्मांना व सांप्रदायांना समानतेनें वागविणें हेंच होय. त्यांच्याशीं विषमता, अन्याय, कपट, उच्चनीच भाव, या वृत्तीनें वागणें हे राजधर्माविरुद्ध होय. अकबरांनीं हि सर्व प्रजेच्या कल्याणाची, त्यांच्या धार्मिक स्वातंत्र्याची, त्यांच्या समान राजकीय संरक्षणाची व हक्काची राजनीति पत्करली व एका विशिष्ट धर्मसंप्रदायाचें वर्चस्व व महत्व, त्याचें फाजील हक्क व हट्ट हिंदुस्थान देशाच्या राजकारणांत व व्यवहारांत चाडूं दिले नाहीं. अकबराच्या राज्यांत राजशक्ती प्रबळ व प्रजाहितदक्ष होती. ती धर्मांध नव्हती.

त्यानें हिंदू व मुसलमान यांना राज्याधिकारी वर्गांत सारखें स्थान दिलें, लोकांना धर्मस्वातंत्र्य ठेविलें, व मुसलमानेतरांवरच्या जिझीया कर बंद केला (१५७९). त्यानें राज्यकारभार लष्करी बाण्यावर रचला. प्रत्येक अधिकारी, मुलकी व दिवाणी, हा प्रथमतः सैन्याधिकारी असे. त्यानें आपले मंत्री स्वतःच निवडले. व त्यांचें स्थान, अधिकार व संख्या स्वतःच्या मर्जीवर अवलंबून ठेवली. त्याचे मुख्य मंत्री सुमारे सात होते:—

१ वकील अथवा मुख्य प्रधान

२ वझीर अथवा दिवाण. हा कोशाधिकारी असे.

३ वक्षी. त्याच्याकडे सैन्याची व युद्धाची व्यवस्था व देखरेख असे.

४-५ काझी-उ-कुह्त व सद्र-उ-सदर हे मुख्य न्यायाधीश व धर्माधिकारी असत. मुस्लीम देवस्थानांना व इतर पुण्यकर्माकरतां भूमादान वगैरे करणें सद्र-उ-सदर याकडे असे. पण अकबरानें १५८२ मध्ये सद्र-उ-सदरची जागा कमी केली. व तें काम सहा प्रांतिक कारभार्यांमध्ये वाटून दिलें. याशिवाय राजाच्या गृहव्यवस्थेकरतां दोन कारभारी असत.

६ मीर अर्क्ष. तो राजाकडे येणाऱ्या अर्जांची काळजी व व्यवस्था पाही.

७ खान-इ-समान. तो राजगृहाची पूर्ण व्यवस्था पहात असे.

ह्या प्रत्येक अधिकाऱ्याच्या हाताखालीं अनेक लेखक, मदतनीस व नोकर असत.

राजा हा सर्व अधिकाऱ्यांचा व त्यांचे राजकीय अधिकारांचा व तदंगभूत मानापमान व मालमत्ता इत्यादींचा वारस समजला जाई. त्याला अनुसरून त्यांची सर्व मालमत्ता त्यांच्याकडे येत असे अथवा ती जप्त केली जाई. ह्यामुळे मोगलाईत पिढीजाद अमीर, सरदार व इतर अधिकारी यांचें राजकारणांत विशेष प्राबल्य झालें नाहीं. शेरशाहप्रमाणें अकबर हा लोकांना व अधिकाऱ्यांना जहागिरी देण्याच्या विरुद्ध होता. कारण जहागीरदार हे स्वतंत्र होऊं पहात व राजाला त्रास देत. तो अधिकाऱ्यांना वेतन देई. जहागिरीच्या पुष्कळ जमिनी त्यानें खालसा केल्या.

अकबराच्या राज्यव्यवस्थेचें दर्शनीय स्वरूप लष्करी बाण्याचें होतें. लष्करी अधिकाऱ्याकडेच मुलकी व दिवाणी काम सोंपविलेले असे. किंवा मुलकी व

दिवाणी कामगान्याकडेच लष्करी अधिकार सोपविलेले असत. त्यामुळे ते राजाचे खरे स्थानिक प्रतिनिधी असत. त्यांना सर्व अधिकार असत. व लोकमत जागृत नसल्यामुळे राजाला त्यांचे बरेचसे वाईट स्थानिक व्यवहार कळत नसत. त्यामुळे लोकांना बराचसा छळ निमूटपणे सोसावा लागे.

राज्याचे १५ सुभे अथवा प्रांत करून प्रत्येक प्रांतावर एक सुभेदार नांवाचा अधिकारी नेमलेला असे. तो मुख्यतः सैन्याधिपति असे. त्याला सिपाह-सलार म्हणत. प्रांतातल्या सैन्यावर व लोकावर त्याचाच अधिकार असे. तोच लष्करी, मुलकी व दिवाणी अधिकारी असे. त्यांच्या वारंवार बदल्या होत असत. प्रत्येक प्रांताच्या मुख्य ठिकाणी 'वकीयानवीस' नांवाचे बातमीदार असत. ते घडलेल्या सर्व महत्वाच्या गोष्टी राजाला परस्पर कळवीत. त्यामुळे प्रांतिक अधिकाऱ्यांवर राजाचें कांहीं नियंत्रण असे.

जहांगीर बादशहाने अकबराच्या राजनीतीत व राजव्यवस्थेत फारसा फरक केलेला दिसत नाही. पण त्याच्या सौम्य स्वभावामुळे अकबराने निर्माण केलेल्या राजनीतीला स्थायी करण्याला लागणारा जोम व कडकपणा त्याच्यामध्ये आला नाही. त्यामुळे ही अकबराची नवी राष्ट्रीय स्वरूपाची नीति पुढे फार काळ टिकणे शक्य नव्हते व ती टिकली नाही.

शहाजहान बादशहाच्या कारकीर्दीपासून राज्यनीति पुन्हा जुन्या मुसलमानां वळणावर गेली; व त्यामुळे हिंदू प्रजेच्या धर्मावद्दल नुसती सहातुभूती व सहिष्णुता सुद्धा राहिली नाही. औरंगजेबाच्या कारकीर्दीत मुस्लीम नीतीची परमावधी झाली. व अकबराने लावलेल्या नव्या वळणाचा पुरा न्हास झाला. आणि देशांत एकछत्री होऊ पाहणारे मोगली साम्राज्य धर्मांध झाले. त्यामुळे हिंदू लढवऱ्या व स्वातंत्र्यप्रिय जाती पांच ठिकाणाहून उठल्या व त्यांनी मोगल साम्राज्याचा औरंगजेबाच्याच कारकीर्दीत नाश केला. सुमारे इ. स. १६७८ पासून १७०७ पर्यंत मराठे, राजपूत, जाट, बुंदेले व शीख यांनी पांच ठिकाणाहून औरंगजेबाच्या निकृष्ट राजनीतीला विरोध केला, त्याच्या सैन्याशी युद्धे केली व अखेरीस त्याला जेरीस आणि, आणि पुढे त्याच्या राज्याची पाळेमुळे खणून काढली.

प्रथम मराठ्यांचे राष्ट्र हिंदूधर्म व हिंदू राज्य रक्षणार्थ उठले. नंतर राठोड राजपूत हे आपल्या राजपुत्रांचे व राजवंशाचे रक्षणार्थ उठले. जाट प्रजा ही आपल्या स्त्रियांचे पतिव्रत्य व आपल्या मालमत्ता, धर्म व जीव यांचे रक्षणार्थ उठली. बुंदेले क्षत्रिय हे आपल्या राज्य रक्षणार्थ उठले. आणि शीख समाज हा आपल्या सांप्रदायाचे रक्षणार्थ उठला.

शिवकालीन धर्म

(*Laws of the Times of Shiwaji*)

आणि

व्यवहारनिर्णय पद्धती

(*System of Judicial Administration*)

(ले० भास्कर वामन भट घुळे.)

एकाद्या विवक्षित देशांत वास्त करणाऱ्या मानवी समाजाचा इतिहास झणजे त्या समाजांत गतकालीं घडलेल्या राजकीय उलाढाली, त्याचप्रमाणे त्या समाजाची परकीय समाजांशी झालेली युद्धे व त्या समाजावर राज्य करणाऱ्या राजघराण्यांतील पुढ्यांची चरित्रे इत्यादि बाबींचे कथन अशी इतिहासाची व्याख्या एके काळीं प्रचलित व सर्वमान्य होती. प्रस्तुत ही व्याख्या अशास्त्रीय ठरली असून राजवाड्यांनी खालील वाक्यांत प्रथित केलेली व्याख्या शास्त्रशुद्ध व सर्वमान्य समजण्यांत आली आहे:—

“ मानवी समाजाच्या चरित्रात राजकारणाखेरीज अनेक व्यवहारांचा समावेश होत असतो. धर्म, आचार, विद्या, व्यापार वगैरे अनेक व्यवहारांच्या घडामोडी राष्ट्रांत होतात; व त्यांचा समावेश समाजांच्या चरित्रांत करणे अत्यावश्यक असते. केवळ राजकारणाचाच तेवढा विचार करून इतिहासाला थांबता येत नाही. सबब इतिहास झणजे राष्ट्रांचे सर्व तऱ्हेचे व सर्व प्रकारचे गतकालीन चरित्र, सर्व प्रकारचे वर्तमान चरित्र झणजे वर्तमान इतिहास, असे लक्षण स्वीकारणे अपरिहार्य आहे. ”

राजवाड्यांच्या या शास्त्रशुद्ध व्याख्येच्या दृष्टीने मथळ्यांत दर्शविलेल्या विषयांचे स्वरूपदर्शन शिवकालीन महाराष्ट्राच्या इतिहासाचे एक महत्वाचे अंग ठरते व शिवकालच्या इतिहासाभ्यासकांस व इतिहासलेखकांस या विषयाचे विवेचन करणे प्राप्त होते. प्रस्तुत लेखांत हे इतिहासलेखनाचे स्थूल स्वरूपाचे कार्य आम्ही सिद्ध करण्याचा संकल्प केला आहे. मथळ्यांत अंतर्भूत होणाऱ्या विषयासंबंधाचा शिवकालचा इतिहास लिहावयाचा झणजे त्या कालापुरताच या विषयासंबंधाचा इतिहास लिहून भागावयाचे नाही. छत्रपती शिवाजी महाराज ज्या महाराष्ट्रीय मानवी समाजांत जन्मास

आले, त्या समाजाचा संबंध थेट वेदकालापावेतो पोहोचतो. वेदकालापासूनच्या मानवी समाजांत विशिष्ट प्रकारचे धर्म अस्तित्वांत होते व तेच धर्म परंपरेने शिवकालीन मानवी समाजांत चालत आले. पूर्वी कधी अस्तित्वांत नव्हते अशा प्रकारचे नूतन धर्म शिवकाली अस्तित्वांत आले असें घडलें नाहीं. हा मुद्दा लक्षांत घेतला असता ऐतिहासिक दृष्ट्या प्रस्तुत विषयाचें शास्त्रज्ञ विवेचन करावयाचें झटलें झणजे खाली दर्शविलेल्या तीन कालविभागांतील या विषयाच्या स्वरूपाचें दिग्दर्शन करावें लागेल.

१. शातवाहन, चालुक्य, राष्ट्रकूट, यादव इत्यादि क्षत्रिय घराण्यांच्या राजसत्तेचा काळ.

२. मुसलमानी राजकीय सत्तेचा काळ.

३. शिवाजी महाराजांनी स्थापन केलेल्या खराज्याचा काळ.

या तिन्ही काळांत महाराष्ट्र देशांत वसति करणाऱ्या मानवी समाजाचें नियंत्रण कोणत्या धर्मानें केलें जात असे, प्रजेत उत्पन्न होणाऱ्या वादांचा निर्णय कोणत्या विशिष्ट पद्धतीस अनुसरून केला जात असे, या संबंधाचें साधार विवेचन या लेखांत करावें लागेल हें उघड आहे.

वर दर्शविल्याप्रमाणें विषय-विवेचनास सुरवात करण्यापूर्वी मथळ्यांतील धर्म व व्यवहारनिर्णयपद्धति या दोन संज्ञांचे अर्थ प्रथम विशद करणें जरूर आहे. धर्म ही संज्ञा प्रस्तुत लेखांत जो अर्थ व्यक्त करण्याकरिता वापरली आहे, तो अर्थ प्रस्तुतच्या महाराष्ट्रीयानांच्या विशेष परिचयाचा नाहीं. मानवी प्राण्यांचें पारलौकिक कल्याण साध्य करण्याचा मार्ग हा धर्म शब्दाचा प्रस्तुतचा अर्थ सर्वत्रांस परिचित आहे. त्याचप्रमाणें दान देणें हा अर्थ व्यक्त करण्याकरिता धर्म शब्दाची योजना इल्ली करण्यांत येते. हा अर्थ हि सर्वत्रांस परिचित आहे. हे दोन्ही अर्थ व्यक्त करण्याकरिता धर्म हा मथळ्यांतील शब्द वापरलेला नाहीं. धर्म शब्दाच्या अर्थाची यथार्थ कल्पना व्यक्त करण्याकरिता मथळ्यांत इंग्रजी शब्द Laws = कायदे हा मुद्दाम वापरला आहे. धर्म शब्दाचा वास्तविक अर्थ व व्याप्ति समजण्याकरिता याज्ञवल्क्य स्मृतीवरील विज्ञानेश्वरांनी केलेल्या मिताक्षरा टीकेत दिलेली धर्माची व्याख्या आम्ही येथें नमूद करितों. " धर्म या शब्दावरून सहा हि प्रकारचे स्मार्तधर्म ध्यावे. वर्णधर्म आश्रमधर्म, वर्णाश्रमधर्म, गुणधर्म, निमित्तधर्म व साधारण धर्म असे हे सहा प्रकारचे धर्म होत. ब्राह्मणांनी कधीहि मद्य पिऊं नये, हा वर्णधर्म. ब्राह्मण ब्रह्मचान्याचा दंड पळसाचा असावा, हा वर्णाश्रम धर्म. शास्त्रीय अभिषेकादि गुणांनी युक्त असलेल्या राजानें प्रजेचें पालन करावें; हा गुणधर्म. शास्त्रानें

ज्याचें विधान केलें असेल तें न करणें व शास्त्रानें ज्याचा निषेध केला असेल तें करणें या दोन दोषाकरितां करावें लागणारें जें प्रायश्चित्त तो निमित्तधर्म व अहिंसा, सत्यभाषण इत्यादि ब्राह्मणापासून चांडालापर्यंत सर्व मनुष्यांस एक लागू असणारा जो धर्म तो साधारणधर्म होय. " या व्याख्येत धर्म या शब्दाचा अर्थ व व्याप्ति बरोबर रीतीनें व्यक्त केली गेली असून मथळ्यांतील धर्म शब्द हा च अर्थ व्यक्त करण्याकरितां योजण्यांत आलेला आहे. धर्म शब्दाची व्याख्या व व्याप्ति दर्शविल्यावर त्याच्या स्थूल भागांचें प्रस्तुत स्थळीं दिग्दर्शन करणें जरूर आहे. आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त, राजधर्म, स्त्रीपुरुषधर्म, यतिधर्म आपद्धर्म इत्यादि धर्मांचें याज्ञवल्क्यादि स्मृतींत दिग्दर्शन केलें आहे. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र या चार प्रमुख वर्णांचे लोक व या चार प्रमुख वर्णांतर्गत निर्माण झालेल्या अनेक जातींचे लोक यांचें जीवनव्यवसाय व यांचीं कर्तव्ये यांचा समावेश अचारधर्मांत होतो. व्यवहारधर्मांत खालील प्रमुख अठरा बाबींचा समावेश हातो. " १ ऋणदान, २ निक्षेप, ३ जो स्वामी नव्हे अशा पुरुषानें वस्तूचा केलेला विक्रय, ४ संभूयसमुत्थान, ५ दिलेले धन अपात्र बुद्धीनें किंवा क्रोधानें परत घेणें, ६ सेवकांचें वेतन न देणें, ७ केलेल्या संकेताचें उल्लंघन करणें, ८ विकत दिलेली किंवा घेतलेली वस्तु पसंत न पडल्यामुळे देणारास किंवा घेणारास पश्चात्तप होऊन त्यामुळे उत्पन्न होणारा वाद, ९ स्वामी व पशुपाल यांच्यामधील पशुविषयी होणारा वाद, १० ग्रामादि सीमांचा वाद ११ शिव्यागाळी देणें हें वाग्पाह्य व ताडनादि दंडपाह्य १२ स्तेय (चोरी) १३ साहस (बलात्कारानें धन ग्रहण करणें) १४ स्त्री व पुरुष यांच्या समागमापासून उत्पन्न होणारा वाद १५ स्त्रिया व पुरुष यांची धर्मांमध्ये व्यवस्था १६ पितृसंबंधी धनाचा विभाग १७ क्षुतादि क्रीडांचे धर्म निश्चित करणें १८ पक्षी, बकरें इत्यादिकांची लढाई. "

प्रस्तुत काळीं ज्यास दिवाणी व फौजदारी कायदा झणतात, त्यांत अंतर्भूत होणाऱ्या सर्व बाबींचा वरील अठरा स्थानांत समावेश होतो.

आतां मथळ्यांत वापरलेल्या व्यवहार निर्णय या संज्ञेचा अर्थ आम्ही स्पष्ट करून दाखवितों. वर नमूद केलेल्या अठरा व्यवहारस्थानांत अंतर्भूत होणाऱ्या स्वरूपाचा एकादा वाद प्रजेपैकीं दोन निरनिराळ्या व्यक्तींत उपस्थित झाल्यास त्याचा निर्णय करणें यासच व्यवहार निर्णय असें झणतात. प्रस्तुत-काळीं सर्वत्रांस समजेलशा भाषेत या संज्ञेचा अर्थ करावयाचा झणजे न्याय करणें हा होय. व्यवहार निर्णय अथवा न्याय करण्याची जी विशिष्ट प्रकारची पद्धति ती व्यवहारनिर्णयपद्धति होय.

शातवाहन, राष्ट्रकूट, चालुक्य, यादव इत्यादि घराण्यांचा
राजसत्तेचा काल.

शालीवाहन शके १२०० पावेतो शातवाहन, राष्ट्रकूट, चालुक्य, यादव इत्यादि क्षत्रिय राजघराण्यांची राजकीय सत्ता महाराष्ट्रांत नांदत होती. या काळांत महाराष्ट्रांतील मानवी समाजांचे नियंत्रण कोणत्या धर्मांनं राजे करीत असत हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. उपलब्ध झालेल्या पुराव्याचे आधारें या प्रश्नाचें विवेचन प्रथम करणें अवश्य आहे. महाराष्ट्र देश हा भरतखंडाचा एक भाग आहे. फार प्राचीन काळापासून भरतखंडांत वास्तव्य करणारा मानवी समाज श्रुतिस्मृतिप्रणीतधर्म आचारण करणारा आहे. वेद अगर श्रुति त्याचप्रमाणें स्मृति इत्यादि ग्रंथांत ग्रथित केलेल्या धर्मांनं या समाजाचें नियंत्रण होत आलें आहे. भरतखंडांतील इतर प्रांतांतील मानवी समाजाप्रमाणें महा-राष्ट्रांतील मानवी समाजाचें नियंत्रण हि श्रुतिस्मृतिप्रणीतधर्मांनंच होत आलें आहे. तथापि श्रुतिस्मृतिप्रणीतधर्मांनचें भरतखंडांत वास्तव्य करणाऱ्या मानवी समाजाचें नियंत्रण खरोखर केलें जात असे कीं काय याविषयी पाश्चात्य पंडितांकडून शंका प्रदर्शित करण्यांत आली आहे. याकारणाकरितां या शंकेत कितपत तथ्य आहे या संबंधांची चर्चा प्रस्तुत स्थळीं करणें प्राप्त आहे.

थेट वेदकालापासून तों शिवकालापावेतों भरतखंडांत निर्माण झालेल्या धर्मवाङ्मयाचा विचार केला असतां त्याचप्रमाणें महाराष्ट्र देशांत पुरातन कालापासून शिवकालापावेतों स्मृतिग्रंथावरील टीकारूप वाङ्मयाच्या विकासाचा विचार केला असतां वर नमूद केलेली शंका निराधार आहे असें झणण्यास प्रत्यवाय नाही. ख्रिस्ती शतकापूर्वी १०० ते २०० वर्षांपासून ख्रिस्ती शकोत्तर १०० ते २०० वर्षांच्या दरम्यानच्या काळांत मनुस्मृति ग्रंथाची रचना झाली असें तश्यांचें मत आहे. मनुस्मृतिच्या रचनाकालापासून ८ व्या शतकापावेतोंच्या काळांत याज्ञवल्क्य, नारद, विष्णु, बृहस्पति, वसिष्ठ इत्यादि स्मृतिग्रंथ भरतखंडांत रचण्यांत आले. या व इतर स्मृतिग्रंथावर शिवकालापावेतों खुद्द महाराष्ट्र देशांत व भरतखंडाच्या इतर प्रांतांत अनेक टीकाग्रंथ रचिले गेले. टीकाग्रंथाशिवाय धर्माच्या निरनिराळ्या भागांवर अनेक निबंधग्रंथ आठव्या शतकापासून शिवकालापावेतों रचण्यांत आले. धर्मवाङ्मयाचा वर दर्शविल्याप्रमाणें भरतखंडांत जो प्रचंड विकास झाला, त्या विकासापैकीं बऱ्याच भागाचें कर्तृत्व महाराष्ट्रांतील विद्वान् धर्मज्ञ ब्राह्मणाकडे असल्याचें दिसून येतें. विस्तार भयास्तव या मुद्याचें साद्य व तपशीलवार विवेचन प्रस्तुत स्थळीं करितां येत

नाहीं; त्यास निरुपाय आहे. मानवी समाजांत कोणत्याहि बाबीचा, ती बाब त्या समाजांतील लोकांच्या प्रत्यक्ष आचारांत असल्याविना, विकास होणें संभवत नाहीं. मानवी समाजाच्या निरीक्षणावरून प्रत्ययास येणाऱ्या या नियमाच्या आधारें दुसऱ्या कोणत्याहि पुराव्याच्या अभावीं श्रुतींत व मनु याज्ञवल्क्य इत्यादि स्मृतींत ग्रथित केलेल्या धर्मांनचें महाराष्ट्रांतील मानवी समाजाचें नियंत्रण केलें जात असे हा सिद्धान्त काढण्यास प्रत्यवाय नाही. प्रस्तुत काळीं महाराष्ट्रांतील मानवी समाजाचें नियंत्रण ज्या भित्ताक्षरा नांवाच्या ग्रंथांत ग्रथित केलेल्या धर्मानुसार केलें जातें, त्या ग्रंथाचा कर्ता विज्ञानेश्वर यति हा चालुक्य वंशांतील विक्रमादित्य राजाच्या कल्याणी नांवाच्या राजधानींत शालिवाहन शक ९९१ ते १०४८ च्या दरम्यानच्या काळांत होऊन गेला. याज्ञवल्क्य स्मृतींत ग्रथित केलेल्या धर्मास अनुसरून महाराष्ट्रीय मानवी समाज आचरण करीत असल्यामुळें भित्ताक्षरा टीकाग्रंथ रचण्याची आवश्यकता विज्ञानेश्वरास भासली असावा हें उघड आहे.

आमच्या सिद्धान्ताच्या पुष्टीकरणार्थ दुसरी कांहीं प्रमाणें आढी येथें नमूद करितों. गेल्या ७५-१०० वर्षांत भरत खंडाच्या निरनिराळ्या प्रांतांत सांपडलेलीं अनेक दानपत्रें अथवा ताम्रशासनं छापून प्रसिद्ध झालीं आहेत. सूर्यचंद्रग्रहणातिथि, संक्रांत्यादि पर्व इत्यादि प्रसंगीं वैदिक धर्मानुयायी राजे भूमि अगर इतर दानें ब्राह्मणांस देत. त्या संबंधांचे लेख झणजे हीं ताम्रशासनं होत. दान देणाऱ्या राजांची प्रशंसा, दान केल्ल्या वस्तूचें वर्णन, दान ज्यास दिलें असेल त्याचें नांव, गोत्र, प्रवर इत्यादिकांचा उल्लेख व दान दिल्याचा शक, मास, तिथि इत्यादि बाबींचा उल्लेख या दानपत्रांत असतो. दान देणाऱ्या राजांची मुद्रा दानपत्रावर केलेली असते. एका विशिष्ट पद्धतीनें तयार केली गेलेली हीं अनेक राजांचीं शेंकडों ताम्रशासनं जीं आढळतात तीं तयार करण्याचा प्रचार केव्हां व कोठून उदयास आला याचा शोध केला असतां स्मृतिग्रंथांत सांगितलेल्या धर्मास अनुसरून भरतखंडांतील मानवी समाजाच्या व्यवहाराचें नियंत्रण केलें जात असे, ही गोष्ट दिसून येते. हीं ताम्रशासनं करण्याचा प्रघात स्मृतिग्रंथांत सांगितलेल्या नियमास अनुसरून अस्तित्वांत आल्याचें याज्ञवल्क्यस्मृतीपैकीं राजधर्म प्रकरणांतील खालील श्लोकावरून सिद्धी होतें.

पटे वा ताम्रपटे वा स्वमुद्रोपरिचिन्हितम् ।

अभिलेख्यात्मनो वंश्यानात्मानं च महीपतीः ॥ ३१९ ॥

भित्ताक्षरा टीका, राजधर्म प्रकरण.

अर्थः—राजानें कापसाच्या वस्त्रावर अगर ताम्रपत्रावर दानपत्र लिहावें, व त्यावर त्यानें स्वकुलाचिन्हसहित आपली मुद्रा करावी.

स्मृतिग्रंथांत आढळणाऱ्या वरील वचनांवरून दानपत्र करण्याची जी विशिष्ट पद्धति दिसून येते तिच्या अनुसरून शेंकडों ताम्रशासनें गेल्या दीड दोन हजार वर्षांपासून बनविलीं गेलीं आहेत, हें सिद्ध हें. प्रस्तुत काळीं तयार करण्यांत आलेलीं शेंकडों बक्षिसपत्रें व ट्रॅन्स्फर ऑफ प्रॉपरटी अॅक्टची दानासंबंधाचीं कलमें यांचें निरीक्षण करून ट्रॅन्स्फर ऑफ प्रॉपरटीच्या कलमास अनुसरून इंग्रजी रियासतींत बक्षिसपत्रें तयार करण्यांत येत, हा सिद्धान्त भविष्य काळाचा इतिहासकार जसा काढील त्याचप्रमाणें स्मृतिग्रंथांत प्रथित केलेल्या नियमांस अनुसरून पूर्वकाळीं दानपत्रें करण्यांत येत असत हा सिद्धान्त स्मृतिग्रंथांतर्गत दानासंबंधाचे नियम व पूर्व काळीन दानपत्रें यांचें निरीक्षण करून कोणीहि काढील. या प्रमाणावरून प्राचीन काळीं दानादि व्यवहार महाराष्ट्र देशांतील व भरत खंडाच्या इतर प्रांतांतील लोक स्मृतिग्रंथांत सांगितलेल्या धर्मास अनुसरून करीत असत हें सिद्ध होतें.

प्राचीन काळीं महाराष्ट्रांतील मानवी समाजाचें नियंत्रण स्मृतिप्रणीत धर्मास अनुसरून होत असे, हा मुद्दा पुरातन दानपत्रांतील दुसऱ्या कांहीं उल्लेखावरूनहि सिद्ध होतो. *

दान पत्रांतील या उल्लेखांवरून निघणाऱ्या कांहीं अनुमानांचे आह्मी थोडक्यांत दिग्दर्शन करितों. प्रत्येक ताम्रशासनांत सुरवातीस दान देणाऱ्या राजाचें वर्णन केलेलें असतें. या वर्णनांत दान देणाऱ्या राजाचें शौर्य, दातृत्व, विद्वत्ता इत्यादि नानागुणांचा उल्लेख आढळतो. “ मनु, याज्ञवल्क्य इत्यादि ऋषिप्रणीत शास्त्रांत सांगितलेल्या धर्मास अनुसरून आचारण करणारा व प्रजेचीं अंतःकरणें आकर्षणारा ” अशा अर्थाचें विशेषण राजास दिल्याचें कांहीं

* टीपः—इंडियन ऑटिकवरी जून १८७५

” ” एप्रिल ”
 ” ” जुलई १८७८
 ” ” सप्टेंबर १८७८
 ” ” जानेवारी १८७७
 ” ” मार्च १८७०

या अंकांतील अनुक्रमः—गुहसेन, ध्रुवसेन, मंगलीश्वर, सत्याश्रय, धारासेन, व विक्रमादित्य पहिला यांचीं ताम्रशासनें पाहा.

उल्लेखांत आढळतें यावरून त्या काळीं मनु, याज्ञवल्क्य इत्यादि ऋषिप्रणीत धर्मास अनुसरून प्रजेचें नियंत्रण करणारा राजा जनतेच्या दृष्टीनें श्रेष्ठ समजला जात असे हें उघड होतें. “वर्णाश्रमधर्माचें पालन करणारा” असें हि एक विशेषण कांहीं उताऱ्यांत आढळतें. यावरून हि मनु, याज्ञवल्क्य इत्यादि स्मृतींत प्रथित केलेल्या धर्माचें आचरण प्रजेकडून करवून स्वतः त्या धर्मास अनुसरून त्या कालचे राजे वांगत असत हें सिद्ध होतें. “ अग्निष्टोम, वाजपेय, पौंड्रिक, अश्वमेध इत्यादि यज्ञ करणारा व ते यज्ञ केल्यानंतर केल्या जाणाऱ्या अवभृत् स्नानानें ज्याची काया पुनीत झाली आहे ” अशा प्रकारचे एका राजाचें वर्णन केलेलें एका दानपत्रांत आढळतें. यावरून हि मनु, याज्ञवल्क्य इत्यादि स्मृतींत राजधर्म प्रकरणीं यज्ञादि कर्में करण्याचा जो धर्म सांगितला आहे तो त्या काळचे राजे पाळित असत हें सिद्ध होतें. अशा प्रकारचे यज्ञ करणाऱ्या ब्राह्मणास दान देणें हा राजाचा धर्म असल्याचें व त्या धर्मास अनुसरून त्या काळचे राजे अशा प्रकारचीं दानें देत असल्याचें एका ताम्रशासनांत अग्निष्टोमादि यज्ञ करणाऱ्या अथर्ववेदी ब्राह्मणास एक गांव दान दिल्याचा उल्लेख आहे, त्यावरून दिसून येतें. राजानें दान कोणास व कोणत्या कारणाकरितां द्यावें याविषयीं याज्ञवल्क्यस्मृतींतील नियम पाहिले झणजे दानासंबंधीं सर्व व्यवहार त्याकाळीं स्मृतींत सांगितलेल्या नियमांस अनुसरून होत असत हें सिद्ध होतें. स्मृतिग्रंथांत सांगितलेल्या पंचमहापातकांचा उल्लेख एका दान पत्रांत आहे. याशिवाय कृच्छ्र, अतिकृच्छ्र चांद्रायण इत्यादि प्रायश्चित्त प्रकरणीं जीं प्रायश्चित्तें सांगितलीं आहेत, तीं आचरणारे ब्राह्मण त्या काळीं होते व अशा ब्राह्मणांना दान देणें हा श्रेष्ठ धर्म आहे, असें त्या काळचे राजे समजत असत हें कांहीं दानपत्रांतील उल्लेखावरून सिद्ध होतें. दानविषयक व्यवहारासंबंधीं स्मृतींत सांगितलेले धर्म पाळण्यांत येत असत ही गोष्ट सिद्ध झाल्यावर त्या काळीं इतर बाबतींत हि स्मृतींत सांगितलेले धर्म पाळिले जात असले पाहिजे असें अनुमान करणें ओघानेंच प्राप्त होतें.

हाच मुद्दा सिद्ध करणारें दुसरें एक महत्वाचें तत्कालीन प्रमाण आह्मी येथें नमूद करितों. सिंधप्रांतावर मुसलमानांच्या स्वाऱ्या शके ८०० च्या सुमारास होऊं लागला. त्या नंतर १० व्या शतकाच्या सुमारास गजनीच्या महमदानें हिंदुस्थानावर स्वाऱ्या करण्यास सुरवात केली. त्या काळीं, अरबस्थान पर्शिया वगैरे प्रांतांतील मुसलमान विद्वानांचें दळणवळण हिंदुस्थानाशीं सुरू होऊन त्या प्रांतांतील कित्येक विद्वान प्रवासी हिंदुस्थानांत जाऊं येऊं लागले. अशा प्रवाशांपैकीं अलबेरूनी या नांवांचा एक प्रसिद्ध विद्वान ख्रिस्ती शक १०१७

ते १०३० च्या दरम्यान हिंदुस्थानांत आला होता. हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या प्रदेशांत प्रवास करून त्याने काहीं दिवस या देशांत वास केला. या त्याच्या वास्तव्यांत हिंदी मानवी समाजाच्या निरीक्षणावरून त्या समाजाच्या नानाविध विषयांसंबंधी ज्या गोष्टी त्याच्या निदर्शनास आल्या, त्या त्याने अरबी भाषेत ग्रंथरूपानें लिहून ठेविल्या आहेत. अलबेरूनीस संस्कृत भाषा चांगली अवगत होती; व हिंदी ज्योतिषशास्त्राचा त्याने विशेष अभ्यास केला होता. अलबेरूनीने केलेल्या अरबी भाषेतील इंडिया या नांवाच्या ग्रंथाचें इंग्रजी भाषांतर झालें असून त्या ग्रंथाच्या ६०-६१-६२-६४ इत्यादि भागांत फिर्यादी, दिव्य, शिक्षा, प्रायश्चित्त, दायविभाग, उपवास, व्रते या व दुमन्या अनेक विषयांसंबंधी अलबेरूनीच्या अवलोकनांत अलेली माहिती त्याने नमूद करून ठेविली आहे. अलबेरूनीने दिलेल्या या माहितीवरून त्याच्या काळी हिंदू समाजांताल लोक मनु, याज्ञवल्क्य इत्यादि स्मृतींत सांगितलेल्या धर्मास अनुसरून आपलें आचरण करीत असत, ही गोष्ट सिद्ध होते, येथपावेतो केलेल्या विवेचनावरून मुसलमानी राजकीय सत्ता महाराष्ट्रांत स्थापन होण्यापूर्वी महाराष्ट्रांतील मानवी समाजाचे नियंत्रण मनु, याज्ञवल्क्य इत्यादि स्मृतींत सांगितलेल्या धर्मास अनुसरून होत असे ही गोष्ट निर्विवादपणे सिद्ध होत.

शातवाहनादि राजघराण्यांच्या काळांतील व्यवहारनिर्णय

पद्धति.

आतां याच काळांत महाराष्ट्रांत व्यवहारनिर्णय पद्धति कोणत्या स्वरूपाची अस्तित्वांत होती, याच्या चर्चेकडे आम्ही वळतो. या मुद्यासंबंधी पुरावा झगण्यासारखा उपलब्ध नाही. मनु, याज्ञवल्क्य इत्यादि स्मृतींत सांगितलेल्या धर्मास अनुसरून महाराष्ट्रांतील मानवी समाजाचें नियंत्रण होत असे, ही गोष्ट सिद्ध झाल्यावर त्याच ग्रंथांत सांगितलेल्या पद्धतीस अनुसरून व्यवहारनिर्णय करण्यांत येत असला पाहिजे असे अनुमान करण्यास प्रत्येकाय नाही परंतु या काळांत प्रत्यक्ष व्यवहारनिर्णयपद्धति कशा प्रकारची होती हे दर्शविणारे त्या काळाच्या न्यायाधिशांने केलेले निवाडे अगर दुसरे लेख, ज्याच्या आधारें या मुद्याविषयी निश्चित अनुमान काढता येईल अशा स्वरूपाचे उपलब्ध नाहीत. ख्रिस्तपूर्व पहिल्या शतकाच्या सुमारास रचण्यांत आलेले मृच्छकटिक नाटक सर्व प्रसिद्ध आहे. या नाटकाच्या ९ व्या अंकास व्यवहार अंक ही संज्ञा नाटककर्त्याने दिली आहे. वसंतसेनेस ठार मारून तिचे दागिने चोरल्याचा आरोप चारुदत्तावर राजशालक शकार यानें केला होता. या व्यवहाराचा निर्णय न्यायाधिशांने ज्या पद्धतीने केला, त्याचें वर्णन या अंकांत नाटकी

कर्त्याने केले आहे. मनुस्मृतींत ज्या स्वरूपांत व्यवहारनिर्णयपद्धति वर्णिलेली आढळते, त्या पद्धतीस अनुसरून न्यायाधिशांने चारुदत्तावरील आरोपाचा निर्णय केल्याचें दिसून येते. चारुदत्तावरील आरोप सिद्ध झाल्याने ठरल्यावर न्यायाधिशांने खालील उद्गार काढिले.

अथं हि पातकी विभ्रन वध्यो मनु ब्रवात् ।

राष्ट्रादस्मातु निर्वास्यो विभवैरक्षतःसह ॥

अर्थः—हा पापी (गुन्हेगार] ब्राह्मण आहे. त्याचा वध करणें अयोग्य आहे असे मनुने सांगितलें आहे. त्याला त्याच्या संपूर्ण मालमत्तेसह ह्या राष्ट्रांतून घालवून घेवें

न्यायनिरूपण नांवाच्या मनुस्मृतीच्या ८ व्या अध्यायांत खालील वचन आहे.

न ज तु ब्रह्मणं हन्यात् सर्वं पापेष्वपि स्थितम् ।

राष्ट्रादेनं बाहः कुर्यात्समप्रघनमक्षतम् ॥ ३८० ॥

अर्थः—सर्व पापे करणाऱ्या ब्राह्मणास कधी हि मारूं नये. तर त्यास त्याच्या सर्व घनासह शरिरास फंडा न करितां राष्ट्रांनून घालवून घावें

मनुचें हें वचन व न्यायधिशांने वरील उद्गार लक्षांत घेतले असतां मनुस्मृतींत ग्रथित केलेल्या धर्मास अनुसरून त्या काळाचे राजे व त्याच्या प्रजा बागत असत ही गोष्ट सिद्ध होते.

याज्ञवल्क्यस्मृतींत व्यवहाराचा निर्णय करणाऱ्या संस्थांचें वर्णन पुढील प्रकारचें आढळून येते. विशिष्ट प्रकारचे गुण ज्यांच्या ठिकणीं आहेत अशा सभासदांच्या साहाय्याने राजानें व्यवहार पाहावा, असे प्रथम सांगितलें आहे. राजकार्यांत व्यग्र असल्यामुळे ज्या राजास स्वतः व्यवहारनिर्णय करतां येत नसेल, त्याने प्रजेत उत्तम होणाऱ्या व्यवहारांचा निर्णय करण्याकरितां विशिष्ट प्रकारचे गुण ज्यांच्या ठायीं आहेत, अशा ब्राह्मणास, क्षत्रियास अगर वैश्यास प्राड्विवाक नेभावा. प्राड्विवाक ह्मणजे हल्लीं ज्यास न्यायाधिशां ह्मणतात तो व त्याची नेमणूक वर सांगितल्याप्रमाणें राजानें करावयाची असते. राजा व राजानें अधिकृत केलेला प्राड्विवाक या खेरीज व्यवहारनिर्णय करण्याचा अधिकार आणखी कोणत्या संस्थांकडे होता, या संबंधाचा उल्लेख अप्रत्यक्ष रीतीने याज्ञवल्क्यस्मृतींत व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या निरनिराळ्या संस्थांच्या अधिकाराचें बळबल दर्शण्यासाठीं ग्रथित केलेल्या खालील श्लोकांत आले आहेः—

नृपेणाधिकृता पूर्णाः श्रणयोऽथ कुलानि च ।

पूर्वं पूर्वं गुह्येभ्यं व्यवहारविधौ नृणाम् ॥ ३० ॥

असाधारण मातृका प्रकरण २

अर्थः—राजानें व्यवहारनिर्णय करण्याकरितां अधिकृत केलेला अधिकारी, पूग, श्रेणी आणि कुल या चार प्रकारच्या व्यवहार पाहाणारामध्ये पूर्ण पूर्व व्यवहारदर्शां व्यवहारकर्त्यांच्या व्यवहाराचा निर्णय करण्यांत बलवान् समजाव्या.

याज्ञवल्क्य स्मृतींतील या श्लोकावरून राजानें नेमलेल्या व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या अधिकार्याखेरीज पूग, श्रेणी आणि कुल अशा प्रकारच्या तीन व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्था त्याकाळीं अस्तित्वांत होत्या असें दिसतें. आतां पूग, श्रेणी, कुल ह्यांजें काय याचें स्पष्टकरण विज्ञानेश्वरानां मिताक्षरा टीकेंत केलेलें आहीं पुढें देतोः—

पूगः—पूगाः समूहाः भिन्न जातीनाम् भिन्नवृत्तीनाम् एकस्थान-निवासीनाम् यथा ग्रामनगरादयाः । ह्यांजें भिन्न जातींच्या, भिन्न वृत्ती करणाऱ्या पण एकाच स्थानीं निवास करणाऱ्या लोकांवा समूह उदाहरणार्थ ग्राम. नगर इत्यादि.

श्रेणीः—नानाजातीनामेकजातीनामध्येक जातीयकर्मापजीविनी संघाताः यथा । हेडावुकादीनां तावूलिक कुर्विद चर्भकारादिनां च । ह्यांजें नाना जातींच्या किंवा एकाच जातींच्या एकाच कर्मावर निर्वाह करणाऱ्या लोकांचा संघ. जसे; तांबोळी, तेली, चांभार इत्यादि.

कुलः—कुलानी ज्ञातिसंबंधी बंधूनां समूहाः ॥ ह्यांजें ज्ञातिबंधवांचा समूह. विज्ञानेश्वरांच्या वरील संज्ञांच्या स्पष्टीकरणावरून शहरांतील अगर ग्रामांतील रहिवासी, निरनिराळें धंदे करणारे लोक, ज्ञातिबंधवा यांच्या सभा त्यांकाळीं अस्तित्वांत असून व्यवहारनिर्णयाचें काम त्या सभा करीत असत असें दिसतें.

वृहस्पति स्मृतींत व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्थांची आढळणारी खालील माहिती अधिक विस्तृत आहे.

न्याय करणाऱ्या सभा चार प्रकारच्या असतात. एक स्थायी, दुसरी चल तिसरी राजमुद्रांकित व जीवर न्यायाधिकाऱ्यांची देखरेख आहे अशी व चौथी जी मध्ये राजा स्वतः हजर राहातो ती.

शेतकरी, सुतार, लोहार इत्यादि कारागीर, चित्रकार कर्जाऊ दैसे देणारे सामाईक मांडवलावर व्यापार करणारे, विशिष्ट धर्मपंथाची चिन्हे धारण करणारे आणि चौर या सर्वांनीं त्यांच्यामध्ये उत्पन्न होणाऱ्या व्यवहाराचा निर्णय यांच्या धंद्याच्या नियमांस अनुसरून करावा.

साधु, जादुयोगे करणारे लोक यांच्यांत उत्पन्न होणाऱ्या व्यवहाराचा निर्णय फक्त तीन वेद जाणणाऱ्या लोकांकडून करावा. त्यांच्या कोणास बळी पडण्याचा संभव असल्याकारणानें राजानें स्वतः त्यांच्या व्यवहाराचा निर्णय करूं नये.

नातेवाईक, धंदेवाईक, ग्रामस्थांचा संघ आणि राजानें नेमलेला अधिकारी यांनीं साहसासारख्या भयंकर गुन्ह्याखेरीज बाकीच्या व्यवहाराचा निर्णय करावा नातेवाईक, धंदेवाईक, ग्रामस्थांचा संघ व मुख्य न्यायाधिश हे एकहून एक श्रेष्ठ आहेत. झालेल्या व्यवहाराचा निर्णय उभयता वाध्यांपैकीं कोणाएकास मान्य नसल्यास त्यानें व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्थेहून श्रेष्ठ असल्यास संस्थेकडे व्यवहाराची फेर चौकशी करण्याबद्दल मागणी करावी.

जेव्हां एकाद्या व्यवहाराचा निर्णय नातेवाईकांनीं योग्य केला नसेल तेव्हां त्याच व्यवहाराचा निर्णय धंदेवाईकांच्या संघानें करावा. धंदेवाईकांच्या संघानें व्यवहाराचा केलेला निर्णय योग्य प्रकारें केला नसल्यास याच व्यवहाराचा निर्णय ग्रामस्थांच्या संघानें फिरून करावा. ग्रामस्थांच्या संघानें केलेल्या व्यवहाराचा निर्णय योग्य तऱ्हेनें न केल्यास राजानें नेमलेल्या न्यायाधिगानें त्या व्यवहाराचा फिरून निर्णय करावा.

मोत, धंदेवाईक आणि ग्रामस्थ यांच्या संघाहून न्यायाधिशान्चा अधिकार श्रेष्ठ आहे. मुख्य न्यायाधिश त्याच्याहून श्रेष्ठ व या सर्वांहून राजा श्रेष्ठ आहे.

व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्था कितती प्रकारच्या अस्तित्वांत होत्या व अधिकार दृष्ट्या त्या परस्परांचें श्रेष्ठत्व अगर गौणत्व कोणत्या प्रकारचें होतें, हें याज्ञवल्क्य स्मृतींतील वरील श्लोक व त्या श्लोकांवर विज्ञानेश्वरानां केलेली टीका व बृहस्पतिस्मृतींतील वरील वचनें यावरून स्पष्ट होत अहे व्यवहारनिर्णयाच्या या स्थूळ बर्बशिवाय ज्या दुसऱ्या अनेक बाबी आहेत, त्यापैकीं मनु, याज्ञवल्क्य इत्यादि स्मृतींत निरनिराळ्या प्रकारचीं जीं दिव्ये सांगितली आहेत, तीं दिव्ये मानुषा प्रमाणाच्या अभावीं करण्याचा प्रघात त्या काळीं अस्तित्वांत होता, असें अल्वेरुनीनें केलेल्या दिव्यच्या वर्णनावरून सिद्ध होत. याज्ञवल्क्य स्मृतींत तुला, अन्न, जल, विष व कोश हीं पांच दिव्ये सांगितली आहेत. अल्वेरुनीच्या ग्रंथांत दिव्याची जीं वर्णनें आढळतात तीं स्मृतींत आढळणाऱ्या दिव्या सारखीच आहेत.

मुसलमानी राजकीय सत्तेचा काळ.

महाराष्ट्रांतील देवगिरी येथील यादव राजघराण्याचे उच्चाटन करून

मुसलमानांनी आपले राजकीय वर्चस्व शलिवाहनाच्या तेराव्या शतकाच्या सुमारास महाराष्ट्रात स्थापित केले. मुसलमानांचे हे राजकीय वर्चस्व सोळाव्या शतकात शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याची स्थापना करीपावेतो टिकले. या तिनशे वर्षांच्या काळात प्रथम बहामनी राजघराण्याची सत्ता महाराष्ट्रात नांदते होती. बहामनी राजसत्तेचा न्हास झाल्यावर अदिलशाही, निजामशाही, कुतुबशाही, बरीदशाही व इमादशाही इत्यादि पांच निरनिराळ्या मुसलमान राजघराण्यांची सत्ता महाराष्ट्राच्या निरनिराळ्या भागावर चालू लागली. मुसलमानी राजसत्तेखाली महाराष्ट्रीय समाज नांदत असता या समाजाचे नियंत्रण कोणत्या धर्माचे होते असे, त्याच प्रमाणे व्यवहारनिर्णयपद्धति कोणत्या स्वरूपाची अस्तित्वात होती याचे आता आम्ही दिग्दर्शन करितो.

मुसलमानी धर्म व श्रुतिस्मृतिप्रणीत धर्म या उभयतांमध्ये अत्यंत विरोध असल्या कारणाने व मुसलमानी धर्माचा प्रसार हे मुसलमानी राज्यकर्त्यांचे मुख्य धोरण असल्याकारणाने हिंदुलोकांवर धार्मिक बाबतीत मुसलमान राज्यकर्त्यांकडून अत्यंत जुलूम झाला, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. परंतु मुसलमान राज्यकर्त्यांनी ज्या श्रुतिस्मृतिप्रणीतधर्माचे महाराष्ट्रीय समाजाचे नियंत्रण केले जात असे, त्या धर्माचे उच्चाटन करून नवीन असे धर्म महाराष्ट्रातील प्रजेवर लादण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला नाही. त्याच प्रमाणे व्यवहारनिर्णयपद्धतीतहि मुसलमान राज्यकर्त्यांनी झणण्यासारखी ठवळाढवळ केली नाही. हिंदुधर्मानुयायी पुरातन राजे स्मृतिधर्मास अनुसरून व्यवहारनिर्णय करण्याकरिता वेद व स्मृति यांत निष्णात असलेल्या विद्वान न्यायाधिकांची नेमणूक करीत असत, त्यांच्या ऐवजी मुसलमान राज्यकर्त्यांनी काजी या नांवाचे न्यायाधीश नेमण्यास सुरवात केली. मुसलमानी राजसत्ता महाराष्ट्रात स्थापन झाल्यानंतर उत्तर हिंदुस्थानातून कित्येक मुसलमान धर्मानुयायी लोक मुसलमान राजघराण्याबरोबर महाराष्ट्रात येऊन कायमचे राहू लागले. महाराष्ट्रातील कित्येक हिंदु लोकांनी मुसलमानी धर्माचा स्वीकार करून ते मुसलमानी धर्माचे अनुयायी बनले. अशा रीतीने बनलेल्या मुसलमान प्रजेचे व्यवहार कुराणांत प्रथित केलेल्या धर्मास अनुसरून चालत. मुसलमानी प्रजेत उत्पन्न होणाऱ्या वादाचा निर्णय करणे हे काजीचे मुख्य काम असे. महाराष्ट्रीय काजी या दोन इस्मात कोणताहि व्यवहार करणारा असेल त्याच्या व्यवहारनिर्णय करणारा असेल त्या काळचे जे कागदपत्र उपलब्ध झाले आहेत, त्यावरून याचा दिग्दर्शन दिसत नाही.

मुसलमानी सत्ता स्थापित होण्या पूर्वी राजाने नेमलेल्या व्यवहारनिर्णय करणारा अधिकारी अथवा प्राडविवाक, पूग, श्रेणी आणि कुल या ज्या व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्था त्यापैकी प्राडविवाकच्या जागी मुसलमानी राजाने काजीची स्थापना केली. या शिवाय पूर्वापार चालत आलेल्या पद्धतीत त्यांनी काही फेर फार केला नाही. कुराणांत व्यवहारनिर्णय करण्याचा सर्व श्रेष्ठ अधिकार राजाचा समजला जातो, व तो अधिकार मुसलमान बादशहा चालवीत असत, असे त्या काळच्या लेखावरून दिसून येते. आता मुसलमानी सत्ता स्थापित होण्यापूर्वीचा पूग, श्रेणी आणि कुल या ज्या व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्था त्या मुसलमानी राजकीय सत्ता अस्तित्वात आल्यानंतर हि पूर्वी प्रमाणेच व्यवहारनिर्णयाचे कार्य करित राहिल्या किंवा कसे हा महत्त्वाचा प्रश्न उपस्थित होतो. पूग, श्रेणी आणि कुल या संस्थांचे मुसलमानी राजसत्ता स्थापन होण्यापूर्वीच गौत, देशक इत्यादि नावाने संबोधिल्या जाणाऱ्या संस्थांत रूपांतर झाले होते. या संस्था मुसलमानी राजवटीत व्यवहारनिर्णयाचे कार्य करित असत, असे ह्या संस्थांनी केलेले निवाडे, जे हल्ली उपलब्ध झाले आहेत, त्यावरून सिद्ध होते. गौत, देशक या खेरीज मोठ मोठ्या व्यापारी पेठांतून व्यापार विषयक व्यवहाराचा निर्णय श्रेणी या नांवाच्या व्यापारी लोकांच्या सभा करित असत. मुसलमान राज्यकर्त्यांनी पूर्वापार चालत आलेल्या या संस्थांच्या अधिकारांत हात न घालण्याचे कारण झालेले हागजे धर्म वाङ्मय ज्या संस्कृत भाषेत प्रथित केले गेले आहे त्या भाषेचे ज्ञान करून घेण्याची दुर्भेदता हे होय या कारणामुळे महाराष्ट्रात पूर्वापार चालत आलेल्या पूग, श्रेणी, कुल अथवा गौत व देशक इत्यादि व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्थांचे जीवित कायम राहिले. या काळच्या प्रसिद्ध झालेल्या या संस्थांच्या निवाड्या वरून गौत व देशक या सभांत काजीचा समावेश करण्यांत येत असे, ही गोष्ट दिसून येते. काजीच्या नांवपुढे 'हकीमशरा असे विशेषण आढळते. 'मुसलमानी धर्मशास्त्रांत प्रवीण' असा या विशेषणाचा अर्थ आहे. न्याय करण्याकरिता मुसलमानी राजकर्त्यांनी नेमलेल्या अधिकाऱ्याचा दाब व देखरेख या संस्थांच्या काम करण्याच्या पद्धतीवर राहावी, या दृष्टीने या संस्थांत काजीचा समावेश करून घेण्याचा प्रघात अस्तित्वात आला असावा असे दिसते.

पुरातन ऐतिहासिक कागदपत्रांचे संशोधन महाराष्ट्रात सुरु झाल्यापासून कागदपत्र उपलब्ध होऊन प्रसिद्ध झाले आहेत, त्यात दुर्गादेवीच्या दुष्काळानंतरचा एक निवाडा छापून त्यात महाराष्ट्र सरस्वती मंदिरांत प्रसिद्ध झालेला राजवाङ्मय लेख पाहा.)

मुसलमानांनी आपले राजकीय वर्चस्व शलिवाहनाच्या तेराव्या शतकाच्या सुमारास महाराष्ट्रांत स्थापित केले. मुसलमानांचे हे राजकीय वर्चस्व सोळाव्या शतकांत शिवार्जी महाराजांनी स्वराज्याची स्थापना करीपावेतो टिकले. या तिनशे वर्षांच्या काळांत प्रथम बहामनी राजघराण्याची सत्ता महाराष्ट्रांत नांदते होती. बहामनी राजसत्तेचा न्हास झाल्यावर अदिलशाही, निजामशाही, कुतुबशाही, बरीदशाही व इमादशाही इत्यादि पांच निरनिराळ्या मुसलमान राजघराण्यांची सत्ता महाराष्ट्राच्या निरनिराळ्या भागावर चालू लागली. मुसलमानांनी राजसत्तेखाली महाराष्ट्रीय समाज नांदत असतां या समाजाचे नियंत्रण कोणत्या धर्माचे होते असे, त्याच प्रमाणे व्यवहारनिर्णयपद्धति कोणत्या स्वरूपाची अस्तित्वात होती यांचे आतां आझी दिग्दर्शन करितों.

मुसलमानी धर्म व श्रुतिस्मृतिप्रणीत धर्म या उभयतांमध्ये अत्यंत विरोध असल्या कारणाने व मुसलमानी धर्माचा प्रसार हे मुसलमानी राज्यकर्त्यांचे मुख्य धोरण अमल्याकारणाने हिंदुलोकांवर धार्मिक बाबतीत मुसलमान राज्यकर्त्यांकडून अत्यंत जुलूम झाला, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. परंतु मुसलमान राज्यकर्त्यांनी ज्या श्रुतिस्मृतिप्रणीतधर्माचे महाराष्ट्रीय समाजाचे नियंत्रण केले जात असे, त्या धर्माचे उच्चाटन करून नवीन असे धर्म महाराष्ट्रातील प्रजेवर लादण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला नाही. त्याच प्रमाणे व्यवहारनिर्णयपद्धतीतहि मुसलमान राज्यकर्त्यांनी झणण्यासारखी ठवळाठवळ केली नाही. हिंदुधर्मानुयायी पुरातन राजे स्मृतिधर्मास अनुसरून व्यवहारनिर्णय करण्याकरितां वेद व श्रुति यांत निष्णात असलेल्या विद्वान न्यायाधिकाऱ्यांची नेमणूक करीत असत, त्याच्या ऐवजीं मुसलमान राज्यकर्त्यांनी काजी या नांवाचे न्यायाधीश नेमण्यास सुरवात केली. मुसलमानी राजसत्ता महाराष्ट्रांत स्थापन झाल्यानंतर उत्तर हिंदुस्थानांतून कित्येक मुसलमान धर्मानुयायी लोक मुसलमान राजघराण्याबरोबर महाराष्ट्रांत येऊन कायमचे राहू लागले. महाराष्ट्रातील कित्येक हिंदु लोकांनी मुसलमानी धर्माचा स्वीकार करून ते मुसलमानी धर्माचे अनुयायी बनले. अशा रीतीने बनलेल्या मुसलमान प्रजेचे व्यवहार कुराणांत प्रथित केलेल्या धर्मास अनुसरून चालत. मुसलमानी प्रजेत उत्तम होणाऱ्या वादाचा निर्णय करणे हे काजीचे मुख्य काम असे. महाराष्ट्रीय प्रजेपैकीं कोणत्याहि दोन इसमांत कोणताहि व्यवहार उत्तम झाल्यास त्या व्यवहाराचा निर्णय काजीखेरीज दुसऱ्या कोणासहि करण्याचा अधिकार नव्हता, अशा प्रकारचा निर्बंध त्या काळचे जे कागदपत्र उपलब्ध झाले आहेत, त्यावरून अस्तित्वांत असल्याचे दिसत नाही.

मुसलमानी सत्ता स्थापित होण्या पूर्वी राजाने नेमलेला व्यवहारनिर्णय करणारा अधिकारी अथवा प्राडविवाक, पूग, श्रेणी आणि कुल या ज्या व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्था त्यापैकीं प्राडविवाकच्या जागीं मुसलमानी राजांनीं काजीची स्थापना केली. या शिवाय पूर्वापार चालत आलेल्या पद्धतीत त्यांनीं काहीं फेर फार केला नाही. कुराणांत व्यवहारनिर्णय करण्याचा सर्व श्रेष्ठ अधिकार राजाचा समजला जातो, व तो अधिकार मुसलमान बादशहा चालवीत असत, असे त्या काळच्या लेखावरून दिसून येते. आतां मुसलमानी सत्ता स्थापित होण्यापूर्वीच्या पूग, श्रेणी आणि कुल या ज्या व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्था त्या मुसलमानी राजकीय सत्ता अस्तित्वांत आल्यानंतर हि पूर्वी प्रमाणेच व्यवहारनिर्णयाचे कार्य करीत राहिल्या किंवा कसे हा महत्त्वाचा प्रश्न उपस्थित होतो. पूग, श्रेणी आणि कुल या संस्थांचे मुसलमानी राजसत्ता स्थापन होण्यापूर्वीच गौत, देशक इत्यादि नांवान संवेधिल्या जाणाऱ्या संस्थांत रूपांतर झाले होते. या संस्था मुसलमानी राजवटीत व्यवहारनिर्णयाचे कार्य करीत असत, असे ह्या संस्थानीं केलेले निवाडे, जे हल्लीं उपलब्ध झाले आहेत, त्यावरून सिद्ध होते. गौत, देशक या खेरीज मोठ मोठ्या व्यापारी पेटांतून व्यापार विषयक व्यवहाराचा निर्णय श्रेणी या नांवाच्या व्यापारी लोकांच्या सभा करीत असत. मुसलमान राज्यकर्त्यांनीं पूर्वापार चालत आलेल्या या संस्थांच्या अधिकारांत हात न घालण्याचे कारण झटले झणजे धर्म बाबत ज्या संस्कृत भाषेत प्रथित केले गेले आहे त्या भाषेचे ज्ञान करून घेण्याची दुर्भटता हे होय या कारणामुळे महाराष्ट्रांत पूर्वापार चालत आलेल्या पूग, श्रेणी, कुल अथवा गौत व देशक इत्यादि व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्थांचे जीवित कायम राहिले. या काळच्या प्रसिद्ध झालेल्या या संस्थांच्या निवाड्या वरून गौत व देशक या सभांत काजीचा समावेश करण्यांत येत असे, ही गोष्ट दिसून येते. काजीच्या नांवपुढे 'हकीमशरा असे विशेषण आढळते. 'मुसलमानी धर्मशास्त्रांत प्रवीण' असा या विशेषणाचा अर्थ आहे. न्याय करण्याकरितां मुसलमानी राजकर्त्यांनीं नेमलेल्या अधिकाऱ्याचा दाब व देखरेख या संस्थांच्या काम करण्याच्या पद्धतीवर राहावी, या दृष्टीने या संस्थांत काजीचा समावेश करून घेण्याचा प्रघात अस्तित्वांत आला असावा असे दिसते.

पुरातन ऐतिहासिक कागदपत्रांचे संशोधन महाराष्ट्रांत सुरु झाल्यापासून व्यवहारनिर्णय विषयक जे कागदपत्र उपलब्ध होऊन प्रसिद्ध झाले आहेत, त्यापैकीं सर्वांत पुरातन असा दुर्गादेवीच्या दुष्काळानंतरचा एक निवाडा छापून प्रसिद्ध झाला आहे. (महाराष्ट्र सरस्वती मंदिरांत प्रसिद्ध झालेला राजवड्यांचा 'दुर्गादेवीचा दुष्काळ' हा लेख पाहा.)

या निवाड्या विषयी थोडे फार विवेचन येथे करणे जरूर आहे. हा निवाडा इ. स. १४७५ साला मधील आहे. बहामनी राजघराण्यापैकी हुमायुन बादशहा गादीवर असता दुर्गादेवीचा दुष्काळ महाराष्ट्रांत पडला होता दुष्काळ संपून सुवत्ता झाल्यावर दुष्काळामुळे देशोधडीस गेलेले लोक आपापल्या गांवावर परत येऊ लागले. अशा लोकांपैकी भवानजी बीन लखमोजी तापकीर हा खटाव परगण्यातील दरुज व करोली गांवाचा एक पाटील होता. तो आपल्या गांवावर आल्यावर त्याची पाटिलकी रामणा बिन तिमणा याने बळकावल्याचे त्यास आढळले. त्यावरून त्याने आपली पाटीलकी परत भिळविण्याबद्दल व्यवहार सुरू केला. वरील लेख हा या व्यवहाराचा निवाडा आहे. आता या निवाड्यावरून त्या काळच्या व्यवहारनिर्णयासंबंधी कोणत्या स्वरूपाची अनुमाने निघतात, याचे प्रस्तुत स्थळी आम्ही थोडेबहुत विवेचन करितो.

अग्रवादी भवानजी तापकीर यास त्याची पाटीलकी रामणा बिन तिमणा याने बळकावल्याचे निर्दर्शनास येतां च त्यानें मुसलमान अधिकाऱ्यापार्शीं फिर्दाद केली. त्या अधिकाऱ्यानें स्वतः या व्यवहाराचा निर्णय न करितां देशमुख, देशकुळकर्णी, परगण्याचे मोकादम यांची एक सभा करून त्या सभेनें या व्यवहाराचा निकाल केला, असें महजरांत नमूद केले आहे. यावरून असल्या व्यवहाराचा निर्णय देशमुख, देशकुळकर्णी व मोकादम यांच्या सभेनें करावयाचा असा प्रघात त्याकाळीं अस्तित्वांत असल्याचे दिसते. ज्या अधिकाऱ्याकडे भवानजीनें फिर्दाद केली, त्यानें च या व्यवहाराचा निर्णय करावा असा निर्बंध त्याकाळीं अस्तित्वांत असता तर या व्यवहाराचा निर्णय देशमुख, देशकुळकर्णी व मोकादम यांच्या सभेनें केल्याचे आपल्या निर्दर्शनास अलें नसतें. महाराष्ट्रांत व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या ज्या पूर्वापार संस्था अस्तित्वांत होत्या, त्यांचा मुसलमान राजकर्त्यांनीं नायनाट न करितां पूर्वाप्रमाणें च व्यवहारनिर्णयाचे अधिकार या संस्थेकडे कायम ठेविले, हा जो सिद्धांत आम्ही मागे नमूद केला आहे, तो खरा असल्याचे या निवाड्यावरून सिद्ध होत आहे. देशमुख, देशकुळकर्णी, मोकादम यांच्या सभा व्यवहारनिर्णयाचे काम कोणत्या पद्धतीनें करीत असत याचे दिग्दर्शन या महजरांत नमूद करण्यांत आले आहे, तें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. व्यवहाराची चौकशी करण्यापूर्वीं इनसिफची पुरशिस इरदो जणास सभेनें केली; त्याचप्रमाणें उभयतां वाद्यापासून जामीन तकरीरा व मुचलके घेतले. या प्रमाणें पुरशिस, तकरीरा, जामीन, मुचलके घेतल्यावर सभेनें व्यवहाराचा निर्णय केला. या दोन मुद्यांखेरीज महजरांतील लक्षांत ठेवावयाची गोष्ट झणजे आपले झणजे खरे आहे असें सिद्ध करून देण्या-

करितां उभयतां वाद्यांपैकीं कोणास हि दिव्य करून आपला पक्ष खरा ठरविण्याची देण्यात आलेली सवलत ही हेय. मराठी भाषेंत कायद्य च्या झणगी अगर वाक्प्रचार किती आहेत, ह्याविषयीं निश्चित विधान करतां येण शक्य नाहीं. कारण धर्म विषयक लेखांचा संग्रह महाराष्ट्रांत अफाट असून अद्याप पावेतो त्यांचें संशोधन व प्रकाशन विस्तृत प्रमाणावर झालेले नाहीं. प्रस्तुत काळीं या निवाड्यांत असणारा एक वाक्प्रचार हा एकमेवाद्वितीतम् या अर्पूर्व कोटापैकीं असून वाक्प्रचाराचे श्रेष्ठत्व ठरण्यास जे गुण लागतात, ते सर्व या वाक्प्रचाराच्या ठायीं असल्याचे दिसतात. कोणत्याहि वादग्रस्त व्यवहाराचा निर्णय ज्या प्रमाणांच्या आधारावर करावयाचा, तीं प्रमाणें श्रुतिस्मृतिशास्त्रानुसार दोन प्रकारचीं मानलीं आहेत. एक मानुषी प्रमाण व दुसरें दैवी प्रमाण. मानुषी प्रमाण झणजे वादग्रस्त मुद्यांसंबंधीं लेख, भोगवटा व साक्षी हें होय. कोणत्या हि व्यवहाराचा निर्णय या तीन प्रकारच्या प्रमाणांच्या आश्रयानें करावा, असें स्मृत्यादि ग्रंथांत सांगितले आहे. मानुषी प्रमाणाच्या अभावीं व्यवहारनिर्णयाचे दैवी प्रमाणाचा आश्रय करावा, असें त्याच श्लोकांत सांगितले आहे.

प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।

एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥ श्लोक २२

[याज्ञवल्क्यस्मृति अ. मा. २]

अर्थः—लेख, भोगवटा व साक्षी ही प्रमाणें आहेत. याच्या अभावीं दैवी प्रमाणाचा आश्रय करण्यांत यावा. याज्ञवल्क्य स्मृतीच्या या श्लोकांत जे तत्त्व ग्रथित केले आहे, तेंच तत्त्व “ दिवस अस्तां दिवा नाहीं व गोंही असता रवा नाहीं ” या वरील निवाड्यांतील मराठी झणोंत अगर वाक्प्रचारांत ग्रथित केले आहे. त्याकाळीं सामान्य प्रतीच्या लोकांस हि धर्माचीं तत्वे वाक्प्रचाराच्या रूपानें विदित असत व त्या तत्वांचा योग्य समयी उपयोग करण्यांत येत असे, असें वरील निवाड्यावरून सिद्ध होतें. कोणत्याहि व्यवहाराचा निर्णय सभेनें केला झणजे त्या व्यवहाराचा लेख करीत असत, हें वरील निवाड्यावरून दिसते. अशा प्रकारच्या निवाड्यांस महजर ही संज्ञा होती. महजर झणजे निवाडा. निवाडापत्र ही संज्ञा हि अशा प्रकारच्या लेखास त्या काळीं देत असल्याचे, उपलब्ध झालेल्या कागदपत्रावरून दिसून येते. वरील महजरांत दिव्याचा जो प्रकार वर्णिला आहे, त्या विषयीं विस्तृत विवेचन आम्ही पुढें करणार आहो. अल्बेरूनीनें दिव्याचे जे प्रकार वर्णिले आहेत त्या प्रकारासारखा एक प्रकार महजरांत वर्णिला आहे, हें निवाडा वाचल्यानें सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे.

वरील महजर ज्या सालचा आहे, त्यानंतरचा शके १५३२ झणजे

इ. स. १६१० सालांतील दुसरा एक महत्वाचा महजर त्या काळच्या व्यवहार निर्णय पद्धतीवर प्रकाश पाडणारा मराठ्यांच्या इ. सा. खंड १५ पान २२ वर छापला आहे तो जिझासु वाचकांनी वाटल्यास वाचून पाहावा.

मुसलमानी राजकीय सत्तेखाली महाराष्ट्रीय समाज नांदत असता महाराष्ट्रात व्यवहार निर्णयपद्धति कोणत्या स्वरूपाची अस्तित्वांत होती याची बरीचशी कल्पना येथपावेतो केलेल्या विवेचनावरून वाचकांस झाली असेल.

शिवकाल.

स्वराज्याची स्थापना करण्यांत छत्रपती शिवाजी महाराजांचे मुख्य ध्येय श्रुतिस्मृतिप्रणीतधर्माची उर्फ भार. धर्माची स्थापना करणे हे असल्याचे सिद्ध झाले आहे स्वराज्याची स्थापना केल्यावर या ध्येयास पोषक अशा प्रकारच्या योजना राज्यंत्रात शिवाजी महाराजांनी कोणत्या प्रकारच्या अस्तित्वात आणल्या याचे अर्ही प्रथम दिग्दर्शन करितो.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याच्या नियंत्रणाकरितां अष्टप्रधान संस्था निर्माण केली. मोगल राज्यपद्धतीचे अनुकरण झालून ही संस्था निर्माण न करितां मनु, याज्ञवल्क्य इत्यादि स्मृति व शुक्रादि नीतिग्रंथ यांत प्रथित केलेल्या राजधर्मास अनुसरून त्यांनी ती बनविली ही गोष्ट सिद्ध झाली आहे.* श्रुतिस्मृतिप्रणीत धर्माचे मुख्य भाग तीन. आचार, व्यवहार व प्रायश्चित्त. या तीन भागापैकी व्यवहारधर्म रक्षणार्थ छत्रपति शिवाजी महाराजांनी न्यायाधीश या नांवाच्या एका स्वतंत्र प्रधानपदाची अष्टप्रधानपद्धतीत योजना केली. महार रामराव चिटणीसकृत राजनीतीत न्यायाधीश प्रधानपद धारण करणाऱ्याने करवकची कामे खाली दर्शविल्याप्रमाणे नमूद केली आहेत.:-

“ दंड नीति ह्यणजे न्याय-अन्याय-विचार-युक्त यांचे नांव दंडविद्या होय. यांचे फळ न्याय, अन्याय पाहून शासन केले असता अधोगतिप्रति न जाता उत्तम गतीने राजा पावतो. आणखीहि तर्क, शास्त्र, वेदांत, मिर्मासा, मनुस्मृति या सर्व अभ्यास असाव्या. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र हे चार वर्ण, यांचे धर्म व ब्रह्मचारी, गृहस्थ, वानप्रस्थ, सन्यासी हे चारी आश्रम, यांचे धर्म सांगितल्या विद्या गीत आहेत, ते जाणोन वर्णाश्रमधर्म ज्याचे त्याजपासून करवून धर्म संरक्षण करावा. संपूर्ण विद्या व आश्रमधर्म यांची प्रवृत्ति करणारा भूपति याणें या विद्यांचा अनादर केल्यास सर्वही धर्माचा लोप होतो. धर्म नाश पावला असता वर्णभंग होऊन सर्वही अधःपात पावतात. या करितां वर्णाश्रम धर्म

* टीप:-महाराष्ट्रधर्म पा. २४४

जाणून रक्षण करणारा राजा याणें सांगितलें प्रकारें करून वर्णाश्रमधर्म रक्षण केले असतां इच्छिलें फळ पावतो. ”

(चिटणीसकृत राजनीति पान १८)

× महाराष्ट्रधर्म पान २४४ पाहा.

श्रुतिस्मृतिधर्मान्वये महाराष्ट्रीय समाजाचे नियंत्रण योग्य प्रकारें व्हावें एतदर्थ अष्टप्रधान संस्थेत शिवाजी महाराजांनी न्यायाधीश प्रधानाची नेमणूक केल्याचे बरील उताऱ्यावरून स्पष्ट होत आहे. आतां शिवकालीन धर्म व व्यवहारनिर्णयपद्धति यांच्या दिग्दर्शनाकडे आम्ही वळतो.

शिवकालीनधर्म

शातवाहन, राष्ट्रकूट, चालुक्य, यादव इत्यादि श्रुतिस्मृतिप्रणीतधर्मास यायी राजांच्या, त्याच प्रमाणें मुसलमानी राजकर्त्यांच्या कारकीर्दीत महाराष्ट्रीय लोक-समाजाचे नियंत्रण श्रुतिस्मृतिप्रणीत धर्मास अनुसरून होत असे, हे मागें केलेल्या विवेचनावरून सिद्ध झाले आहे. शिवाजी महाराजांच्या कार्की याच धर्मास अनुसरून महाराष्ट्रीय समाजाच्या पूर्वपरंपरेनुसार महाराष्ट्रीय समाजाचे नियंत्रण होऊं लागलें. छत्रपति शिवाजी महाराज हे श्रुतिस्मृतिप्रणीत धर्माचे अनुयायी व अभिमाने असल्या कारणानें मुसलमान राजकर्त्यांच्या राजवटीत धर्माच्या नियंत्रणाच्या बाबतीत आलेले शौथिल्य नष्ट होऊन त्या ऐवजी धर्माच्या नियंत्रणाचा सक्तशीरपणा अस्तित्वात आला. शिवकालचे जे धर्म विषयक लेख प्रसिद्ध झाले आहेत, त्या लेखांतहि विज्ञानेश्वरांच्या मिताक्षरा ग्रंथाची धर्मग्रंथ या नात्याने महति किती श्रेष्ठ प्रकारची समजली जात होती हे दिसून येते. शके १५८५ आश्विन शुद्ध २ (इ. स. १६६३) चे ब्राह्मणसभेचे व राजसभेचे एक निवाडापत्र सावजी बीन सूर्याजी मोकादम कसबे तलबीड व नेताजी बीन धारोजी मोकादम यांच्या दरम्यान पाटीलकीच्या वादा संबंधाचे प्रसिद्ध झाले आहे. [Sanads and letters by Wad and parasnis पान ११५] या वादाचा निवाडा ब्राह्मणसभा व राजसभा या उभयतांनी केला. या लेखांत आढळणाऱ्या खालील उल्लेखावरून विज्ञानेश्वरांच्या याज्ञवल्क्य स्मृतींवरील मिताक्षरा टिकेचे महत्त्व कशा प्रकारचे त्या कार्की मानले जात असे हे दिसून येते.

“ आजिं मजालसीस लोक ज्यास वृत्ति आहेत व वृत्तीचे व्यवहार जी ही निवडले आहेत, देखिलें ऐकिलें ऐसे लोक मजालसी सभेस बैसविले होते. त्यास स्वतंत्र वादें एक एकास पुशिले. ज्या ज्याची बुद्धि जैसी चालली, तैसी

[१९२]

शिवकालीन धर्म

इ. स. १९१०
निर्णय पद्धत
छापला आहे तो
मुंबई
महाराष्ट्र
बरीच

काशी सभासदों विरुद्ध कलकत्ता शाखाई पाठविले. त्यावेळीं लोकांमध्ये कलकत्ता तर त्यास ही माग करून देऊन पराधीन या विचारां पर्यंत बरबत हारणे काही यांचा निव्वळ उद्देश्यपात्राने यासमाप्त्ये पर्यंतच्या विविध कारणांच्या बाबतीत निराशाच्योच्यो विचारांनीं प्रसन्न झालेला निवाड्यांनीं निवाड्यांनीं (या. क. सा. अ. १५५ पा. २४) दोघां भावति वादलोपाय

कोट्टेहिस्ते पद्धत जो तो आपल्या हिश्याच्या मिळकतीवर असतां एका भावाचा मुलगा मयत झाला. त्यानंत उपमाने त्याची आई घेऊं लागली. तिनें तिच्या भावाची मिळकत लहानवणापासून मुलगा झणून वाट पाहिली. मिळकत झालेल्या भावाच्या एका इसमास दिली. विभक्त झालेल्या भावाच्या मिळकतीबद्दल वाद उपास्थित केला. समेनें निकाल केला, त्या समेने दादोजी कोंडदेव हे समेनें पालकपुत्रास मिळालेल्या मिळकतीबद्दल वाद मिळकत झालेल्या भावाच्या मुलास नाही व पालकपुत्रास आहे. निवाडा दिला. या निवाड्याचा निकाल, विभागाच्या त्याच्या पश्चात् तीस मिळालेल्या हिश्याची पूर्ण मिळालेला हिस्सा वादल्यास स्वतः उपयोग घेण्यास अगर त्यास देण्याचा तीस पूर्ण अधिकार आहे, या तत्त्वावर समेनें विज्ञानेश्वरांनीं मिताक्षरा ग्रंथांत प्रतिपादिलें आहे, असें नमूद त्या निवाड्यांत खालील वचनें आधार झणून नसूद करण्यांत

पत्नी बुद्धितरश्च वितरो भ्रातरस्तथा ।
सत्सुतो गोत्रज्ञो बन्धुः शिष्यः सन्नहमचारिणः
पिषडादौ ऽशहरश्चैषो पूर्वाभावे परः परः

दृढमनुः-अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयंती व्रते स्थिता ॥
पत्न्यैव दध्यात्तंपिंड कृत्स्नंअंशं लभेचेति
गृहस्पतिः-कल्येषु विद्यमानेषु पितृभातृसनभिषु ।
असुतस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणी ॥
या वचनांचे आधारावर विज्ञानेश्वरांनीं खालील सिद्धांत प्रथित केला आहे.
तस्मादपुत्रस्य स्वर्ग्यातस्य विभक्तास्यांससृष्टिनः
परिणीता स्त्री संयता सकलमेव धनं गृह्णातीति स्थितम्
या निवाड्यावरून हि मिताक्षरा ग्रंथांत प्रथित केलेले धर्म शिवकाली शिरसावंद्य मानण्यांत येत असत व त्या धर्मास अनुसरून सर्व व्यवहारांचे धर्माधर्मत्व ठरविलें जात असे हें सिद्ध होतें. मिताक्षरा ग्रंथाखेरीज मनुस्मृति, मयूख, दानकमलाकर हे हि ग्रंथ प्रमाणभूत मानण्यांत येत असत, असें त्या काळाच्या कांहीं लेखांवरून दिसून येतें. (Sanads and letters by Parasnis and Wad पान २१७ वरील निवाडापत्र पहा.)

शिवकालीन व्यवहारनिर्णयपद्धती

आतां शिवछत्रपति-काली व्यवहारनिर्णयपद्धति कोणत्या स्वरूपाची आल्या विवेचनाकडे वळू. व्यवहारनिर्णयपद्धति संबंधी विवेचनाचा झणजे व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्था व त्यांचे व्यवहार-अधिकार हा होय. व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्थाची कार्ये करण्याची पद्धति-दृष्टीच्या भाषेत बोलावयाचें झणजे (Procedure) झणतात ती कशी होती हा व्यवहार-महत्त्वाच्या दृष्टीनें दुय्यम प्रतीचा भाग होय. या भागातच करणाऱ्या संस्थेनें व्यवहारनिर्णय केल्यानंतर तो निर्णय अचलित प्रतीचा समावेश होतो. आतां या बाबतीं आम्ही विद्वसेनें

शिवाजी महाराजांच्या काली व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या एकंदरारच्या होत्या, त्यांचे अधिकार कोणत्या स्वरूपाचे होते या पुरावा उपलब्ध झाला आहे. मौजे सोनारी परगणे पुणे येथील बद्दल वाद उपास्थित झाला. शिवाजी महाराजांकडे त्याबद्दल व्यवहाराचा निर्णय शिवाजी महाराजांनीं शके १५९० मध्ये महाराजांच्या निर्णयाचा निवाडा प्रसिद्ध झाला आहे. त्या निवाड्यावरून महत्त्वाचा आहे. " तुझी गोतास राजी असाल तर त्याचा समावेश राजी असाल तर परस्थळास पाठवूं अगर हमशर्माई

अवधीयांनी सांगितली. ते राजश्री नेताजी राजे पालकर येथीं मनींच ठेऊन मग महाबळेश्वरास मनुष्य पाठवून विज्ञानेश्वर आणविला, आणि पंडित विद्दिस यांच्या मुखांतरे विज्ञानेश्वरामध्ये वृत्तीच्या विशेष विवचना उभा होत्या त्या संपूर्ण मनास आणून धर्मशास्त्राचा मतितार्थ काढून व सकल गीत व सभानायक मिलीन धर्मता आपले पूर्वज स्मरोन बर हक्क निवाड केला विा तपशीलः—

यावरी सभासदी विज्ञानेश्वराचा शास्त्रार्थ पाहिला. तेथें आशेंच घाकटा होऊन वृत्तीस कस्त करून रक्षील तर त्यास ही भाग द्यावा आणि समाजाविशी करावी. या विचारें धर्मता बरहक्क हरदो वादी यांचा निवाडा केला. ” या उल्लेखवाचून वादग्रस्त धर्मप्रश्नांचा निर्णय करण्याच्या बाबतीत विज्ञानेश्वराचा भिताक्षरा ग्रंथ आधारभूत मानण्यात येत असे हें सिद्ध होतें. दादोजी कोंडदेव हे ज्या मजालशीचे एक सभासद होते अशा सभेनें एका पाटीलकी वतनाच्या मिळकतीबद्दल केलेल्या निवाड्याचें निवाडपत्र प्रसिद्ध झालें आहे. (म. इ. सा. ख. १८ पा. २४) दोघा भावांत वाडिलोपार्जित मिळकतीचे वादोहिस्से पडून जो तो आपल्या दिश्याच्या मिळकतीचा उपभोग घेत असतां एका भावाचा मुलगा मयत झाला. त्यानंतर त्याच्या दिश्याचा उपमांगे त्याची आई घेऊं लागली. तिनें तिच्या नवऱ्याच्या वाड्यास आलेली मिळकत लहानवणापासून मुलगा झणून वाढविलेल्या (पालकपुत्रास) एका इसमास दिली. विभक्त झालेल्या भावाच्या मुलांनें पालकपुत्रास दिलेल्या मिळकतीबद्दल वाद उपस्थित केला. या स्वरूपाच्या वादाचा ज्या सभेनें निकाल केला, त्या सभेचे दादोजी कोंडदेव हे एक सभासद होते. सभेनें पालकपुत्रास मिळालेल्या मिळकतीबद्दल वाद उपस्थित करण्याचा हक्क विभक्त झालेल्या भावाच्या मुलास नाही व पालकपुत्र त्या मिळकतीचा मालक आहे असा निवाडा दिला. या निवाड्याचा निकाल, विभक्त झालेल्या भावाची वायको त्याच्या पश्चात् तीस मिळालेल्या दिश्याची पूर्ण मालकीण होते तिला मिळालेला हिस्सा वाटल्यास स्वतः उपयोग घेण्यास अगर तिच्या इच्छेस त्यास देण्याचा तीस पूर्ण अधिकार आहे, या तत्त्वावर सभेनें केला. हें तत्त्व विज्ञानेश्वरांनी भिताक्षरा ग्रंथांत प्रतिपादिलें आहे, असें नमूद करून गीतसभेच्या निवाड्यांत खालील वचनें आधार झणून नमूद करण्यांत आलीं आहेत.

पत्नी दुहितरश्चैव पितरो भ्रातरस्तथा ।
तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सवहमाचारिणः ।

पिपदादौ ऽशहरश्चैवा पूर्वाभोवे परः परः

बुद्धमनुः—अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयंती व्रते स्थिता ॥

पत्यैव दध्यात्तंपिंड कृत्वांशं लभेचोति

बुद्धस्पतिः—कल्येबु वियमानेबु पितृभातृसनभिभु ।

असुतस्य प्रमोतस्य पत्नी तद्भागहारिणी ॥

या वचनांचे आधारावर विज्ञानेश्वरांनी खालील सिद्धांत प्रथित केला आहे.

तस्मादपुत्रस्य स्वयंतस्य विभक्तास्यांसृष्टिनः

परिणता स्त्री संयता सकलमेव धनं गृह्णातीति स्थितम्

या निवाड्यावरून हि भिताक्षरा ग्रंथांत प्रथित केलेले धर्म शिवकालीं शिरसावंध मानण्यांत येत असत व त्या धर्मास अनुसरून सर्व व्यवहारांचें धर्मधर्मत्व ठरविलें जात असे हें सिद्ध होतें. भिताक्षरा ग्रंथाखेरीज मनुसृष्टि, मयूख, दानकमलाकर हे हि ग्रंथ प्रमाणभूत मानण्यांत येत असत, असें त्या काळच्या कांहीं लेखांवरून दिसून येतें. (Sanads and letters by Parasnis and Wad पान २१७ वरील निवाडापत्र पहा.)

शिवकालीन व्यवहारनिर्णयपद्धती

आतां शिवछत्रपति—कालीं व्यवहारनिर्णयपद्धति कोणत्या स्वरूपाची होती या संबंधाच्या विवेचनाकडे वळूं. व्यवहारनिर्णयपद्धति संबंधीं विवेचनावचा महत्त्वाचा भाग झणजे व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्था व त्यांचे व्यवहारनिर्णय करण्याचे अधिकार हा होय. व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्थाची व्यवहाराचा निर्णय करण्याची पद्धति—हल्लींच्या भाषेत बोलावयाचें झणजे ज्यास प्रोसीजर (Procedure) झणतात ती कशी होती हा व्यवहारनिर्णयपद्धतीचा, महत्त्वाच्या दृष्टीनें दुय्यम प्रतीचा भाग होय. या भागातच व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्थेनें व्यवहारनिर्णय केल्यानंतर तो निर्णय अमलांत आणण्याच्या पद्धतीचा समावेश होतो. आतां या बाबींचें आढी दिदर्शन करितों.

छत्रपति शिवाजी महाराजांच्या कालीं व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या एकंदर संस्था किती प्रकारच्या होत्या, त्यांचे अधिकार कोणत्या स्वरूपाचे होते या विषयीचा भरपूर पुरावा उपलब्ध झाला आहे. मौजे सोनारी परगणे पुणें येथील कुळकर्णी वतनाबद्दल वाद उपस्थित झाला. शिवाजी महाराजांकडे त्याबद्दल फिर्याद झाली. या व्यवहाराचा निर्णय शिवाजी महाराजांनीं शके १५९० मध्ये केला. सदर व्यवहाराच्या निर्णयाचा निवाडा प्रसिद्ध झाला आहे. त्या निवाड्यांतिले खालील उल्लेख महत्त्वाचा आहे. “ तुम्ही गोतास राजी असाल तर गोतीत पाठवूं, परस्यकास राजी असाल तर परस्यकास पाठवूं अगर हमझाई

गांवचे मोकदम व मौजे मजकूरचे मोकदम व बारा बलुते यांशी राजी असाल तर त्याचे गोष्टीवरून मुनसफी करून जे गोष्टी तुझ्यास मानील ते सांगणे." शिवकालीं व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्था कोणत्या प्रकारच्या अस्तित्वांत होत्या, याचें दिग्दर्शन परलि उताऱ्यांत झालें आहे. गोत, परगांवचें गोत, हमशाई गांवचे मोकदम, मौजे मजकूरचे मोकदम व बारा बलुते यांची सभा झणजे च देशक सभा यांपैकीं व्यवहाराचा निर्णय कोणाकडून करून घेण्याची मर्जी आहे, अशी पृच्छा फिर्यादसि करण्यांत आल्याचें वरील उताऱ्यांत नमूद आहे. आतां आझी गोत, परगांवचे गोत, देशक इत्यादि संस्थांच्या स्वरूपाचें व रचनेचें दिग्दर्शन करितों.

गोत सभा

प्रत्येक गांवांतील रहिवाशांत कोणत्या हि स्वरूपाचा वाद उपास्थित झाल्यास त्या वादाचा निर्णय गांवांतील सभेनें करावयाचा प्रघात महाराष्ट्रांत फार पुरातन काळापासून होता. या सभेची रचना कशा प्रकारची असे हें पुढें दर्शाविण्यांत येईल. गांवच्या या सभेस गोत सभा असें ह्मणतात. थळ [स्थळ] सभा असें दुसरे नांव या सभेस असे. मायस्थळ असें तिसरें नांव या सभेस असे. या सभेनें केलेल्या निवाड्यास गोतनिवाडा अगर थळपत्र असें ह्मणतात. एकाद्या गांवां उतन्न झालेल्या वादावर त्या गांवच्या गोतसभेनें (मायसभेनें) निकाल न करितां दुसऱ्या गांवच्या सभेनें करावा, असें.....वाद्यापैकीं कोणी मागणें केल्यास त्या वादाचा निर्णय करण्याकरितां दुसऱ्या गांवच्या गोतसभेकडे झणजे परस्थळाकडे अगर दूरस्थळाकडे तो वाद पाठविण्यांत येत असे. गांवची गोतसभा एका वाद्याचा पक्षपात करून वादाचा निकाल न्यायानें करणार नाही, अशी भीति एकाद्या वाद्यास वाटत असल्यास तो वाद निर्णयासाठीं परस्थळाकडे पाठवावा अशी मागणी त्यास करता येत असे, व गोतसभा त्याच्या मागणीप्रमाणें त्या वादाचा निर्णय करण्याचें काम परस्थळाकडे सोपवीत असे. प्रस्तुत काळीं " गावपंचायत " हा शब्द ज्या संस्थेचा दर्शक झणून वापरला जातो, त्या संस्थेचें शिवकालीन नांव " गोत " हें होय. आतां या गोताची रचना कशा प्रकारची होती व गोताचे अधिकार कोणत्या स्वरूपाचे होते याचें दिग्दर्शन करूं. महाराष्ट्रांतील प्रत्येक खेळ्यांत गांवचा पाटील व कुळकरणी अगर ग्राम लेखक हे प्रमुख वतनदार व या शिवाय ग्रामाचे बारा वृत्तीवंत अगर बारा बलुतेदार हे असत. कांहीं गांवास वृत्तिवंत बारापेक्षां कांहीं कमी असत. पाटील, कुळकरणी हे प्रमुख वतनदार, बलुतेदार, शेते, महाजन झणजे उर्दमा अगर

व्यापारी व गांवांतील जमिनीचे मालक ह्या सर्वांचीं मिळून गोतसभा बनत असे. बारा बलुते या संज्ञेत पुढील वृत्तीवंतांचा समावेश होतो. १ सुतार २ कोहार ३ चांभार ४ महार ५ मांग ६ कुंभार ७ न्हावी ८ घोबी ९ गुरव १० जोशी ११ भाट १२ मुलणा. या प्रकारें बनलेल्या सभेस गोत अगर गोतसभा ह्मणत. गोतसभेंत कमीत कमी अगर जास्ततित जास्ती अमुक इतकें सभासद असले पाहिजे असा निर्बंध अस्तित्वांत असल्याचें दिसत नाही. या सभेपुढें कोणताहि व्यवहार अगर वाद निर्णयार्थ आला, झणजे त्या व्यवहाराचा निर्णय गांवच्या गोतसभेनें च करावा अगर व्या वादाचा निर्णय करण्याकरितां तो दुसऱ्या गांवच्या सभेकडे पाठवावा. या विषयीं उभयतां वाद्यांची मर्जी काय आहे, याचा खुलासा गोत सभेचे सभासद प्रथम करून घेत. गांवच्या गोतसभेनें च निर्णय करावा अशी इच्छा उभयतां वाद्यांनीं दर्शाविल्यास त्या वादाचा निर्णय उभयतां वाद्यांच्या हकीकती लिहून घेऊन त्या च प्रमाणें पुरावा घेऊन गोतसभा करित असे हा निर्णय अथवा निवाडा लेखी असे. उभयतां वाद्यांच्या हकीकती, त्या उभयतां- मध्यें उपास्थित झालेल्या वादाचें स्वरूप, उभयतां वाद्यातर्फें गोतसभेपुढें मांडण्यांत आलेल्या लेखी व तोंडी पुराव्याचा सारांश व गोतसभेनें केलेला निर्णय या सर्व बाबी गोतसभेच्या निर्णयांत अगर निवाड्यांत नमूद करण्यांत येत असत. गोतसभेच्या निवाड्यांत सुरवातीस गोतसभेस हजर असलेल्या लोकांनीं आपलीं नांवां लिहिण्याचा प्रघात होता. बलुतेदारांपैकीं फार मोड्यांना लिहितां येत असे. त्याच्या निशाण्या त्यांच्या नांवापुढें करण्यांत येत असत. उदाहरणार्थ महाराची निशाणी झणून विळा व दोराचें चित्र काढण्यांत येत असे. चांभाराची निशाणी झणजे रापीचें चित्र, गुरवाची निशाणी धुपाटणें व पाटलाची निशाणी नांगराचें चित्र काढण्याचा पारंपाठ होता. याप्रमाणें तयार करण्यांत आलेल्या निवाड्याच्या लेखास, गोतनिवाडा, गोतनिर्णय, गोत महजर अगर थळपत्र या संज्ञा असत. गोतानें अमुक एका व्यवहाराचा निर्णय करावा आणि अमुक एका व्यवहाराचा निर्णय करूं नये अशा प्रकारचा निर्बंध अस्तित्वांत असल्याचें दिसत नाही. जो कोणता वाद दोन गांवकऱ्यांत उतन्न होईल त्या वादाचा निकाल, ते लोक ज्या गांवांत राहात असतील त्या गांवच्या लोकांच्या सभेनें झणजे गोतसभेनें अगर गोतानें करावयाचा हा निर्बंध होता. प्रचलित राजसत्ता धारण करणाऱ्यांनीं नेमलेल्या अधिकाऱ्यानें च त्या व्यवहाराचा निर्णय करावयाचा, दुसऱ्या कोणीं करावयाचा नाही अशा प्रस्तुत काळच्या निर्बंधासारखा निर्बंध त्या काळीं अस्तित्वांत नव्हता.

गोतसभेची रचना व तिचा अधिकार या संबंदाची माहिती प्रसिद्ध झालेल्या लेखांत वरील स्वरूपाची असल्याचें दृष्टोत्पत्तीस येतें. पूर्व परंपरेच्या दृष्टीनें पूर्व कालीन कोणत्या संस्थांचें रूपांतर होऊन या संस्था उदयास आल्या, याचें मागें विवेचन केलें च आहे. स्मृत्यादि ग्रंथांत 'कुलसभा' ही संज्ञा ज्या संस्थेस होती त्या च संस्थेचें रूपांतर गोतसभेंत होऊन कुलसभेकडील व्यवहार निर्णयाचे अधिकार गोतसभेकडे आले असावे असा तर्क होतो. कुल झणजे ज्ञाति बांधव. प्रस्तुत स्वरूपाची ग्रामसंस्था आपल्या दृष्टोत्पत्तीस येते तशा स्वरूपाची ग्रामसभा अस्तित्वांत येण्यापूर्वी एक एक कुलाची एक सभा असे. कुलामध्यें दूर दूरचे नातेवाईक व त्यांच्यावर अवलंबून राहाणारे लोक यांचा समावेश होत असे. अशा प्रकारच्या कुलांचा विस्तार मोठा असे, व या कुलांपैकीं कोणत्याहि दोन माणसांत वाद उपस्थित झाला तर त्या वादाचा निर्णय कुलांत अंतर्भूत होणाऱ्या सर्व लोकांनीं झणजे ज्ञातिबांधवांनीं करावयाचा, असा प्रघात फार प्राचीन काळापासून होता. कुळाचें रूपांतर ग्रामसंस्थेंत झालें. ज्ञातिबांधवाच्या अथवा कुलसभेच्या ठिकाणीं व्यवहारनिर्णय करणारी गोतसंस्था अस्तित्वांत आली; व कुलसभेचा व्यवहारनिर्णय करण्याचा अधिकार गोतसभा चालवूं लागली. गोतसभेची व तिनें केलेल्या निवाड्याची कल्पना वाचकांस मराठ्यांच्या इतिहासाची साधनें खंड पंधरा ते एकविस यामध्यें प्रसिद्ध झालेल्या निवाड्यावरून होण्यासारखी आहे.

गोत सभेपेक्षां श्रेष्ठ दर्जाची व्यवहारनिर्णय करणारी संस्था झटली झणजे देशकसभा ही होय. देशकसभेची रचना व अधिकार यांचें प्रथम दिग्दर्शन करितां. ज्या सभेंत देशाचे वतनदार झणजे देशमुख, देशपांडे हे सभासद असत व या सभेस देशकसभा ही संज्ञा होती. परगण्याच्या ठिकाणीं देशमुख, देशपांडे हे वतनदार असत; व त्या ठिकाणीं देशकसभा भरत असे. देशकसभेंत परगण्याच्या वरील वतनदारांखेरीज परगण्यांतील निरनिराळ्या गांवचे वतनदार पाटील व शेते महाजन हेहि सभासद असत. गोतसभेप्रमाणेंच देशकसभेच्या सभासदांची संख्या ठरलेली नव्हती. जितके लोक येतील तितक्या सर्वांना सभेंत भाग घेतां येत असे. गोतसभा ज्या पद्धतीनें व्यवहारनिर्णय करीत असे त्याच पद्धतीनें देशकसभा व्यवहाराचा निर्णय करीत असे. देशकसभेकडे कोणकोणत्या व्यवहाराचा निर्णय करण्याचा अधिकार असे हा प्रश्न महत्त्वाचा आहे. गोतसभेनें एकाद्या व्यवहाराचा निर्णय केला, परंतु तो निर्णय बरोबर झाला नाहीं, असें उभयतां बाबांपैकीं एकाद्यास वाटल्यास त्याच व्यवहाराचा निर्णय देशकसभेकडून करून घेतां

येत असे. या शिवाय देशकसभेकडून एकाद्या व्यवहाराचा निर्णय करून घ्यावा झणून एकाद्या वादीनें आपला व्यवहार देशकसभेकडे आणला तर त्या व्यवहाराचा हि निर्णय देशकसभेस करितां येत असे. देशकसभेनें व्यवहाराचा निर्णय केला झणजे ती त्याबद्दल लेख देत असे. त्या लेखावर हजर असलेल्या सभासदांच्या सव्या घेण्यांत येत. देशकांनीं केलेल्या निवाड्यास देशक महजर देशक निवाडा असें झणत. मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधन ग्रंथांत देशक निवाडे बरेच प्रसिद्ध झाले आहेत.

देशकसभेचें पूर्वरूप कोणतें होतें याचें दिग्दर्शन मागें केलें आहे. विशानेश्वरांनीं नाना जातीच्या व निरनिराळा धंदा करणाऱ्या लोकांची सभा झणजे "पूग" अशी व्याख्या दिली आहे. ही व्याख्या देशकसभेस लागू पडते. पूग सभेस च देशकसभा झणण्याचा प्रघात पडला असावा असें दिसतें.

व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या या दोन संस्थांखेरीज शिवकालीं ब्राह्मणसभा हि अस्तित्वांत होत्या. एकाद्या ब्राह्मणानें स्मृतिविहित आचाराविषय वतन केल्यास त्याचा निर्णय ब्राह्मणसभेनें करण्याचा परिपाठ असे. या; शिवाय कोणीं एकाद्यानें आपला व्यवहार ब्राह्मणसभेकडे निर्णयार्थ नेला तर त्या व्यवहाराचा निर्णय हि ब्राह्मणसभेनें करण्याचा प्रघात असे. कऱ्हाड, माहुली, वाई, नाशिक, कोल्हापूर, पैठण इत्यादि महाराष्ट्रांतील सुप्रसिद्ध क्षेत्रांच्या ठिकाणीं स्मृती शास्त्राचा अभ्यास करणारे ब्राह्मण असत. या ब्राह्मणांच्या सभांकडे कित्येक लोक आपले वाद निवडण्याकरितां नेत असत. पंधराव्या खंडांतील ज्या निवाड्याचा मागें उल्लेख केला आहे, त्यावरून ही गोष्ट दिसून येते. कऱ्हाड येथील धर्माधिकारी गिजरे घराण्याचे जे कागदपत्र प्रसिद्ध झाले आहेत (म. रा. इतिहासाचीं साधनें खंड २१) व अद्याप कित्येक प्रसिद्ध व्हावयाचे आहेत त्यांत ब्राह्मण सभेकडे निर्णयाकरितां आलेले निवाडे आढळतात. ब्राह्मण सभेंत अमुक इतके सभासद असले पाहिजेत असा निर्बंध नव्हता. अमुक एका विशिष्ट प्रकारच्या व्यवहाराचा निर्णय करण्याचा अधिकार ब्राह्मण सभेस होता, अशा प्रकारचा निर्बंध अस्तित्वांत असल्याचें दिसत नाहीं.

ब्राह्मणसभेखेरीज मोठमोठ्या शहराच्या व्यापारी पेठेंतील व्यापाऱ्यांपैकीं दोघा इसमांत वाद उपास्थित झाल्यास त्या वादाचा निवाडा त्या पेठांतील व्यापाऱ्यांच्या सभा करीत असाव्या, असें त्या काळच्या वर दर्शविलेल्या व्यवहारनिर्णयपद्धतीचें आतां पावेतो जें आह्मीं वर्णन केले आहे त्यावरून अनुमान करण्यास हरकत नाहीं. याज्ञवल्क्यस्मृतींत श्रेणी सभेचें " नाना जातीच्या किंवा एका च जातीच्या एका च कर्मावर निर्वाह करणाऱ्या

लोकांचा संघ. जसे तांबोळी, तेली, चांभार इत्यादि " असे वर्णन केले आहे. या वर्णनावरून याज्ञवल्क्यस्मृतिकाळीं धंदे करणाऱ्या लोकांच्या सभा, तो धंदा करणाऱ्या दोन व्यक्तींमध्ये वाद उपस्थित झाल्यास त्या वादाचा निकाल करित असत असे सिद्ध होतें. बृहस्पतिस्मृतिमध्ये व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या निरनिराळ्या संस्थांचें जें वर्णन दिलें आहे त्यांत शेतकरी, सुतार, लोहार इत्यादि कारागीर, चित्रकार, कर्जाऊ पैसे देणारे, समायिक भांडलावर धंदा करणारे, विशिष्ट धर्मपंथाचीं चिन्हे धारण करणारे आणि चोर या सर्वांनीं त्यांच्यामध्ये उत्पन्न होणाऱ्या वादाचा निर्णय त्यांच्या धंद्याच्या नियमास अनुसरून करावा असें झटले आहे. या बृहस्पति वचनास अनुसरून पूर्वकाळीं श्रेणी सभा व्यवहारनिर्णय करित असत. या च पुर्वापार पद्धतीस अनुसरून शिवकालीं व्यापाऱ्यांत उत्पन्न होणाऱ्या वादाचा निकाल मोठमोठ्या व्यापारी पेठांतील व्यापारी सभा करित असल्या पाहिजेत असे अनुमान करण्यास हरकत नाही.

शिवकालीं व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या निरनिराळ्या संस्था कोणत्या प्रकारच्या होत्या, त्यांची रचना कशा प्रकारची होती आणि व्यवहारनिर्णयाच्या बाबतींत त्यांचे अधिकार कोणत्या स्वरूपाचे होते याचें दिग्दर्शन केल्यावर त्या सभापुढें येणाऱ्या व्यवहारांचा निर्णय या संस्था कोणत्या पद्धतीनें करित असत याचें स्थूलभूतः दिग्दर्शन करण्याकडे आतां आह्मी वळतो. या सर्व सभांची व्यवहारनिर्णय करण्याची सर्वसाधारण पद्धति एकाच स्वरूपाची होती. प्रसिद्ध झालेल्या व्यवहार विषयक लेखांच्या आधारे या पद्धतीचें वर्णन पुढील प्रमाणें थोडक्यांत करितां येईल. गोत; देशक, ब्राह्मण इत्यादि सभाकडे फिर्याद निर्णयाकरितां आली झणजे अग्रवादी (Pliff) आणि पश्चिम वादी (Deft) या उभयतांना सदर सभा अगर पंचाईत जो निवाडा करील तो मान्य करण्यास ते कबूल आहेत किंवा नाहीत या बद्दलचा खुलासा विचारण्यांत येत असे. पंचाईतीचा निकाल मान्य करण्याचें उभयतां वादी-प्रतीवादीनीं केल्यावर त्यांच्याकडून तकरीरा लिहून घेण्यांत येत असत. या तकरीरामध्ये अग्रवादी व पश्चिम वादी, उत्पन्न झालेल्या वादीचें स्वरूप नमूद करित असत. या प्रमाणें तकरीरा दिल्यावर जरूर वाटल्यास अग्रवादी कडून पुरवणी तकरीर लिहून घेण्याचा प्रघात होता. या प्रमाणें पक्षकारांकडून तकरीरा लिहून घेतल्यावर वादग्रस्त मुद्यासंबंधी कागदपत्र अग्रवादी व पश्चिमवादी यांच्यापार्शीं कोणकोणते आहेत, याचा खुलासा त्यांच्याकडून सभासद करून घेत असत. याप्रमाणें कागदपत्रांचा खुलासा घेतल्यावर

अग्रवादी व पश्चिमवादी यांच्याकडून पंचाईत मुखें जो निवाडा होईल तें प्रमाणें अग्रवादी अगर पश्चिमवादी यास वर्तावयास लावूं असा जामीन उभयतांकडून घेण्यांत येत असे. (म. इ. सा. खंड २१ पान १५६). या शिवाय ज्या भिळकतीबद्दल वाद असेल त्या संबंधाचे कागदपत्र उभयतां पक्षकारांच्या ताब्यांत काय काय आहेत याबद्दल पक्षकारांकडून कतबे लिहून घेण्यांत येत असत (म. इ. साधनें खंड २१ पान १५५). कागदपत्र हजर करून ते खरे करून देण्याविषयी कतबे घेतल्यावर उभयतां पक्षकारांतर्फे जग इमांची साक्ष घावयाची असेल, त्यांचा खुलासा करून घेऊन साक्षीदारांच्या साक्षी प्रतिज्ञेवर घेण्यांत येत असत. याप्रमाणें कागदपत्र व साक्षीदारांच्या जवान्या यास अनुसरून सभेकडे निर्णयाकरितां सांपविण्यांत आलेल्या वादाचा निकाल करण्यांत येत असे. प्रसंगोपात सर्व पुढ्याचा विचार करून पंचांनीं वादग्रस्त प्रश्नासंबंधीं आपलें मत ठरविल्यावर उभयतां पक्षकारांस सभेकडून पंचाईत जो निवाडा करावें त्यास पक्षकाराजी आहेत किंवा नाहीत, पक्षकार पंचायतीच्या निवाड्यास राखी नसल्यास उभयतां पक्षकारास पसंत असलेल्या दुःखाचा गावच्या सभेकडे निव. ज्य. चें काम सोपवण्यांत येईल, असे कळविण्यांत येत असे. याप्रमाणें सभेनें पक्षकारांस कळविल्यावर पंचांनीं कळेल्या निवाड्यास पक्षकाराजी अपल्याचें त्यांनीं कळविल्यास त्यांच्याकडून राजीनामे लिहून घेण्यांत येत असत [म. इ. सा. खंड २१ पान १५५]. कोणत्या हि व्यवहाराच्या निर्णयाचें काम गोत इत्यादि सभेपुढें चळ असतां अग्रवादी अगर पश्चिमवादी यांनीं दिव्य करून त्यांचें झणणें शाबीत करण्याची मागणी केल्यास व ती मागणी मान्य करून दिव्य करण्याचें ठरल्यास दिव्याबद्दलचा लेख करण्यांत येत असे. त्याचप्रमाणें दिव्य करण्याच्या बाबतींत दिव्य करणाराचा लेख व त्यास जामीन राहिलेल्या जामीनदाराचा लेख घेण्यांत येत असे. [शिवचरित्र साहित्य पान ५५-५६, ले. ३४-३५ व ३६]. येथपावेतो दर्शविलेल्या पद्धतप्रमाणें सभेनें व्यवहाराचा निर्णय केल्यानंतर तो निर्णय एका कागदावर लिहिण्यांत येत असे. व्यवहाराचा निर्णय ज्या सभेनें केला असेल त्या सभेत हजर असणाऱ्या सभासदांच्या सहा अगर त्यांना लिहितां येत नसल्यास त्यांच्या निशाण्या या लेखावर सुरवातीस करण्यांत येत. नंतर व्यवहारासंबंधीं दंडी पक्षकारांचें झणणें, उभयतां पक्षकारांतर्फे पुढें आलेला लेखी व तोडी पुरावा या संबंधींची चर्चा नमूद करून शेवटीं वादग्रस्त प्रश्नाविषयी सभेचा निवाडा नमूद करण्यांत येत असे. गोतसभेनें निवाडा केला असल्यास त्या निवाड्यास गोत निवाडा, थळपत्र, गोत महजर व देशक सभेनें निवाडा केला असल्यास देशक महजर या संज्ञा देण्याचा परिपाठ होता,

व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या या सभांखेरीज छत्रपति शिवाजी महाराजांनी निर्माण केलेल्या अष्टप्रधान संस्थेन न्यायाधीश हा व्यवहारनिर्णय करणारा अधिकारी असे. मुख्य राजधानीच्या ठिकाणी न्यायाधीशांचे वस्तव्य असे; व राज्यातील कोठलाहि वाद निर्णय कारितां अल्यास त्यांचा निर्णय न्यायाधीश करित असे.

मुख्य राजधानीच्या ठिकाणाखेरीज इतरत्र व्यवहारनिर्णय करण्याकरितां स्वतंत्र अधिकार्यांच्या नेमणुका करण्यांत येत असत किंवा नाहीं याविषयी निश्चितपणें मत प्रदर्शित करण्या इतका पुरावा शिवकालीन लेखांत अजून उपलब्ध झाला नाहीं. गोंतसभा, देशकसभा, ब्राह्मणसभा इत्यादि व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या निरनिराळ्या संस्था प्रत्येक गांवीं व प्रत्येक परगण्याच्या ठिकाणी असल्याकारणानें व्यवहारनिर्णयाकरितां मुख्य राजधानीच्या ठिकाणी राहाणाऱ्या न्यायाधीशाखेरीज इतरत्र व्यवहारनिर्णयार्थ स्वतंत्र अधिकार्यांच्या नेमणुकी करण्यांत येत नसाव्या असें दिसतें.

व्यवहारस्थानाचे एकंदर अठरा प्रकार असल्याचें मागे नमूद केलें आहे. या व्यवहारस्थानांत वाक्यरूप, दंडपारूप इत्यादि व्यवहारस्थानें [ज्यास हल्लीं फौजदारी ही संज्ञा आहे.] नमूद केलेलीं आढळतात गोंत, देशक, ब्राह्मण इत्यादि सभांनीं व्यवहारनिर्णय केल्या संबंधाचे शिवकालीन जे लेख प्रसिद्ध झाले आहेत त्या लेखांत वाक्यरूप, दंडपारूप इत्यादि व्यवहाराचा निर्णय अशा सस्थांनीं केल्याची उदहरण क्वचित् आढळतात

आतां शिवकालीन व्यवहारनिर्णय पद्धतीसंबंधीं दृष्टेस्पतीस येणाऱ्या एका विशेष बाबीचे प्रस्तुत स्थळीं दिग्दर्शन करणें जरूर आहे. व्यवहारनिर्णय विषयक जे शिवकालीन लेख प्रसिद्ध झाले आहेत त्या लेखांवरून गोंतसभा, देशकसभा, ब्राह्मणसभा इत्यादि व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्थाकडे अप्रवादी अगर पश्चिमवादी यांपैकीं कोणी त्यांच्या तक्रारीच्या समर्थनार्थ दिव्य करण्याचें मागणें केल्यास त्याजला दिव्य करण्याची परवानगी सरसहा देण्यांत येत असल्याचें दिसतें. याज्ञवल्क्य स्मृतींतील मागे नमूद केलेल्या वचनानुसार दिव्याचा आश्रय क्वचित् प्रसंगीं पुराव्याच्या अभावीं करावयाचा असतो. पण हा नियम वाजूस सारून सरसहा दिव्य करण्याचा प्रघात त्याकालीं सुरू असल्याचें दिसतें.

याज्ञवल्क्य स्मृतींत तुला, अग्नि, जळ, आणि कोश असे दिव्याचे पांच प्रकार सांगितले आहेत. या प्रकारांपैकीं सर्वे प्रकार शिवकालीं अस्तित्वांत असल्याचें दिसत नाहीं. रवा काढणें हा दिव्याचा प्रकार त्या काळीं सर्व साधारण अस्तित्वांत असल्याचें दिसतें. या दिव्याच्या प्रकाराची व शिवकालीन व्यवहारनिर्णय पद्धतीची कल्पना व्हावी एतदर्थ खराडे व काळभार यांच्या

मधील पाटिलक्रीच्या व्यवहाराचा निर्णय छत्रपती शिवाजी महाराज ज्या एका सभेचे सभासद होते अशा सभेने दिलेला निवाडा X देऊन हा लेख आह्मी समाप्त करितों.

श्री मार्तंड भैरव.

प्रतिपक्षंद्र

लेखक वर्धिष्णु विं

श्ववंदिता ॥ शाह सनौः

शिवस्यैषा मुद्रा भद्राय राजते.

स्वस्ति श्री चृप शालवान शकं १५९७ वर्षे राक्षस नाम संवहरे माघ मासे बहूल पक्षे भोमवारे त्रयोदश्यां तिथौ ते दिने म्हजर व तेरीखछ २६ माहे जिलकाद बी हुजूर हुजूर मज्यालसी सभस्तान श्री देव भोकाम मौजे पाली पा कऱ्हाड

राजमुद्रा

हुजरती

हरजी राजे बीन परसोजी
राजे माहाडिक

वर्धिष्णु

वामन + + + +

वंशे द्वौविभु +

माहाडी + +

हरमुद्रा विराजते

रघुनाथ नारायण

दनाजी त्रिमल वाकेनीस

नागोजी गुजर

श्री शिवसेना

धिपमुद्र ज

यति सुभद्रा

प्रताप रायस्य

दादजी काकडे

सताजी जगयाप

कृष्णाजी नाइक बंकी

भोरो त्रिमल पेशवे

श्री

शिवचरणी

तत्पर त्र्यंबक

सुत मोरेश्वर

निरजी राउजी

नागे नीलकंठ मजमुदार

श मजी नाईक पुंडे

आनदराऊ

खडोजी वाघ

अस्पष्ट

बालबोध

जैतजी काटकर

सोमार्जा नाईक बंकी

X टीपः—श्री सांप्रदायिक विविध विषय तृतय खंड पान २० वर हा निवाडा छपला आहे. मज्यासीतील म्हजर असलेल्या सर्व सभासदांची नांवे छापलीं नाहींत. स्थलाच्या अभावीं पत्र स पाउणश नांवे गाळलीं आहेत.

सुा सीत सवैन व अरफ कारणे जाहला महजर ऐसा जे खंडोजी बिन
 मालेजी खराडे व कानोजी खराडे व मलजा खराडे व नरसोजी खराडे
 अग्रवादी व नागोजी बिन बावजा पटेल कालभार व मलारजी बिन विजाजी
 पटेल कालभार व विजाजा बिन संबाजी गारा पटेल व दावलजी बिन बापाजी
 पटेल कालभार व मलारजी बिन सूर्याजी कालभार पटेल व चौगुला मांजे पाली
 पश्चमवादी या हरदु वादी यामधे मांजे माा चे पटेलगांचे गरगशा
 लागला या बदल हरदुवादीये माहरज साहेबांपसी फिर्यादा जाहले
 माहाराज साहेबानी खारी फर्माउन मांजे माा श्री
 देव याचे देउली बैसोन हकजवार देसमुख देस
 कुळकर्णी व गावगाना भोवदम आणविले धर्मसभा करन हरदु वाा दीयाची
 मुनर्भाफा मनस आणता खंडोजी खराडे व कानोजी खराडे व मलजा खराडे
 व नरसोजी खराडे अग्रवादी केली तकरार येसी जे मांजे माा ची पटेलगी
 अपले वडिलांची अहे अपले वडिल कानोजी बिन वहाजा व कल्याजी बिन
 बाळोजी खराडे खात होते त्या उपरी अपले वडिल चाकराया करात होते
 पटेलगीस मुतालिक पोल ठेवीला हता तो मेला त्या उपरी गोन्हे व कलभार
 पाटीलकास जडले आहंती हाली अपण अपली पटेलगी ह्णान उभा राहिली
 अहो या उपरी साहेब सदर व माहाप्रश्नांक मिलेन निवडा धर्मता करून
 दिले पाहिजे ह्णोन तकरार केली या उपरी नागोजी बिन बाबाजा पटेल व
 मलारजी बिन विजाजा पटेल व विजाजा बिन संबाजी पटेल गारा व दावलजी
 बिन बापाजी पटेल व मलारजा बिन सूर्याजी पटेल व चौगुला कालभार पश्चम-
 वादी केली तकरार येसा जे मांजे मााची पटेलगी अपले पिढी चालिली अहे
 अपण हाली खात असो या उपरी हाली खराडे उभे राहिले तरी सहेब सदर
 समस्त गंत पुण्याचे मायेबाप अहा मिरासीदारांचे
 लेकून जे तुह्यास व हकजवारेस होथे येसे द्रष्टीस पडले ते हाती धरणे गैर
 मिरासी झोड पणे गला पडत असेल तो दूर करणे धर्मता निवाडा केला
 पाहिजे अपण तरी अपले पाढरीस कुसुर येकिला नाही अगर अमची नवी
 वृत्त नव्हे आमची वृत्ती पूर्वापार अहे खराडे लायानी झोंडपणे उभे राहिले
 अहंती धर्मा केले पाहिजे ह्णउनु तकरार केली बाजद सदर साहेबी व
 गौताने खंडोजी खराडे व कानोजी खराडे व मलजा खराडे व नरसोजी खराडे
 यास बाजी पुसी केली जे तुह्मी अपली मिरासी पटेलगी ह्णतात तरी ये

बाबेचा गोही साक्ष काही असेल हकजवार भिळाली अडे तुमने वडील कोणा व
 दखल अहतील तरी गोही साक्ष दाखवणे ह्णउनी फर्माविता बेली जे अपले
 वडील बहुत दिवस चाकरी करावयास गेले ते तिकडेच राहिले इकडे अमची
 हमशाइ कोण मह देताल बलुते गावीने अहंती त्यास साहेबा गोही विचारिली
 पाहिजे ते अपले सत्य स्मरण सांगताल ते खरे त्यावरून मांजे मााचे
 बलुत यास बोलाउन वजी पुमी करीता बलुते त्यानी गोही दिलीया जे
 बाजी सुसलमान सुतार केली वडजा पराट केली तकरार येसी
 तकरार येसी जे मांजे मााचे वडजा पराट केली तकरार येसी
 पटेलगी काल भागची ऐसे जे सुतार तकरार बेली त खरीच
 आपले वडील सागत अले असे ह्णउनु तकरार कला.
 हाली द्वि तेच खात अहंता ख- मलजा व भार केली तकरार येसी
 राडे अपण येकिले नाही हे का जे अपले वप अजे पणजेपासून
 गलत पडताती ते न कले ह्णउनु तकरार केली. अइकाल का कालभार व गोन्हे
 शुरवानी, नागोजी जनाजी केली पटेलगी खात अहंती हे खरे
 तकरार येसी जे पहिले काही ठाऊके नाही गोन्हे व कालभार पटेलगी खात
 खात अहंती हे ठाऊके अहे अपले वडाल दिवाणे मारिले एक अहंती हे खरे
 बाईको पोटेसा होती ते पलोने बाईस गेली होती तांचा संतता ह्णोन
 आपण मार्गाल काही अपणास त्यावरा गेरे त्यावरी कालभार
 दाखल नाही ह्णोन तकरार केली. येने वडील सागत अले ह्णोन
 तकरार केली.

देणे प्रमाणे बलुते यानी गोहीचे तकरार केलिया त्यावरी सदर साहेबी
 व गौताने बलुतेयाचे तकरार मनस आणता माहर खोज करून वरकड
 बलुत यानी कालभार व गोन्हे पटेलगी खातात या खरीज दुसरा कोणी
 अंकीले नाही ह्णोन तकरार केली एक महाराने खराडे अधी त्याचे
 मुतालिक पोल मेला मग गोरे व कलभार जडले ह्णोन बालेती तेव्हां खरा
 कोण बोलतो व खोटा कोण बोलतो हे न केले येसे जाहले तेव्हां गौताने
 बलुते यास फर्माविले जे खराडे याचे व कालभाराचे निवाडे येचे देठा खराडे
 जाहलेला माहर बलुता खरा वरकड बलुते खोटे कालभार खरे जाहलिया
 वरकड बलुते खरे माहर बलुता खोटा ह्णउन बेलिलेवरी सदर साहेबी
 व गौताने खंडोजी खराडे व कानोजी खराडे व मलजा खराडे व नरसोजी

खराडे यास पुढिले जे तुमचे गोही हकजवार हमशाई कोणी नाहींत अगर तुम्हा बळुत याचे गोहीप राजी जहलेस ते बळुो यांनीं कालभर गोरे पटेल ऐकते व हलीं खतात खराडे आपले वाडली सांगितले नाहीं अगर ऐकिले नाहीं म्हणताती माहर येक बोलतो त्याची गोही खरी काश्या वरून म्हणावी अणी अवघे बळुने खोटे कैसे म्हणावे तुमची गंई नाहीं साक्ष नाहीं अता तुम्हा काश्यावरून भोंबता हे न केले एंसयास काये झणतात त्यास खराडे बोलिले जे बरे अपली गोही कोणी देणार नाहीं तरी अण दिव्य घेउनु दिव्य मुखे खरे जाहालो तरी पटेलगी खाऊन खोटे जहलो तरी आले मागे जाउनु झणउनु बोलिले या उपरां नागोजी पटेल व मलारजी पटेल व विसाजी गारा पटेल व दावलजी पटेल व मलारजी बिन सूर्याजी चैगुला व पटेल कालभार भोजे मा॥ पश्चमवादी यास पुढिले जे खराडे यांची गोही साक्ष मनास आणिता गोही रजु पडत नाहीं अगर हक जवारेस तरी दखल नाहीं अण दिव्य घेउनु दिव्यी खरे उतरलो तरी पटेलगी खाऊन खोटे जाहलो तरी अपले आले वाटे जाऊन झणताती तुम्हा हे गे घांस राजी आहां झणौन पुसता बोलिले जे आपण खरे आपली वृत्ती खरी अहे खराडे झोंडपणे गला पडताती तरी तुम्हां गोत अहां गोतमुखे निवाडा कराल त्यास राजी तुम्ही दिव्य घाल त्यास राजी अणे देवद्वरी आग्रमुखे खर होऊन तरी हाती धरणे जो खोटा होई त्यास बाहीर घालणें झणउनु बोलिले बाजद सदर साहेबा व सभस्त गोतने खराडे अग्रवादी अहेती खराडे त्यास दिव्य घावे येसे नभिलेवरी हरदूवादी याचे राजीनामे लेहून घेउन दिव्याचे तह दिला छ २३ जिलकादी अज्ञे रेजी खंडोजी खगडी याचे हातींची नखे काढून हातास साबण निखुवे लऊन हात धुनले हातास खलीती करून राखिले व कलभार व गोरे यास हि राखले छ २४ जलकादी येकशबेचे रेजी पहिले ताःी थ्रा

देउली देवा सन्मुख रवा मांडला तेल ४४११ व लोणी वजन ४४११ देऊन तेल व लोणी कडविल भोईने प्रमाणें कडतांच खंडोजी खराडे यास व कालभाराम गोरे यास ारलीचे ज्ञाने करून अणविले खंडोजी याने थ्रों देव पाठीसी घळून थ्रों सूर्यनारायेण सन्मुख करून सात मडले कडिली होती तां उल्लून सातवे मंडली उमे र हिला पुढे रवे पात्र माडले खंडोजी खराडे याचे डोईस पात्र बांधल तेल व लोणी चरवी मधील कडवीले त्यामध्ये खराडे याचे नावे पान घातले ते कोमाहले कोलभाराचे नावे पान घातले ते साबीत निघाले वरी चखी मधील तेल व तूप खेपत्रांत उतीले त्यामधे रवा टाकिला सवेव खंडोजी खराडे याने खा काडिले कालभर व गोरे यानी साउली केली खंडोजी याचे हातास खलिती करून मागती खंडोजी खराडे व कालभार व गोरे येक

जागा राखिले त्यावरी छ २६ जलकादी सीसंबेचे रोजी पहिले तासी श्री चे देउली धर्मसभा करून माहाराज राज साहेब व कारकून व समस्त माहप्रभक हकजवार गोत भेलउनु खंडोजी खराडे व कालभार व गोरे राखिले होते ते अणविले व कानोजी खराडे व मलजी खराडे व नरसोजी खराडे हेही अले समस्ता देखता खंडोजी खराडे याचा हातीचा खलिती काडिली. तां हातीचे बोटास पांच फोड अले फेडून पाहातां पाणी निघाले ते तमाम माहप्रभक माहाराज साहब अदीकरून समस्तानी पाहले वरी सदर साहेबी गोतास व खराडे यास पुढिले जे हातास फोड अले पाणी निघाले या वरी काये झणतात झणौन पुढिले तेव्हा गोतानें सांगितले जे खराडे दिव्यास लागल खोटे जाहले अता पटेलगी कालभाराची व गोरे याची खरी ते दिव्य मुखे हि खरे जाहले साहेबी धर्म रवा दिला अहे खोटे यास गुनेगारी घेउ नये अगर खरे यास सीरणी घेउ नये हरदुजणास ही माफ करून कलभार व गोरे खरे जाहले याची पटेलगी चौगलकी त्याचे दुमाले केली पाहिजे व खराडे खोटे जाहले त्यास ही गुन्हेगारी माफ करून रजा दिली पाहिजे झणौउन गोताने अर्जे केला माहाराज साहेबां गुनेगारी खराडेस माफ केली व सीरणी कालभारास व गोरे यास माफ केली यावरी खराडे रवा लागले येसे येकतांच माहाराने खेरी ग ही दिली होती तो पलोन गेला यावरून माहाराने गोही खोटी दिली येसे तहकीक कले आले या उपेरी माहाराज राजेश्री साहेबी व समस्त गोताने कालभाराची पटेलगी व चौगलकी व गोरे याचे पटेलगां दुबाले केले असे सालाबाद कालभार पटेलगी व चौगलगी जेने खाताती तेने लेकराचे लेकरी खाऊन असणे गोरीयाचे तकसीम सालबाद वडिलापासून खात आले ते खऊन असणे खराडियास भोजे मजकूर ये पटेलगीस अर्थ अर्थ समध नही खराडे खोटे जाहाले त्यासी निसबत नाहीं पुढे जो कोणी या निवाडीयास हिला हरकत करील तो दिवाणचे गुन्हेगार व गोताचा अन्याई हा जाहाला महजर सही मोर्तब सुद.

मर्या
देयं विरा
जते

हो निवाडा वाचला असता अग्रवादी व पश्चिमवादी यांचा वादप्रस्थ प्रश्नाबद्दल थोडा फर पुरावा होता, परंतु सभेस तो पुरावा समाधान कारक न वाटल्यामुळे खराडे यास दिव्य करण्याची परवानगी सभेने दिली व दिव्यांत तो खोटा ठरल्यामुळे वादाचा निकाल त्याचे विरुद्ध केला.

शिवकालीन धर्म व व्यवहारानिर्णय पद्धती या विषयींचे विवेचन उपलब्ध असलेल्या साधनांच्या आधारे आम्ही थोडक्यांत केले आहे. इंग्रजी राज्याची महाराष्ट्रांत स्थापना झाल्यापसून आपल्या एतद्देशीय व्यवहारानिर्णय पद्धतींचे ज्या पद्धतींचे सुसलमान राज्यकर्त्यांनी उचलून केले ते इंग्रजांनी उचलून केल्याप्रमाणे अस्तित्वांत असलेली त्यांच्या धर्तीची व त्यांना परिचित असलेली व्यवहारानिर्णय पद्धति त्यांनी स्थापित केली. स्वराज्याच्या कल्पनेत अंतर्भूत होणाऱ्या अनेक बाबीं प्रजेवैकी दोन व्यक्तींत उभ्या होणाऱ्या वादाचा अगर व्यवहाराचा निर्णय त्यांच्या पैकींच चार लोकांच्या विद्यमाने करून घ्यावयाचा, ही एक अत्यंत महत्त्वाची बाब इंग्रज राज्यकर्त्यांनी लोकांच्या हतकी काढून घेऊन त्यांनी या कार्याकरिता निर्माण केलेल्या त्यांच्या अंकीत असणाऱ्या एका भोळ्या अधिकारी वर्गाच्या तीं हबाली केली.

आतां पांवटो वळिल्या स्वरूपाची व्यवहार निर्णय पद्धती आपल्या या देशांत अस्तित्वात होती याची जाणोव हि जेथे आपल्यांतून नष्ट झाली तेथे या पद्धतीस अनुसरून आपल्यातील वादांचे निकाल करण्याची आपल्यांत उभ्या होणे व या पद्धतीस अनुसरून वादांचे निकाल पात्रना आपल्या लोकांत दृष्टिस पडणे या गोष्टी स्वप्नांत देखील पडणे दुरापास्त आहे व या मुळेंच विद्यमान व्यवहार निर्णयपद्धती हाणून पाडण्याचे महात्माचे प्रयत्न निष्फळ ठरतात.

शिवाजीमहाराजांचो कौटुंबिक माहिती

(लेखक-शिवराम काशिनाथ ओक, धार.)

शिवाजीमहाराजांचे चरित्र सांगोपांग होण्यास चरित्राच्या राजकीय अंगाप्रमाणेंच सांसारिक अथवा कौटुंबिक अंगाचीहि आवश्यक माहिती त्यांत वेणें इष्ट असल्यानें प्रस्तुत निबंधांत “ महाराजांच्या स्त्रिया व परिवार ” याविषयीं मिळाली तेवढी माहिती ग्रथित करण्याचा, साधकवाचक प्रमाणांनीं ती निश्चित करण्याचा व महाराजांच्या निर्मल चारित्र्यावर थोड्या वर्षांपूर्वीं एका प्रसिद्ध इतिहासकारानें व त्याचे अनुयायींनीं जे आक्षेप उपस्थित केले, त्यांचें खंडन करण्याचा यथामति प्रयत्न करण्याचें योजिलें आहे.

इहोच्या उपलब्ध ऐतिहासिक वाङ्मयांत छत्रपती शिवाजीमहाराज यांची किती लम्बे कोणकोणत्या घराण्यातील मुलुशी, कोणकोणत्या सालांत झाली व त्यांच्या सर्व राण्यांची नांवें काय यासंबंधाची पूर्ण व निश्चित माहिती एकरूप कोठें दिलेली आढळत नाहीं. निरानिराळ्या बखरी वीरेंतून जी माहिती आलेली आहे, ती ज्या लेखकास जितकी व जशी उपलब्ध झाली, तशीच त्यानें विशेष चौकशी न करितां दिली असल्यानें ती अपुरी आहे. या बखरींतून स्त्रियांची संख्या तर निरानिराळी दिलीच आहे, पण काहीं राण्यांच्या नांवांत व काहींच्या माहेरच्या घराण्यांच्या नांवांतहि फरक झालेला आहे; असें उपलब्ध बखरी वीरेंची तुलना केल्या असतां दिसून येतें.

ग्रंट डफ यास छत्रपतींच्या तीन स्त्रियांचीं नांवें माहीत होती. शिवचरित्रकर्ते मल्हार रामराव चिटणीस यांस तीन स्त्रियांच ठाऊक होत्या. रामदासस्वामिंचि एके बखरींत व चरित्रांत छत्रपतींच्या चार स्त्रियांचीं नांवें दिलीं आहेत (राजवाडे, संकीर्ण लेख). दुसऱ्या एका बखरींत पांच स्त्रिया असल्याचें म्हटलें आहे (चांदोर-कर संग्रह, अप्रकाशित). जेथे शकावलींत सहा स्त्रियांचि उल्लेख आले आहेत. सभासद-विराचित शिवछत्रपतींचे चरित्रांत सभाजीचे मातेशिवाय छत्रपतींनीं सहा स्त्रिया केल्या होत्या असें म्हटलें आहे. भिडेकृत अष्टप्रधानांचा इतिहास व किंकेड व पारसनीस यांच्या मराठ्यांचे इतिहासांत छत्रपतींच्या सात स्त्रियांचीं नांवें दिलीं आहेत. के. राजवाडे यांनीं त्यांना तंजावर बहरीं एका गृहस्थ्याचे दसरांत एक टिपण मिळालें त्यावरून आपल्या संकीर्ण लेखसंग्रहांत छत्रपति शिवाजीमहाराजांना आठ स्त्रिया होत्या असें दाखविलें आहे. व तंजावर येथील बृहदीश्वर शिलालेखांतहि याचप्रमाणें सि. नि.

छत्रपतींच्या आठ राण्यांची व त्यांच्या माहेरच्या घराण्यांची आणि संतति वगैरेची नोंद दिली आहे, पण त्यांत सर्व राण्यांची नावे दिलेलीं नाहीत. तेव्हां आपणांस अगोदर छत्रपतींच्या राण्यांची संख्या व त्यांची नावे निश्चित केली पाहिजेत.

शेडगांवकर भोसले यांचेकडील वंशावळीवरून रा. व. पारसनीस यांनी आपल्या मराठ्यांचे इतिहासांत छत्रपती शिवाजीमहाराजांस सात राण्या होत्या असे सांगून त्यांची नावे (१) सईबाई (२) सोयराबाई (३) पुतळाबाई (४) सगुणाबाई (५) सकवारबाई (६) लक्ष्मीबाई व (७) गुणवंताबाई अशीं दिली आहेत. हीं नावे रा. भिडेकृत “ छत्रपतींचे वंशाचे व अष्टप्रधानांचे इतिहासांत ” आहेत.

राजवाडे यांनी प्रसिद्ध केलेल्या टिपणांत व बृहदीश्वर शिलालेखांत छत्रपती शिवाजीमहाराजांच्या राण्यांची पुढील प्रमाणे नावे दिली आहेत. “ पुणे प्रांती सकल दिग्विजय करून राहिलेले शिवाजीराजे यांस अष्ट नाथिका त्यांची नावे:—

१. सौ. सईबाई, निंबाळकरांची. २. काशीबाई, जाधवरावांची. ३. सकवारबाई, गायकावाडांची. ४. पुतळाबाई, पालकरांची. ५. सगुणाबाई, शिरक्यांची. ६. सोयराबाई, मोहित्यांची. ७. मालहोची लेकर (टिपणांत “ फर्जेदाची लेकी ” असे आहे.) ८. विचाऱ्यांची लेकर (टिपणांत ‘ लेकी ’ असे आहे.)

यांत महाराजांच्या आठ राण्यांपैकीं फक्त सहांची नावे, त्यांच्या माहेरघराण्यांचे नावांसह दिली असून, दोघींविषयी त्या कोणाच्या मुली एवढेंच सांगितलें आहे. तथापि यांतील सहा नावांत आरंभी शेडगांवकर भोसले यांचे वंशवृक्षावरून दिलेल्या सात नावांहून “ काशीबाई ” हें एक निरालें नाव आलें आहे व ती जाधवरावांची कन्या असल्याचें सांगितलें आहे. महाराजांच्या या काशीबाई नामक राणीचा उल्लेख अन्यत्रहि आढळत असून (राज्याभिषेक कल्पतरू, पृ. ३१) जाधवरावांचे कन्येशी महाराजांचा विवाह झाल्याचा उल्लेख जेथे शकावलीत आहे. तेव्हां शेडगांवकर भोसल्यांचे वंशवृक्षांत दिलेल्या सात राण्यांशिवाय ‘ काशीबाई ’ ही महाराजांची आठवी राणी होती याविषयी शंका राहात नाही. तसेंच बृहदीश्वर शिलालेखांत व राजवाडे यांचे टिपणांत जीं दोन राण्यांची नावे दिलीं नाहीत, तीं नावे (१) लक्ष्मीबाई व (२) गुणवंताबाई असावीत असे शेडगांवकर भोसल्यांचे वंशवृक्षावरून दृढ अनुमान होतें.

येथपर्यंत झालेल्या विवेचनावरून महाराजांस आठ राण्या होत्या व त्यांची नावे (१) सईबाई (२) सगुणाबाई (३) सोयराबाई (४) पुतळाबाई (५) काशीबाई (६) सकवारबाई (७) लक्ष्मीबाई व (८) गुणवंताबाई अशीं होती हें वाचकांचे लक्षांत येईल.

आतां या सर्व राण्यांशीं छत्रपतींचीं लग्ने कोणकोणत्या वर्षी झालीं व त्या कोणकोणत्या घराण्यांतून आल्या याविषयी काय निश्चय करता येतो तें पाहूं. जेथे शकावली व शिवापूरचे दतरांतील दोन शकावल्या यांवरून छत्रपतींचीं पांच लग्ने शके १५७८ पूर्वी झालीं असावीत असें दिसते. या शकावल्यांत शके १५७८ नंतरच्या लग्नांचे उल्लेख मात्र सालवार मित्यासुद्धा दिले असून बाकीचे थोडे अप्रत्यक्ष आहेत. जेथे शकावलींतील त्यासंबंधाचा आवश्यक उतारा येणें प्रमाणें:—

शके १५७८ दुर्मुख संवत्सर.

१. माघ शुद्ध पक्षा गायकवाडाशी सोयरीक केली. सकवारबाईचें लग्न जाले.

शके १५७९ हेमलंबी संवत्सर.

२. वैशाख शुद्ध पंचमीस जाधवरायासी सोयरीक केली.

३. वैशाख शुद्ध द्वादशीस इंगळियांची सोयरीक केली.

४. ज्येष्ठ शुद्ध द्वादशीस राजश्री शिवाजीराजे यांस संभाजीराजे पुत्र जाले. पुरंदरी उपजले.

शके १५८१ विकारी संवत्सर,

५. भाद्रपद वद्य चतुर्दशीस शिवाजीराजे यांची स्त्री सईबाईस देवाज्ञा जाली.

१५९१ सौम्य संवत्सरे,

६. फाल्गुन शुद्ध १५ रायगडीं राजाराम उपजले.

पुरवणी शके १५९६ आनंद संवत्सर,

७. ज्येष्ठ शुद्ध ४ घटी ५ अवल सालीं राजश्रीची मुंज जाली. ज्येष्ठ शुद्ध ६ शनिवारी समंत्रक विवाह केला.

या उताऱ्यांत प्रत्यक्ष लग्नांचे क्रमांक १, २, ३ व ७ असे जे चार उल्लेख आहेत त्यांतील शेवटच्यांत ‘ ज्येष्ठ शुद्ध ४ स राजश्रीची मुंज झाली व ज्येष्ठ शुद्ध ६ स समंत्रक विवाह केला ’ असें म्हटलें आहे, पण त्यांत कोणाशीं सोयरीक झाली हें सांगितलें नाही. दुसऱ्या शकावल्यांतूनहि हा समंत्रक विवाहाचा उल्लेख असाच मोघम आहे. तेव्हां हा उल्लेख महाराजांच्या नवीन विवाहाचा द्योतक असेल असे वाटत नाही. क्षत्रियत्वसिद्धीकरितां गंगामहाकडून मौंजीबंधनाचा विधी करविला गेल्यावर पूर्वीच्या असलेल्या राण्यांसंबंधानेंच हा कांहींतरी समंत्रक विधी करविला गेला असावा असें दिसते. भारत इतिहास सं. भंडळ्याचे त्रैमासिकांत (वर्ष १० अंक १) नुकताच राज्याभिषेक कल्पतरूनामक एक शिवकालीन संस्कृत ग्रंथ प्रसिद्ध झाला आहे. त्यांत महाराजांच्या या विवाहाविषयी,

गायत्रीमुक्तवान् गागा राज्ञो गुरुमुखेन वै
दोषाक्रान्ते महूर्तेऽपि भक्तितः श्रीशिवोऽगृह्णित् ॥
एवं धृतव्रतो राजा योषिद्विस्ताभिरेव हि ।
विवाहितो नराणां तु पश्यतां परमोत्सवम् ॥

असा स्पष्ट उल्लेख आहे. तेव्हा जेथे शकावर्लीतील विवाहविषयक चौथा उल्लेख महाराजांच्या नवीन विवाहविषयीचा नाही हे स्पष्ट होतं. मोंजीबंधनानंतर समंत्रक विधीने महाराजांनी एकाद्या नवीन स्त्रीशी विवाह केला असता तर राज्याभिषेकसमयी पट्टराज्ञीपदाचा विशिष्ट अधिकार धर्मशास्त्रदृष्ट्या तिलाच मिळाला असता; पण राणी सोयराबाई इलाच राज्याभिषेकसमयी पट्टराज्ञीपदाचा मान मिळाला. महाराजांचा जो समंत्रक विवाहविधी झाला तो नवीन स्त्रीशी झाला नसून पूर्वीच्या स्त्रीशीच झाला असला पाहिजे, हेच सिद्ध होतं. शकावर्लीतील हा शेवटचा विवाहविषयक उल्लेख वगळला म्हणजे शके १५७८ नंतर महाराजांचे तीन विवाह झाले असून त्यापूर्वी त्यांचे पांच विवाह झाले असले पाहिजेत हे उघड दिशतं.

या शके १५७८ पूर्वीच्या पांच लग्नांपैकी दोघी राण्या सईबाई व सोयराबाई यांची लग्ने जरी शकावर्लीत स्पष्ट उल्लेखिलेली नाहीत, तरी संभाजी व राजाराम यांच्या जन्माच्या उल्लेखांवरून त्यांच्या मातांची लग्ने स्पष्ट अनुमित होतात. शिवापूरकर दसरांतील ज्या दोन शकावल्या आहेत, त्यांत हे सर्व उल्लेख आले असून, एकीत पुतळाबाई शिवाजीचे मृत्यूनंतर सती गेल्याचा उल्लेख अधिक आहे. याशिवाय आणखी दोघी राण्यासंबंधाने शकावलीकारांच्या मतें नमूद करण्यासारख्या विशेष गोष्टी झालेल्या नसल्याने अर्थात्च त्यांचे उल्लेख वरील शकावल्यांतून घेण्याचे कारण नाही.

या पांच राण्यांचीं लग्ने कोणकोणत्या सालीं झालीं व त्या कोणकोणत्या घराण्यांतल्या होत्या, हे नक्की सांगण्यास कांहीं अस्सल साधन उपलब्ध नाही. बखरकारांनी त्यांच्या लग्नाविषयी दिलेली माहिती अपुरी असून तीत नांवांचा तर बराच घोंटाळा झालेला आहे; तेव्हा बखरकारांनी दिलेल्या माहितीवरून त्यांच्या लग्नांचीं सालें निश्चित करणें कठीण आहे; तथापि एतद्विषयक बखरींतील उल्लेखांवरून त्यांविषयी आणखी काय काय अनुमानें वसूं शकतात, हे थोडक्यांत येथें पाहूं.

(१) महाराजांचा प्रथम विवाहसमारंभ पुण्यास शके १५६२ विक्रम नाम संवत्सरीं वैशाख शुक्र ५ (ता. १७ एप्रील १६४० इ.) या दिवशीं शहाजीराजे यांच्या आज्ञेप्रमाणें दादोजी कोंडदेवानें केला. (शिवदिविजय पृ. ९८-९९).

(२) या पुण्यांतील पाहिल्या लग्नानंतर 'उभयतां वधूर्त्रे पहावीं म्हणोन त्यांस शहाजी राजे यांनीं विजापुरीं आणविलीं. तें वर्तमान पादशहापावेतो पोंचून त्यांनीं 'तुम्हीं आम्हीं नसतां लग्न केलें तें लग्न काय, खेळ जाला ! दुसरें. लग्न येथें करावयाचें, असा इष्ट घरला. तेव्हां बादशहाच्या आग्रहास्तव शहाजी राजे यांनीं महाराजांचें दुसरें लग्न विजापुरास (इ. स. १६४१ च्या बहुधा एप्रिलांत) केलें (शिवदिविजय पृ. १११).

(३) शके १५७२ मध्ये रायगडीं महाराजांनीं स्मरण करतांच समर्थ आले, त्या प्रसंगीं तेथें सईबाई, सोयराबाई व सगुणाबाई या तीन राण्या होत्या. (रामदास-स्वामीचें चरित्र व बखर) यावरून शके १५७२ म्हणजे इ. स. १६५० पूर्वी महाराजांचा तिसरा विवाह झाला होता, हे स्पष्ट आहे.

(४) शके १५७५ (इ. स. १६५३) मध्ये रायगडीं महाराजांचा विवाह झाल्याची नोंद शेडगांवकर बखरींत पृ. २० वर आहे तो चौथा विवाह होय.

(५) यानंतर शके १५७८ पूर्वी महाराजांचा आणखी एक विवाह झाला असला पाहिजे.

२-समासदी बखर व बृहदीश्वर शिलालेख यांचे मतानें सईबाई ही निंबाळकरांची कन्या असून फलटणकर निंबाळकरांचे कैफियतीतहि तसाच उल्लेख आहे. आणि तिचा विवाह हिजरी सन * १०५१ (इ. स. १६४१) या वर्षी विजापुरास झाला, त्या वेळीं लग्नांत महंमद आदिलशाह बादशाह यांनीं येऊन सन्मान केल्याचें वृत्तहि सदर कैफियतींत नमूद आहे (इ. स. वर्ष २ रें, अंक ९, प्राचीन मराठे सरदार पृ. २९). तेव्हां सईबाईशीं झालेला विवाह हा महाराजांचा दुसरा विवाह असून तिला ज्येष्ठ पत्नीचा मान कसा मिळाला हे थोडें चिंतनीय आहे. कदाचित् बादशहाचे संमतीनें झालेला हा पहिला विवाह म्हणून ती ज्येष्ठ पत्नी मानली गेली असल्यास नकळे !

१ व ३-प्रथम विवाह पुण्यास झाला तो शिकें यांच्या कन्येशीं झाला, असें शिवदिविजयकाराचें म्हणणें आहे. मल्हार रामरावानेंहि प्रथम विवाह शिकें यांचे कन्येशीं झाला असेंच म्हटलें आहे व तिचें नांव सईबाई दिलें आहे. सईबाई ज्येष्ठ

* या कैफियतींत हिजरी सन चुकीनें दिला गेला आहे; तो सांगील संदर्भाप्रमाणें १०५१ असला पाहिजे, हे सहज कोणाचेहि लक्षांत घेण्यासारखें आहे.

समजली जात असल्याने उभय लेखकांनी प्रथम पत्नीचें नांव तेंच दिलें आहे. परंतु सईबाई ही शिक्क्यांची कन्या नसून ती निंबाळकरांची होती व तिचा विवाह विजा-पुरास इ. स. १६४१ त झाला. तेव्हां प्रथम पत्नी सईबाई नसून दुसरी कोणी असली पाहिजे हें उघड आहे. बृहदीश्वर शिलालेखाप्रमाणें सगुणाबाई ही शिक्क्यांची असून ग्रॅट डफचे मतानें सोयराबाई शिक्क्यांची कन्या होती. तेव्हां या दोघांपैकी एकीचा-बहुधा सगुणाबाईचा-विवाह प्रथम पुण्यास इ. स. १६४० त झाला असावा व दुसरीचा-सोयराबाईचा-शके १५७२ (इ. स. १६५०) पूर्वी केव्हां तरी झाला असावा. कारण या दोघांची नांवे शके १५७२ मधील रामदासस्वामींचे चरित्रातील प्रसंगांत आली आहेत.

४-यानंतर शके १५७५ (इ. स. १६५३) मध्ये रायगडास महाराजांचा जो विवाह मोहित्यांचे कन्येशी झाला (शेडगांवकर बखर पृ. २०). तो अर्थात् चौथी राणी पुतळाबाई इजशी झाला असला पाहिजे. कारण पुतळाबाई ही मोहित्यांची कन्या होती (ग्रॅट डफ व चिटणिसकृत सप्त प्र. चरित्र). शेडगांवकर व चित्रगुप्त बखरीत या मोहित्यांचे कन्येचें नांव " सईबाई " असें दिलें आहे. पण, 'सईबाई' निंबाळकरांची होती हें वर दाखविलेंच आहे. कदाचित् पुतळाबाईचेंहि दुसरें नांव 'सईबाई' असल्यास नकळे ! धार येथील भिकाजीराजे भोसले भांबोरकर यांचे येथील वार्दांतहि पुतळाबाईस मोहित्यांची कन्याच म्हटलें आहे.

हा विवाह रायगडास झाला तेव्हां येथें रायगडसंबंधी एका शंकेचें निरसन केलें पाहिजे. जेथे शकावलीत शके १५७८ मध्ये " वैशाखमासी शिवाजी राजे याणी रायरी घेतली " असें म्हटलें आहे. त्यावरून शके १५७८ पूर्वी रायरी ऊर्फ रायगड छत्रपति शिवाजीमहाराजांचे ताब्यांत नव्हता असें कोणी म्हणतात व त्यामुळें वरील रामदासस्वामींचे बखरीतील शके १५७२ मधील व शेडगांवकर बखरीतील १५७५ मधील प्रसंग तेंथें घडणें शक्य नाहींत असें कोणास वाटे. पण, जेथे शकावलीतील रायरी घेण्याचा हा प्रसंग दुसरे वेळचा आहे. प्रथमतः शिवाजीमहाराजांनी रायरी सिद्दी याजपासून शके १५६८ (इ. स. १६४६) त घेतली असें मल्हार रामराव यांन आपले बखरीत स्पष्ट म्हटलें असून वरील रामदासस्वामींचें चरित्र व बखर आणि शेडगांवकर बखर यांतील शके १५७२ व १५७५ मधील उल्लेख त्यांशी जुळणारेच आहेत. यानंतर कदाचित् रायरीगड चंद्रराव मोरे यांन बळकाविला असेल अथवा शके १५७७ त जावळीहून पळून गेल्यावर बचावासाठी रायरीस येऊन कोठें दडून बसला असेल असें संभवतें. त्यांन अशा रीतीनें रायरीचा आश्रय केला तेव्हां रायरी

डोंगरास वेढा घालून महाराजांनी मोन्यांस काढून दिलें व डोंगर पुनः ताब्यांत घेतला. जेथे शकावलीतील शके १५७८ (इ. स. १६५६) खाली दिलेला प्रसंग वा दुसऱ्या वेळचा आहे हें लक्षांत घेतलें म्हणजे वरील रायगडविषयक शंका राहणार नाहीं.* असो.

५-आतां पांचवा विवाह शके १५७८ (इ. स. १६५६) पूर्वी झाला असला पाहिजे असें वर दाखविलेंच आहे. पण तो खास कधी, कोणत्या वर्षी, कोणाच्या कन्येशी झाला व या पांचव्या राणीचें नांव काय, हें तूर्त साधनांच्या अभावी स्पष्ट रीतीनें सांगतां येत नाहीं. महाराजांच्या लक्ष्मीबाई व गुणवंताबाई या नांवाच्या दोन राण्या होत्या. त्यांपैकी एकीचा विवाह या वेळीं झाला असला पाहिजे. या दोघांपैकी एक विचान्यांची कन्या असून दुसरी इंगळ्यांची होती असें बृहदीश्वर शिलालेख व जेथे शकावली यांवरून दिसतें. परंतु त्यांतील विचान्यांची कोण व इंगळ्यांची कोण हें सांगतां येत नाहीं. पण इंगळ्यांच्या कन्येशी पुढें शके १५७९ हेमलंबी संवत्सरी विवाह झाल्याचें म्हटलें आहे. तेव्हां या वेळीं झालेला विवाह विचान्यांच्या कन्येशी झाला असावा.

६-यापुढील तिघींच्या विवाहांच्या मित्या व त्यांच्या माहेरच्या घराण्यांची नांवे जेथे शकावली व शिवापूरकर दतरांतील शकावल्या यांत स्पष्टच दिली आहेत त्या-प्रमाणें महाराजांचा सहावा विवाह गायकवाडांची कन्या सकवारबाई इजशी शके १५७८ च्या माघ शुद्ध पक्षा (इ. स. १६५७ च्या जानेवारीत) झाला.

७-सातवा जाधवरावांची कन्या काशीबाई इजशी शके १५७९ वैशाख शुद्ध ५ (ता. ८ एप्रिल १६५७ इ.) रोजी झाला.

८-आठवा शके १५७९ वैशाख शुद्ध १२ (ता. १५ एप्रिल १६५७ इ.) या दिवशी इंगळे यांच्या कन्येशी झाला. बृहदीश्वर शिलालेखांतील, कदाचित् दगड फुटल्यामुळें हें नांव नीट लागलें नसावें असें दिसतें. कारण या शिलालेखाचे प्रति-लिपीत " मालहोची लेक " असें म्हटलें आहे. पण हें नांव मराठ्यांच्या आडनांवांत कोठें आढळत नाहीं. राजवाडे यांच्या टिपणांत याबद्दल फर्जेदाची लेकी असें म्हटलें आहे. परंतु जेथे शकावली व शिवापूरकर देशपांडे यांच्या वर्हीतील शकावलीत इंगळे यांचे सोवरिकीबद्दल स्पष्ट खुलासा आहे. तेव्हां महाराजांची आठवी राणी इंगळे यांची कन्या होती याविषयी शंका नाहीं. तिच्या नांवाचा मात्र निश्चय साधनाभावी नीट करतां

* सदर विवेचन उत्तर (पेशवे) कालीन बखरीच्या आधारें केलें असल्यामुळें चित्य आहे-संपादक.

येत नाही. तिचें नांव लक्ष्मीबाई अथवा गुणवंताबाई या दोन नांवांपैकी एक असावें हतकें मात्र सांगतां येतें.

याप्रमाणें महाराजांचे आठहि विवाह शके १५७९ (इ. स. १६५७) पावेतो झाले. यापुढें महाराजांनीं नवी राणी केली नाही. प्रो. जदुनाथ सरकार (हल्लीं सर) यांनीं आपल्या शिवचरित्रविषयक ग्रंथांत शिवाजीमहाराजांस आठ राण्या होत्या असेंच दाखविलें आहे; पण महाराजांचे दोन विवाह शके १५९६ (इ. स. १६७४) या वर्षीं, एक राज्याभिषेकापूर्वी व दुसरा राज्याभिषेकानंतर—झाल्याचें म्हटलें आहे (पहा Shivaji and his Times, 3rd Ed. 1929 P. 341.) तेव्हां सर जदुनाथ यांच्या या विधानाच्या ग्राह्याग्राह्यतेविषयीहि येथें थोडक्यांत विवेचन केलें पाहिजे.

सर जदुनाथ सरकार यांचें हें विधान सर हेन्री आर्किझडन् नांवाच्या इंग्लिश वकिलाचे पत्रांतील उल्लेखावर रचलेलें आहे. आर्किझडन हा रायगडास छत्रपती शिवाजीमहाराज यांच्या राज्याभिषेकासाठीं मुंबईच्या इंग्लिश व्यापाऱ्यांतर्फें आलेला होता. त्याच्या ता. २७ मे १६७४ च्या पत्रांत "The Raja was and is still so busy about his coronation and marriage with two other women that it was yesterday before we had audience" याप्रमाणें महाराज दोन लग्नां करण्याच्या विचारांत असल्याची बातमी दिली असून त्यापुढील ता. ८ जूनच्या पत्रांत The Raja was married to a fourth wife without any state or ceremony. असें त्यानें म्हटलें आहे. आर्किझडनच्या या दोन्ही पत्रांतील मजकुरांची संगती लावण्याकरितां सर जदुनाथ सरकार यांनीं ता. २७ मे १६७४ नंतरची जेथे शाकावलींतील समंत्रक विवाहाची मिति ग्राह्य धरून तो एक विवाह मानला व ता. ८ जूनच्या पत्रांत विवाह झाल्याचें त्यानें लिहिलें म्हणून त्या दिवशीं एक विवाह झाला असें मानिलें. पण थोडा विचार केला असतां आर्किझडन यांच्या लिहिण्यावरूनच या वेळेस महाराजांचे नवे विवाह झाले नाहीत हें लक्षांत घेईल. पहिले पत्रांत नुसती दोन विवाह होणार असल्याची बातमी आहे. त्या वेळीं ह्यात असलेल्या राण्यांशींच पुनः समंत्रक विवाह होण्याचें घाटत होतें. समंत्रक रीतीनें एकाच राणीशीं विवाह करावा अथवा अधिक राण्यांशीं करावे या गोष्टीचा पूर्ण निश्चय झाला नसेल अशा वेळीं एक दोन विवाहांची अशी मोघम बातमी त्यास लागणें स्वाभाविक होतें. पण पुढें निश्चय होऊन हा विवाहविधि ता. ३० मे १६७४ रोजीं झाला. तेव्हां त्यानें ता. ८ जून रोजीं लिहिलेल्या आपल्या पत्रांत महाराजांचा विवाह झाल्याची नुसती बातमी कळविली. यांतील ८ वी तारीख

ही त्याने पाठविलेल्या पत्राची आहे, विवाहाची नाही, हे त्याने The Raja was married असा भूतकाळवाचक प्रयोग केला आहे, यावरूनच लक्षांत येईल. दुसरे त्या दिवशीच विवाह झाला असे दाखविणारे today किंवा अशा अर्थाचे दुसरे शब्दाहि त्यांत त्यानें योजिलेले नाहीत. शिवाय त्यानें या विवाहप्रसंगी काहीं थाटमाट अथवा समारंभ झाले नाहीत असें without any state or ceremony या शब्दांनीं स्पष्ट सांगितले आहे. राज्याभिषेकसमयीं मौंजीबंधन झाल्यावर महाराजांचा जो समंत्रक विवाहविधि झाला तो कशा प्रकारचा होता हे वर आलेच आहे. हा विधि केवळ एका विशिष्ट हेतूनें * पूर्वीच्या राण्यांशीच पुनः झाला असल्यानें त्या विधी शिवाय दुसरे लौकिक समारंभ होण्याची त्या वेळीं गरजच नव्हती व म्हणूनच त्या-बद्दल विशेष समारंभ झाले नाहीत. पण या विवाहाचे हे रहस्य त्या विदेशीय लेखकास कसे कळणार ? त्यानें नुसते विवाहासंबंधाने समारंभ झाले नाहीत येवढेच लिहिले, त्यावरून आर्किझडन याच्या लिहिण्याचा रोख वाचकांच्या लक्षांत येऊन, त्यानें हे राज्याभिषेकापूर्वी महाराजांच्या झालेल्या समंत्रक विवाहविधीविषयीच लिहिले आहे याबद्दल त्याची खात्री होईल.

आर्किझडनप्रमाणेच डॉ. फ्रायर नांवाचा एक प्रवासीहि त्या वेळीं § रायगडास आला होता. त्यानेंहि आपले प्रवासवृत्तांत “ महाराजांनीं राज्याभिषेकसमयीं चौथी बायको केली असें म्हटले आहे. आर्किझडनहि Raja was married to a fourth wife असेंच म्हणतो. तेव्हां या दोन्ही विदेशीय लेखकांचे उल्लेख एकाच विवाहास अनुलक्षून आहेत व डॉ. फ्रायर याने तो विवाह राज्याभिषेकसमयीं झाल्याचे म्हटले आहे. तेव्हां सर जदुनाथ यांनीं राज्याभिषेकानंतर विवाह झाल्याचे जे अनुमान काढिले आहे तें निराधार आहे.

सर जदुनाथ यांस विदेशी लेखकांचे आधार तेवढे विशेष ग्राह्य वाटतात व देशी आधारांविषयी त्यांची घरघोडीची वृत्ती असते यामुळेच त्यांनीं जेथे शकावलीं-तील आम्ही आधारभूत मानलेल्या दोन विवाहविषयक मित्या प्रमुखपणे ग्राह्य न

* सर जदुनाथ यांनीं आपल्या ‘शिवाजी मध्ये’ “ राज्याभिषेककल्पतरू ” ग्रंथाचें नांव दिलें आहे. सदर ग्रंथ कलकत्ता येथील सरकारी ग्रंथालयांत असूनहि तो त्यांनीं काळजीपूर्वक पाहिल्याचें मात्र दिसत नाही.

§ डॉ. फ्रायर इ. स. १९७५ मध्ये हिंदुस्थानांत आला. त्यानें राज्याभिषेका-बद्दल लिहिलेली माहिती आर्किझडेनच्याच माहितीवरून लिहिली हे आतां सिद्ध झाले असल्यामुळे त्याचा पुरावा स्वतंत्र धरण्याची आवश्यकता नाही. —संपादक

घरिती आर्किझडनच्या पत्रावरून अनुमानानें त्यांस वाटलेल्या मित्या त्यांनीं ग्राह्य धरल्या. पण त्यांनीं ग्राह्य मानलेल्या दोन्ही मित्यांस महाराजांचा नवीन खीर्षी विवाह झाल्याचें सिद्ध होत नाही. तेव्हां राज्याभिषेकानंतर महाराजांचा विवाह झाल्याचें जें विधान सर जडुनाथ यांनीं आपले ग्रंथांत केले आहे तें त्याज्य आहे हें निराळें सांगण्याची गरज नाही.

महाराजांचे आठ विवाह झाले असें आम्हीं वर विस्तारानें दाखविलें असून सर जडुनाथ महाराजांचे आठ विवाह झाले असेंच मानतात; असें असतां डॉ. फ्रायर व आर्किझडन हे दोघेहि विदेशीय लेखक महाराजांनीं या वेळीं (राज्याभिषेकसमयीं) चौथी बायको केली असें म्हणतात तें कां, याविषयीं खुलासा सर जडुनाथ यांनीं करावयास पाहिजे होता पण तसा त्यांनीं केला नाही.

आमच्या मते महाराजांच्या राज्याभिषेकसमयीं चारच राण्या हयात असाव्यात. सईबाई इ. स. १६५९ त वारल्याचा जेथे शकावलींतील उल्लेख वर आलाच आहे. शिवाय महाराजांचे मागे एकटी सोयराबाई राहिली असून राज्याभिषेकसमयीं पट्टराणीचा मान तिलाच मिळाला होता. तेव्हां तिच्याहून वडील असलेली सगुणाबाई त्या वेळीं (राज्याभिषेकसमयीं) हयात नव्हती हें स्पष्ट आहे. इ. स. १६७४ मार्च महिन्यांत महाराजांची एक स्त्री निवर्तल्यामुळे महाराज अशौचांत आहेत असा उल्लेख हेन्री आर्किझडनचा दुमापा नारायण शेणवी यांनें आपल्या तारीख ४ एप्रिल १६७४इ. चे पत्रांत केला असून नुकत्याच प्रकाशित झालेल्या “राज्याभिषेककल्पतरू” ग्रंथांत महाराजांच्या काशीबाई नामक राजपतीचा मृत्यु झाल्याचें वृत्त “ तस्या गमनतः कैश्चित् दिवसैस्वामिवल्लभा ॥ काशी त्यक्त्वा निजं रूपं स्वरूपेण व्यवस्थिता ॥ ” अशा प्रकारें दिलें आहे. गाराभट्टाचे आगमनानंतर काशीबाईचा मृत्यु झाला. तेव्हां नारायण शेणवी याचे पत्रातील उल्लेख कदाचित् काशीबाईसंबंधानेंच असावा व तो तसा असल्यास राज्याभिषेकापूर्वीं आणखी एकादी महाराजांची राणी गत झाली असावी. याप्रमाणें पूर्वीं महाराजांच्या चार स्त्रिया गत झाल्यामुळे राज्याभिषेकसमयीं चारच हयात असाव्या व या विदेशीय लेखकांस या वेळचे समंत्रक विवाहाची बातमी मिळून महाराजांस चार स्त्रिया असल्याचें समजलें. तेव्हां त्यांनीं राज्याभिषेकसमयीं महाराजांनीं चौथी बायको केली असें सरळ म्हटलें हें उघड दिसतें. असे.

येथपर्यंत महाराजांच्या मुख्य राण्यांचीं नांवें, त्यांचे विवाह-काल, त्यांची पितृवराणीं इत्यादि ऐतिहासिक साधनांचे आधारें साधकनाथक प्रमाणार्णीं निश्चित केलीं. आतां या मुख्य राण्यांशिवाय महाराजांस आणखी दोन स्त्रिया असल्याविषयीं

एक दोन ठिकाणीं उल्लेख आहेत व तेथें त्या स्त्रियांस “ उपस्त्रिया ” असें म्हटलें आहे. त्यावरून महाराजांच्या निर्मल चारित्र्याविषयीं पुष्कळांची विपरीत भावना होऊन अनेक तर्ककुतर्क रचले गेले व चार वर्षांपूर्वीं मुंबई येथील टाइम्स नामक इंग्रजी दैनिकांत त्यासंबंधानें दोन चार महिने सारखा वादविवाद चालला होता. तेव्हां त्या विधानांचाहि येथें थोडक्यांत परामर्ष घेणें अवश्य आहे.

महाराजांस उपस्त्रिया असल्याचा उल्लेख प्रथमतः कै. राजवाडे यांस रामदासांचे चरित्रांत आढळला. तेव्हां त्यांनीं आपल्या “ मराठ्यांच्या इतिहासाची साधनें, खंड ४ था ” या ग्रंथांचे प्रस्तावनेंत पृष्ठ ५३ वर “ शिवाजीस + + दोन उपस्त्रिया होत्या असें रामदासांच्याच चरित्रावरून दिसतें. ” असें मोघम म्हटलें. पण पुढें ऐतिहासिक लेखकांत मान्य समजले जात असलेले अधिकारी लेखक प्रो. जडुनाथ सरकार (हल्लीं सर) यांनीं केवळ राजवाड्यांचे लेखांचे आधारानें महा-राजांस दोन उपस्त्रिया अर्थात् रक्षा (Concubines) होत्या असें आपल्या “ Shivaji and His Times ” या ग्रंथांत लिहिलें (पहा 2nd ed. page 381 footnote) आणि त्या आधारानें मुंबईचे माजी विद्वान् पोलीस कमिश्नर मि. एस्. एम्. एडवर्ड्स (हल्लीं परलोकवासी) यांनीं आपल्या Crime in India या ग्रंथांत (पृ. ७८) शिवाजीमहाराज वेश्या ठेवित असत असें बेघडक विधान केलें आणि त्यावरून पुढें टाइम्स पत्रांत इ. स. १९२५ या वर्षीं हा वाद उत्पन्न होऊन त्यावर अनेक कुकल्पनांची रचना केली गेली. टाइम्समधील कित्येक लेखकांनीं तर अलेरीस महाराजांच्या आठ राण्यांस रखेल्या ठरविण्यापर्यंत मजल नेऊन पोंचविली, व इतिहाससंशोधकांनीं त्यावर प्रकाश पाडावा म्हणून आव्हान केलें. त्याप्रमाणें त्या वेळीं घर संस्थानचे इतिहासभक्त अधिपती कै. श्रीमन्महाराज उदाजीराव पवार यांचे अनुज्ञेनें यासंबंधानें आवश्यक माहिती मिळवून एक खंडना-त्मक लेख लिहून पुणें येथील ज्ञानप्रकाश दैनिकांत छापून प्रसिद्ध केला (पहा दैनिक ज्ञानप्रकाश ता. ४ ऑगस्ट १९२५). व त्यांत या नवीन उमस्थित केलेल्या दोषारोपांचे सयुक्तिक खंडन केलें असल्यानें त्याची एक प्रत या नवीन कुत्सित प्रवादाचे मूळ उत्पादक प्रो. सरकार यांजकडे पाठना येथें विचारार्थ पाठविली. त्याचे उत्तरांत त्यांनीं ता. २१ ऑगस्ट १९२५ रोजी “ Your article is full and judicious ” असें लिहून कळविलें. तेव्हां, ते आतां आपल्या शिवछत्रपती-विषयक ग्रंथाचे पुढील आवृत्तींत या आपल्या बेजबाबदार विधानाची दुरुस्ती करतील असें वाटलें व त्याचें थोंडें प्रत्यंतर त्यांनीं इ. स. १९२८ चे मार्च

महिन्याचे ९ वे तारखेस मद्रास येथे झालेल्या शिवजन्मोत्सव-प्रसंगी जे भाषण केले त्यातील पुढील वाक्यांवरूनहि दिसून आले. त्यांनी आपल्या भाषणांत महाराजाविषयी " He was devoted to his mother, loving to his children, true to his wives and scrupulously pure in his relations with other women " असे उद्गार काढले होते. परंतु हल्ली त्यांच्या शिवचरित्रविषयक ग्रंथाची नवी आवृत्ति (तिसरी) नुकतीच प्रसिद्ध झाली आहे, ती पाहतां मात्र सर साहेबांचा शिवाजीमहाराजाविषयी झालेला गैरसमज अद्याप पूर्णपणे नाहीसा झाला नाही, असेच दिसून आले. नाही म्हणावयाला सरजदुनाथांच्या ज्या टीपेच्या आधारावर मि. एडवर्ड्स यांनी आपल्या " Crime in India " नामक ग्रंथांत शिवाजीमहाराज वेश्या ठेवीत असत असे विधान केले तेवढी टीप मात्र आपल्या ग्रंथाच्या नव्या आवृत्तीतून सर साहेबांनी गाळली आहे. पण पुढे पृ. ३९८-९९ मध्ये महाराजांचे चारित्र्याविषयी लिहितांना त्यांनी " Shivaji's private life was marked by a high standard of morality. " असे लिहून पुढे " He was a devoted son, a loving father and an attentive husband, though he did not rise above the ideas and usage of his age which allowed plurality of wives and the keeping of concubines even among the priestly caste, not to speak of warriors and kings. असे संशयात्मक लिहिले त्यांत त्यांनी महाराजांच्या नैतिक आचरणाविषयी संशय तर व्यक्त केलाच, पण आणखी जातां जातां तत्कालीन महाराष्ट्रीय समाजावर-विशेषत ब्राह्मणवर्गावर व त्याबरोबर सैनिक व राजे ह्यांवर त्या अनैतिक दोषांचे खापर फोडिले आहे. तेव्हा त्यांनी महाराजांचे चारित्र्यावर केलेला हा दोषारोप किती निराधार व अज्ञानमूलक आहे हे दाखवून त्यांचे पुनः साधार व यथायोग्य खंडन येथे करणे अवश्य वाटते.

टाइम्स पत्रांत हा दोषारोप उपस्थित केला गेल्यापासून कै. राजवाडे यांच्या ऐतिहासिक साधनांच्या चौथ्या खंडाचे प्रस्तावनेत उल्लेखिलेल्या रामदासस्वामींचे चरित्राचा शोध पुण्यास व अन्य ठिकाणीहि केला. परंतु ते उपलब्ध झाले नाही. या मुळे त्या वेळेचे खंडनात्मक लेखांत त्याबद्दल विशेष खुलासा करता आला नाही. पण ते कोठे तरी मिळाले, यासाठी शोधाचा प्रयत्न चाललाच होता. इतक्यांत दोन वर्षांपूर्वी धार येथे त्याची एक लेखी प्रत प्रसिद्ध इतिहाससंशोधक गु. काशीनाथ कृष्ण लेले यांचे संग्रहांत अचानक मिळाली. ही प्रत थोडी त्रुटित आहे. तिचे प्रत्येक प्रकरणाचे शेवटी लेखकाचे नांव, लेखनवर्ष (संवत् १९१०) व लेखनस्थान मंदौ-

सर दिले आहे. तिसरे प्रकरण व आणखी एक दोन पृष्ठे गहाळ असून, सहाव्या प्रकरणानंतरचा भाग उपलब्ध नाही. मात्र पांचवे प्रकरण-ज्याचे आधारावर कै. राजवाड्यांनी वरील विधान केले-ते पूर्ण आहे. त्यांत आरंभीच पुढील गोष्ट दिली आहे :-

श्रीचे चरित्रास पांचवे प्रकरणास पारंभ चतुर्थ प्रकरणाचे अंती श्री पंढरीस जाऊन, श्रीचे दर्शन करून, श्री कृष्णातीरीं आल्यानंतर कोणे येके दिवशीं रायगडीं छत्रपति असतां महाराज निद्रास्थानीं त्रिवर्ग राण्या जेष्ठ पत्नी सईबाईसाहेब, दुसरीं सोयराबाई-साहेब, तिसरीं सगुणाबाईसाहेब व उपस्त्रिया लावेरसी लग्न लाविलेल्या मनोहर व मनसंतोषऽ असे पांच जणे बसले आहेत; गोमांतकी आंबे आले होते. त्याचे कापे करून त्रिवर्ग राण्यांनीं व उभयतांनीं ताटे मरून पुढे ठेवलीं. महाराजांनीं चित्तांत आणोन बोलिले कीं, हे आंबे बहुत चांगले आहेत, या समई स्वामी समर्थ असते तरी समर्पण करून नंतर प्रसाद घेतो; असें राण्यांशीं महाराज बोलतात, तो कवाडास धक्का देऊन दार उघडा म्हणोन समर्थ बोलिले, शब्द ऐकून महाराज त्वरेनें उठोन कवाड उघडून पाहतात तों स्वामी उभे! दंडवत करून समर्थांचा हात हात-वर घेऊन, खोलींत नेऊन आसनावर बसवून, पादप्रक्षालन करून पूजा केली. आंबे स्वामीस अर्पण केले ! नंतर प्रसाद राजर्शींनीं घेवन करून राण्यास प्रसाद दिल्यानंतर समर्थास महाराजांनीं तांबूल देऊन चार घटका स्वाभाविक भाषणें जाहलीं. समर्थ जाण्यास निघाले. महाराज राजीचा समय येणें कसें झाले. आणि जाण्याचे कोठें? बाहेर ये, दाखवितो, म्हणोन महाराजांचा हात धरून किल्ल्याच्या तटावर आले. खालीं एक पाय वरता एक पाय असा चढून आलो, असा उतरून जातो. विद्युलतेसारखा प्रकाश पडून स्वामी अटस्य झाले ! हे पाहून महाराज विचार करितात, जें स्वामींचें करणें तें परम आश्चर्यकारक पाहून संतोष मानिते झाले. हे चरित्र शके १५७२ विक्रति नाम संवत्सरी जाहाले.

वरील गोष्टींत शके १५७२ पूर्वी दोन लावेरसी (अनाथ) कन्यांशीं श्री शिवाजी-महाराजांनीं लग्न लाविलें असून त्यांची नावे मनोहारी व मनसंतोष हीं होतीं हे नमूद

§ हीं नावे विलक्षण आहेत. मराठा स्त्रियांचीं अशीं नावे आढळत नाहीत. तेव्हां या नांवांत कांहीं वैशिष्ट्य असावे, बहुधा हीं स्मारक नावे असावीत असे वाटते. महाराजांचे ताब्यांत जे अनेक डोंगरी किल्ले होते त्यांतील अगदीं जवळजवळ असलेल्या दोन किल्ल्यांचीं हींच आहेत. त्यांतील मनोहरगड अतिशय मजबूत व दुर्गम असून तेथून मनसंतोषगड हा अगदीं जवळ आहे. या दोहोंत एका २०० फूट खोल दरीचे मात्र अंतर आहे. (पहा शिवाजी सोव्हनीर मराठी विभाग पृ. ८३). तेव्हां या दोन किल्ल्यांशीं या दोन स्त्रियांचा कांहीं संबंध असेल काय ?

आहे व चरित्रलेखकानें त्या स्त्रियांना मुख्य राण्यांपासून निराळें दाखविण्याचे हेतूनें त्यांजबद्दल उपस्त्रिया लावेरसी लग्न लाविलेल्या हे शब्द मुद्दाम योजिले आहेत. यावरून या स्त्रिया लग्न लाविलेल्या होत्या, रखेल्या (Concubines) नव्हत्या ही गोष्ट अगदी स्पष्ट आहे. अवतारी पुरुषांच्या मुख्य राण्यांस नायिका व इतर स्त्रियांस उपस्त्रिया म्हणण्याचा परिपाठ जुनाच असल्यानें वृहदीश्वर शिलालेखांत व वरील रामदास स्वामींचे चरित्रांत 'अष्ट नायिका व उपस्त्रिया' हे अनुक्रमें योजिलेले शब्द तशाच अर्थाचे द्योतक आहेत. तेव्हां समर्थांचे चरित्रांतील 'उपस्त्रिया' हा शब्द निंदाव्यंजक नाही. हें निराळें सांगण्याची गरज नाही. असो, आतां अशा लावेरसी कन्यांशीं महाराजांनीं स्वतः लग्नां कां लाविलीं हा एक प्रश्न उपस्थित होईल. त्याचें विनचूक उत्तर या संबंधाचा तत्कालीन परिस्थिती दर्शविणारा कांहीं पुरावा उपलब्ध झाल्यावांचून देतां येणें शक्य नाही. तथापि तें उत्तर थोड्या अनुमानानेंहि उलगडतां येईल. तें असें कीं, तत्कालीन कांहीं राष्ट्रीय आपत्तीमुळे या बालिका निराश्रित झालेल्या असतील व तशाच कांहीं अपरिहार्य कारणांमुळे महाराजांस त्यांच्याशीं विवाह-संबंध करण्याचा प्रसंग आला असेल. परंतु अशा निराश्रित मुलींचा देखील महाराजांनीं विवाहविधीवांचून अंगिकार केला नाही, ही गोष्ट विशेष लक्षांत घेण्यासारखी आहे. तीवरून महाराजांची शिस्त व शास्त्रविधिपालनाविषयी आस्था आणि प्रवृत्ति ही दिसून येतात. या बालिका लावेरसी म्हणजे निराश्रित होत्या. यामुळे साहजिकच त्यांचे कुल-शीलाविषयी नक्की माहिती मिळणें संभवनीय नसेल व म्हणूनच त्यांना मुख्य राण्यांचा दर्जा मिळणें केव्हांहि शक्य नव्हतें. चरित्रकारासहि त्यांना मुख्य राण्यांपासून निराळें दाखविण्यास हेंच कारण झाले आणि त्यासाठीं त्यानें उपस्त्रिया हा शब्द योजिला. व कै. राजवाड्यांनींहि त्याविषयी कांहीं स्पष्टीकरण न करितां तो शब्द तसाच मोघम योजिल्यामुळे त्याचा परिणाम असा झाला कीं, सर जदुनाथांसारख्या लेखकास पराचा कावळा करण्यास सवड सांपडली. खरी स्थिती एक असून ती विपरीत भासविली गेली. कै. राजवाडे यांनीं ज्या आधारावर शिवाजीमहाराजांस उपस्त्रिया होत्या असें म्हटलें तो मूळ आधार पाहून तपासून त्याविषयी योग्य विधान सर जदुनाथ यांनीं आपले ग्रंथांत करावयास पाहिजे होतें. पण तसें त्यांनीं केलें नाही, इतकेंच नव्हे तर, हा रामदास स्वामींचे चरित्रांतील मूळ आधारचा आवश्यक उतारा बडोदें येथील सहविचार द्वैमासिकाचे एप्रिल-जून १९२७चे अंकांतील आमच्या छत्रपतींच्या विवाहविषयक लेखांत दिला असतांहि त्याकडे त्यांनीं दुर्लक्ष केलें. आंग्ल इतिहासकारांना महाराजांच्या चरित्रांतील निरनिराळ्या प्रसंगांचें रहस्य नीट न कळल्यामुळे व त्यांचे इतिहास

विशेषतः मुसलमानी तवारिखांचे आधारावर रचिले गेल्यामुळे शत्रुपक्षांकडून द्वेषबुद्धीनें लाविलेल्या विशेषणांची अथवा केलेल्या दोषारोपांची पुनरावृत्ती त्यांचे ग्रंथांतून झाली आहे. पण तसाच प्रकार आपल्या देशी इतिहासकारांकडूनहि व्हावा हें मोठें विलक्षण आहे ! महाराजांची राज्यकारभाराची व्यवस्था मोठी नमुनेदार असून त्यांची शिस्त फारच कडक असे. लष्करांत बटीक बायको कलावंतीण कलाल नेऊं नये. ++ छुटीत बायको पोर घरूं नये. ब्राम्हणाचे वस्तीस व देवास उपद्रव न लावावा, गाईं घरूं नये इत्यादि महाराजांच्या शिस्तीचे नियम सुप्रसिद्ध असून यांतिरुद्ध वागणारांस तत्काल शिक्षा होत असे. स्वतः महाराजांची परस्त्रियाविषयी अत्यंत पवित्र व उदार भावनेची वर्तणूक होती. आत्राजी सोनदेवानें कल्याणचा सुभा काबीज केला, त्या वेळीं हांतीं लागलेल्या स्त्रीरत्नाची परत रवानगी महाराजांनीं किती आदरानें व थोरपणानें केली हें इतिहासप्रसिद्ध आहे. अशीच दुसरी गोष्ट गोळेवाडी (प्रांत वाई) येथील स्वारीत बंडखोर गोळ्यांची सून हस्तगत झाली तिजविषयीची आहे. तिला महाराजांनीं लुगडें चोळी नेसवून मोहरांनीं तिची ओटी भरवून बरोबर जासूद देऊन घरीं पोचती करविली. (शेडगांवकर बखर पृ. २२) अशी महाराजांच्या उज्वल नीतिमत्तेची उदाहरणें प्रसिद्ध असतां सर जदुनाथांसारख्या इतिहासकारानें महाराजांसारख्या थोर व पुण्य पुरुषांचे चारित्र्यावर संशयाचे शिंतोडे उडवून तें कलंकित करण्याचा प्रयत्न करावा याला काय म्हणावें ?

छत्रपती शिवाजीमहाराजांनीं अनेक लग्नें केलीं हें युरोपियन समाजाच्या दृष्टीनें त्यांस वावगें वाटतें व म्हणून त्यांनीं हिंदुसमाजपद्धतीस दोष दिला. पण हिंदु-समाजाची रचना युरोपियन समाजाच्या रचनेहून अगदीं भिन्न आहे हें यांनीं लक्षांत घेतलें नाही. हिंदु लोकांना त्यांच्या समाजव्यवस्थेप्रमाणें एक स्त्री ह्यात असतां आणखी एक किंवा एकीहूनहि अधिक स्त्रिया करतां येतात व युरोपियन समाजांत काडी मोडण्याची सवड असल्यामुळे काडी मोडून टाकल्यावर दुसरी स्त्री किंवा जरूरीप्रमाणें आणखी अशाच एकीमागून अनेक स्त्रिया कारितां येतात. बाकी दोन्ही समाजांतील पुरुष अनेक लग्नें आपापल्या समाजव्यवस्थेप्रमाणें करूं शकतात व करतात. मग युरोपियन समाजानें हिंदुसमाजपद्धतीसच नांवे कां ठेवावी व छत्रपति शिवाजीमहाराजांनीं इतकीं लग्नें केली, याबद्दल आश्चर्य कां मानावें, हें कळत नाही. शिवाय छत्रपती शिवाजी-महाराजांचा अशीं अनेक लग्नें करण्यांत कांहीं विशिष्ट राजकीय हेतु होता ही प्रसिद्ध असलेली गोष्ट लक्षांत घेतली, म्हणजे त्यांनीं अनेक विवाह कां केले याबद्दल आश्चर्य वाटण्याचें मुळींच कारण राहणार नाही.

छत्रपतींचे पहिले दोन विवाह आगदीं अल्पवयांत म्हणजे त्यांचे वयाच्या १० वे व ११ वे वर्षी झाले व बाकीचे सर्व पुढे तिशीच्या आंतच झाले हे वर दाखविलेच आहे. तेव्हा महाराजांनी उत्तारवयांत अनेक लग्ने केलीं असे दाखविण्याचा क्रियेक ग्रंथकारांचा प्रयत्न केवळ कुलकर्तार रचिलेला आहे हे निराळें सांगण्याची गरज नाहीं. शिवाय महाराजांचे आरंभीचे विवाह बालवयांत झाले तथापि बाल-विवाहाचे अनिष्ट परिणाम त्यांच्या संततीवर झाल्याचें दिशत नाहीं महाराज स्वतः चांगले सुदृढ व सशक्त असून त्यांची संतती तशीच होती. त्यांचे उभयतां पुत्र त्यांचे प्रमाणेंच चांगले सुदृढ व पराक्रमी निपजले ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्ध आहे.

आतां महाराजांच्या अपत्यपरिवारविषयीहि वेग वेगळे सांगितले पाहिजे. महाराजांच्या राण्यांत पुतळाबाई, गुणवंताबाई, लक्ष्मीबाई व काशीबाई या चौथी अपत्यहीन असून दोषी उपजियांचे संततीविषयी कोठें उल्लेख आढळला नाहीं. बाकीच्या चार राण्यांपासून महाराजांष दोन पुत्र व सहा कन्या अशीं आठ अपत्यें झालीं.

१-सईबाईला एक पुत्र व तीन कन्या अशीं चार अपत्यें होती. त्यातील

(१) पुत्र संभाजीराजे यांचा जन्म शके १५७९ (इ. स. १६५७) मध्ये झाला. पिलानी शिकें मलेकर यांची कन्या जिऊबाई ऊर्फ येसूबाई इत्याद्यां त्यांचा विवाह झाला (शके १५९१). पुढे शिवाजीमहाराजांनी संभाजी राजे यांस शके १५९८ मध्ये आपलें स्वराज्य पुणें परतीं तहच दिले. छ. संभाजीमहाराजांचे पुत्र शाहूमहाराज हेच पुढे सत्तारज्या गादीचे संस्थापक झाले.

(२) तीन कन्यांपैकी सकवारबाई ऊर्फ सख्खाई ही फलटणचे महादजी नाईक निवाळकर यांस दिली होती (इ. स. वर्ष २, अंक ९, फलटणचे निवाळकर पृ. ३०; व ले. ७३२). महादजींचे लग्न पुण्यास झाले. महादजींचे वडील वजाजी नाईक निवाळकर विजापूरकर बादशहाचे पदरी होते. त्यास बादशहाचे हुकमावरून मुघलमानी धर्म स्वीकारावा लागला. परंतु हे छत्रपति शिवाजीमहाराजांचे नातेवाईक असल्यानें त्यांना शुद्ध करून परत हिंदुधर्मांत घ्यावे असें मातुशी जिनजाबाई ह्यांच्या मनांत येऊन त्यांनीं वजाजीस प्रायश्चित्त देऊन शुद्ध करविले; आणि तो असा शुद्ध होऊन स्व-जातींत आरथावद्दल कोणी संशय न बालगावा यासाठी त्यांचे पुत्र महादजी यांस शिवाजीमहाराजांनी आपली मुलगी देऊन वजाजीशीं व्याहातें नाते जोडिले, इ. स. १६५७ त महाराजांनी आपल्या या कन्येस दिवाळीचे औवाळणीत वाहू गेवें दिल्या.

(३) दुसरी कन्या राणुबाई हस जाधवांचे वरी दिले.

शिवाजीमहाराजांची कौटुंबिक माहिती

[२२५

(४) तिसरी कन्या अंबिकाबाई ही हरजी राजे महाडिक तारलेकर यांस दिली. हरजी राजे यांस जिजी प्रांतांत जहगिरी देऊन त्या प्रांताची सुभेदारीहि महाराजांनी त्याजकडे सोंपविली होती.

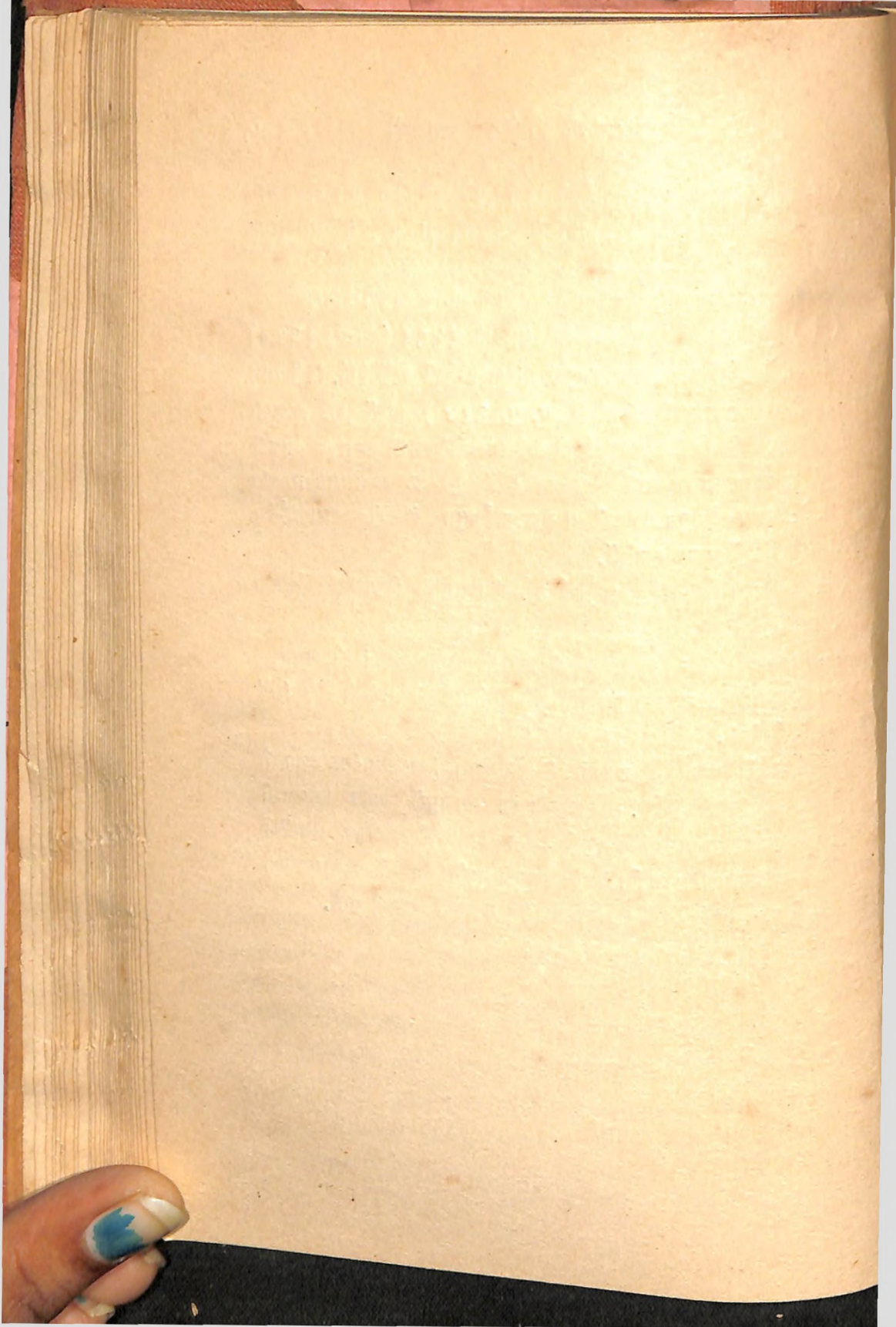
२-सोयराबाईला एक पुत्र व एक कन्या अशीं दोनच अपत्यें होती.

(१) पुत्र राजाराम महाराज यांचा जन्म शके १५९१ (इ. स. १६७०) मध्ये झाला. त्यांचें पहिलें लग्न प्रतापराव गुजर यांच्या कन्येशी झाले होतें. तिचें नांव जानकीबाई. ही लवकरच वारली (म. रि. पृ. ५. ६१४). यांची पुढे आणखी दोन लग्ने झाली. त्यातील वडील ताराबाई ही हकीरराव मोहित्याची कन्या व धाकटी राजसबाई ही कागलकर घाटगे यांची कन्या या दोघींपासून छ. राजाराममहाराजांष दोन पुत्र झाले; ताराबाईपासून शिवाजी व राजसबाईपासून संभाजी. ताराबाईनेंच पुढे कोल्हापुरास निराळें राज्य स्थापिले.

(२) सोयराबाईची कन्या बाळीबाई ऊर्फ दीपाबाई ही विसाजीराव नामक एका सरदाराला दिली होती.

३-सकवारबाईची कन्या कमलाबाई ही जानोजी पालकर यांस दिली असून, ४-सगुणाबाईची कन्या राजकुंवरबाई ऊर्फ नानीबाई ही गणोजी राजे शिकें मलेकर यांस दिली होती.

या एकंदर विवेचनावरून छत्रपती शिवाजीमहाराजांच्या सांघरिक व्यापची बरीच स्पष्ट कल्पना वाचकांस हेईल. महाराजांच्या ह्या व्यापमुल्ले अनेक घराण्याशीं त्यांचे नाते व सख्य होऊन परस्परांत प्रेमबद्धी व ऐक्य होत गेलें व अनेक व्यक्तींचीं मनें आकर्षिलीं जाऊन, उद्दिष्ट कार्यांत वेणारे अडथळे नाहींसे होत गेले व महाराजांच्या हेतुप्रमाणें त्यांनीं आरंभिलेले हिंदवी स्वराज्यस्थापनेचें महत्कार्य यशस्वी झाले.

THE POET SAINTS OF MAHARASHTRA DURING THE LIFE OF KING SHIVAJI

BY JUSTIN E. ABBOT

PREFACE

Mahipati (1715-1790), in his *Bhaktalilamrita* gives an account of the meetings of King Shivaji with Tukaram. His *Santavijaya* records the frequent meetings between King Shivaji and Ramdas. In the *abhangs* of Tukaram and the writings of Ramdas there are confirmations of this close relationship. Writers, later than Mahipati, like Hanumant, place great emphasis on this relationship. But unfortunately these accounts do not satisfy the historian. Mahipati wrote the *Bhaktalilamrita* in 1774, a little under a hundred years after the death of Shivaji. He gives no hint even of the documents he used in recording King Shivaji's relations with Tukaram. The account given by Mahipati of the relation between Shivaji and Ramdas is still more unsatisfactory from the historian's point of view. The history of Shivaji, that comes nearest to be written by a contemporary, is that of Sabhasad, written perhaps in 1694, 14 years after Shivaji's death. That history does not so much as mention the name of Ramdas. Whereas Mahipati, in his *Santavijaya* represents Shivaji as spending a large part of his time with Ramdas, and dominated by his influence. The *abhangs* of Tukaram would furnish good evidence if the authenticity of the *abhangs* were assured. It is admitted by all scholars that not all the *abhangs* in the collections bearing Tukaram's name are of his authorship, and

only guesswork distinguishes between the authentic and the unauthentic. Thus the historic foundations of accounts connecting King Shivaji with any Poet-saint are insecure. Tradition makes the relation close. The historian sees no decisive evidence either for or against the direct influence of either Tukaram or Ramdas on the great Maratha hero.

But whether the influence of the poet-saints on King Shivaji was direct or indirect, he could not have escaped it. Tukaram and Ramdas were not the only saints that sang and preached and wrote on the relationship of man to God and man to man. There were many others, some whose names and writings have come down to our time, others are more or less forgotten now, but who helped to form that religious and moral atmosphere that King Shivaji had to breathe, whether he wished it or not. It is not in the province of my paper to discuss the religious or moral character of Shivaji, nor the actual effect of his direct or indirect contact with the poet-saints of his time. Those subjects belong to other writers. My province is to list those poet-saints that were centres of light in Shivaji's time and whose lives and teachings created influences that must have reached the king, whether in his fastnesses of Pratapgad, Raigad and Torna, or leading his valiant Mavlis against a Muhammadan army. Whether those influences really moulded his character, it is for others to say, or to guess, in the absence of documentary evidence. Like the light of the sun reaching everywhere, and yet one can enclose oneself in the dark chamber, so Shivaji may not have used to the full the light that Tukaram and Ramdas could have supplied for his inner motives and springs of action. But their lights

were shining, and he could not have wholly escaped from their rays. Perhaps with the flame of patriotism in his soul, and the desire to see his land free from alien rule, he may have preferred the worship of fierce Bhavani, rather than the gentle Vitthal of Pandharpur, nevertheless Tukaram and Ramdas were not lights hidden under a bushel, and their call to higher spiritual devotion and to a higher moral life, must have reached Shivaji's ears, and may have touched his heart. Reliable history is silent on this influence upon his character, but one cannot but assume it, just as one assumes daylight after the sun has arisen.

TUKARAM

Data are wanting for the exact determination of the years in which Tukaram was born and died, but the very generally accepted dates are A. D. 1608¹ for his birth, and 1649 for his death, or as the poet puts it, his bodily accession into Heaven. *If Shivaji was born in 1630*, he was 19 years of age when Tukaram died. If it was in 1646 that Shivaji began his active career by the capture of the mountain fort of Torna, he still had three years in which direct contact with Tukaram was possible. The two visits of Shivaji, one at Lohagav and the other at Poona, as described by Mahipati in his *Bhaktalilamrita* (First visit 36, 91-168 and 193-196. Second visit 39, 8-35) would show Tukaram's profound

(1) In reference to the dates of the poet-saints, there is so much uncertainty. I have thought it best to adopt without question those proposed by the late V. L. Bhawe in his *History of Marathi Literature, the Maharashtra Sarasvat*. Those who think otherwise can easily change my figures with their pen.

only guesswork distinguishes between the authentic and the unauthentic. Thus the historic foundations of accounts connecting King Shivaji with any Poet-saint are insecure. Tradition makes the relation close. The historian sees no decisive evidence either for or against the direct influence of either Tukaram or Ramdas on the great Maratha hero.

But whether the influence of the poet-saints on King Shivaji was direct or indirect, he could not have escaped it. Tukaram and Ramdas were not the only saints that sang and preached and wrote on the relationship of man to God and man to man. There were many others, some whose names and writings have come down to our time, others are more or less forgotten now, but who helped to form that religious and moral atmosphere that King Shivaji had to breathe, whether he wished it or not. It is not in the province of my paper to discuss the religious or moral character of Shivaji, nor the actual effect of his direct or indirect contact with the poet-saints of his time. Those subjects belong to other writers. My province is to list those poet-saints that were centres of light in Shivaji's time and whose lives and teachings created influences that must have reached the king, whether in his fastnesses of Pratapgad, Raigad and Torna, or leading his valiant Mavlis against a Muhammadan army. Whether those influences really moulded his character, it is for others to say, or to guess, in the absence of documentary evidence. Like the light of the sun reaching everywhere, and yet one can enclose oneself in the dark chamber, so Shivaji may not have used to the full the light that Tukaram and Ramdas could have supplied for his inner motives and springs of action. But their lights

were shining, and he could not have wholly escaped from their rays. Perhaps with the flame of patriotism in his soul, and the desire to see his land free from alien rule, he may have preferred the worship of fierce Bhavani, rather than the gentle Vitthal of Pandharpur, nevertheless Tukaram and Ramdas were not lights hidden under a bushel, and their call to higher spiritual devotion and to a higher moral life, must have reached Shivaji's ears, and may have touched his heart. Reliable history is silent on this influence upon his character, but one cannot but assume it, just as one assumes daylight after the sun has arisen.

TUKARAM

Data are wanting for the exact determination of the years in which Tukaram was born and died, but the very generally accepted dates are A. D. 1608¹ for his birth, and 1649 for his death, or as the poet puts it, his bodily accession into Heaven. *If Shivaji was born in 1630*, he was 19 years of age when Tukaram died. If it was in 1646 that Shivaji began his active career by the capture of the mountain fort of Torna, he still had three years in which direct contact with Tukaram was possible. The two visits of Shivaji, one at Lohagav and the other at Poona, as described by Mahipati in his *Bhaktalilamrita* (First visit 36, 91-168 and 193-196. Second visit 39, 8-35) would show Tukaram's profound

(1) In reference to the dates of the poet-saints, there is so much uncertainty. I have thought it best to adopt without question those proposed by the late V. L. Bhave in his *History of Marathi Literature, the Maharashtra Sarasvat*. Those who think otherwise can easily change my figures with their pen.

influence over the young man at the commencement of his career. On the occasion of his first visit he is said to have been so deeply impressed by Tukaram's appeal to all men to seek the supreme-spiritual-riches [*Paramartha*], he decided to give up all his worldly ambitions, retire into a forest, and spend his time in the worship of God. The practical-minded mother of the young man, Jijabai, appealed to Tukaram against the literal following of his teachings, and Tukaram had the right moral sense, when he quoted to Shivaji the teaching of the Bhagavadgita, that each caste had its special duties, and that his duty as a *kshatriya* was to fight for his country. At Poona he ran the risk of falling into the hands of the Muhammadans, so anxious was he to listen to Tukaram's *kirtans*. Such, according to Mahipati, was Tukaram's direct influence over Shivaji.

Tukaram was born in the little village of Dehu, sixteen miles to the northwest of Poona. For the details of his life we are dependent on Mahipati in his *Bhaktavijaya*, written in 1762, and in his *Bhaktalilamrita*, written in 1774. The *Bhaktavijaya* account is the shorter, and differs in some respects from the *Bhaktalilamrita* account (chapters 25 to 40). Aside from the few biographical *abhangs* of Tukaram himself (and the authenticity of these is altogether uncertain), our only original sources of information are these two accounts by Mahipati, written about a hundred and twenty-five years after Tukaram's death. Mahipati does not even hint at the sources he used in compiling his long account. It is possible, perhaps probable that some of the autobiographical *abhangs* ascribed to Tukaram, may have supplied Mahipati with the frame-work

of some of his stories to which he added the details, from his fertile imagination.

A brief summary of the Bhaktalilamrita account is as follows (chapters 25-40). The description of his ancestry begins with Vishvambhar, a godly man, one of whose special deeds was the building of a temple to Vithoba at Dehu, and confirming as their family deity, Vithoba of Pandharpur. There were tragic events in the history of the family, and the faith of some in Vithoba was shaken, but on the whole the family line was loyal to Vithoba, and in Bolhoba, the father of Tukaram, there was an enthusiast worshipper of Vithoba of Pandharpur. Bolhoba was a petty grocer in Dehu, who carried on his business in the strictest honesty, never telling an untruth, and time and money were spent in benevolent deeds. Tukaram's mother was like her husband, pious and faithful. Into this family Tukaram, or as he calls himself Tuka, was born. He very early began to help his father in his business and Tuka became his comfort and his pride. The first wife that the parents chose for Tuka turned out to be a sickly girl, and so another marriage was arranged to the daughter of a Poona merchant, Jijai by name, but to whom Tuka gave the name of Avali. All went well until Bolhoba's death and the burden of the family fell upon Tuka, the eldest son having become an ascetic. At first Tuka prospered in his business, through efficiency and honesty, but his heart was not in it, and as time went on, he cared less and less for earthly gain, and centered his desires on the supreme-spiritual- riches [*paramartha*] by spending all his time in the worship of God. Through lack of interest in his business affairs, they ceased to prosper. He soon became

bankrupt, and with poverty staring him in the face, calamities followed rapidly. A terrible famine swept over the land, and in it Tuka's first wife died of starvation, to his distress and shame. Former friends turned into enemies, and his second wife's sharp tongue found its occupation in nagging Tuka over his failure in business, and his waste of time and strength in doing nothing but repeating the names and epithets of God. But Tuka was not fickle-minded, and nothing could turn him away from his indifference to worldly things, and his concentration on the worship of God. It took Tuka some time to get adjusted to his new life, in the face of obstacles of every kind, but he never faltered. One of the first effects of the change was his acts of benevolence. He cared for the sick and weary. He fed the hungry and provided water for the thirsty. He carried the heavy loads of the weak. He went on errands for the lame. He was ready to do any thing asked of him in the way of help. His kindness went to animals also. He fed hungry animals and gave them water to drink. All the while he had to bear the bitter words of Avali, that he was giving his care to others and neglecting his own home. But Tuka never wavered. His next development was an inspiration to put his thoughts into poetic form, and give *kirtans*, in which God's deeds were praised, and his names and epithets were repeated amid the clang of the cymbals, the beating of the drums and the loud acclaim of the enthusiastic listeners. As his fame grew his bitter enemies were Brahmans, envious that a Shudra should become a religious teacher, and even Brahmans be found among his followers, ready to fall at his feet. But Tuka never returned evil for evil, but always returned evil with

good, and his soft answers turned away wrath. Legends have always grown about men whose piety and goodness have impressed their age, and Tukaram is no exception. In the one hundred and twenty-five years from the death of Tukaram to Mahipati, his first historian, legends easily developed, but all illustrative of Tuka's piety and goodness, his meekness and patience, his kindness and benevolence, his undaunted courage, his returning of good for evil, and his unwavering trust in God. It is no wonder that poets have drawn the beautiful picture of a chariot of dazzling light coming from Heaven and taking him bodily to his eternal home.

An analysis of Tukaram's *abhangs* is not easy. Apparently they were his extemporaneous expressions in his *kirtans*, and written down by such close friends as Santaji Teli Jaganade and Gangadhar Maval and cover a wide range of subjects, devotional, ethical, and the practical relations of man to man. He was a very pronounced Vaishnavite. God Vishnu, Krishna and Vithoba of Pandharpur, were the forms on which his worship concentrated. His theology in theory was that Vishnu and Shiva were really the same, both manifestations of God, though for different purposes, but he had very little sympathy with the Shaivites, worshippers of Shiva, and especially little sympathy with those ash-covered *yogis* in whom he saw little but hypocrisy. Tuka was not a formalist. He believed as did others in the holiness of the Ganges and the Chandrabhaga, as able to wash away sins, but all such outer forms were valueless without sincere repentance for sins. The worship of God by a hypocritical heart was an impossibility. Sincerity, purity, love of God, truth and justice,

kindness and unselfishness were to him essentials, without which worship of God was mere mockery. Uncertainties regarding the text of his *abhangs*, whether particular ones were from his lips, or whether interpolations by later poets, should render one cautious about attributing to Tuka beliefs or practices at variance with the general impression of his life and the general trend of his verses. Such was the light shining from the little village of Dehu, but it was bright enough to reach far. For example, at Kolhapur, many miles to the South, a little girl by name of Bahinabai, only twelve years of age, read his verses and was so moved by them that she had no rest until, in company with her family, she came to Dehu to see the holy man, to fall at his feet and listen to the gracious words that fell from his lips. This we learn from her own autobiography, written later in life, but bearing the impression of her loyalty to Tuka as her *guru*, who in a dream had put his hands on her head in blessing, and whispered the *mantra* that had come down to him from the ages past. If the light could reach as far as Kolhapur, we can hardly suppose it failed to reach the mountain regions where Shivaji held his court, and from whence he planned his raids to free his land from an alien rule.

MUKTESHVAR

If Mukteshvar died 1649, Shivaji was then nineteen years of age. Mukteshvar may, therefore, be included in the list of poet-saints who lived during the life-time of Shivaji.

Mukteshvar was the grandson of the great poet-saint Eknath. He lived for a time at Paithan on the

Godavari, the home of his distinguished grandfather, but ended his days at Teravad in the Kolhapur District, where his tomb (*vrindavan*) is shown and honored.

Of the details of his life nothing is known. His right to be called a saint rests chiefly on his Marathi version of the Mahabharata, Ramayana and other religious Sanskrit poems. It is naturally assumed that the learning his works show, and the effort required for so great a task, would be undertaken only by one who had the spirit of a saint.

As a poet Mukteshvar is classed very high. In true poetic genius some consider him the best poet the Maratha nation has produced.

[See the late Mr. V. L. Bhave's 'Maharashtra Sarasvat,' pages 146-162.]

RAMAVALLABHADAS

Ramavallabhadass was born at Devagiri, modern Daulatabad, in the year 1610. His father, Ambaji, was an officer in the Government service. He was for a long time childless, but finally a son was born, whom they named Tukopant. As the young man came to manhood he helped to carry on his father's profession, and as an army officer, was victorious in battle. Eknath's commentary on the eleventh chapter of the Bhagavat, led him to desire a more spiritual life. About this time he met a *sadhu*, by name Lakshmidhar, who gave him the *mantra* that made him his disciple, and changed his name to Ramavallabhadass. Several of his works are extant, such as Dashak-nirdhar, Vakyavritti, Chamatkari, Vaishnavagati. Among his disciples was a woman named Avadabai. Her *math*, and the religious order

kindness and unselfishness were to him essentials, without which worship of God was mere mockery. Uncertainties regarding the text of his *abhangs*, whether particular ones were from his lips, or whether interpolations by later poets, should render one cautious about attributing to Tuka beliefs or practices at variance with the general impression of his life and the general trend of his verses. Such was the light shining from the little village of Dehu, but it was bright enough to reach far. For example, at Kolhapur, many miles to the South, a little girl by name of Bahinabai, only twelve years of age, read his verses and was so moved by them that she had no rest until, in company with her family, she came to Dehu to see the holy man, to fall at his feet and listen to the gracious words that fell from his lips. This we learn from her own autobiography, written later in life, but bearing the impression of her loyalty to Tuka as her *guru*, who in a dream had put his hands on her head in blessing, and whispered the *mantra* that had come down to him from the ages past. If the light could reach as far as Kolhapur, we can hardly suppose it failed to reach the mountain regions where Shivaji held his court, and from whence he planned his raids to free his land from an alien rule.

MUKTESHVAR

If Mukteshvar died 1649, Shivaji was then nineteen years of age. Mukteshvar may, therefore, be included in the list of poet-saints who lived during the life-time of Shivaji.

Mukteshvar was the grandson of the great poet-saint Eknath. He lived for a time at Paithan on the

Godavari, the home of his distinguished grandfather, but ended his days at Teravad in the Kolhapur District, where his tomb (*vrindavan*) is shown and honored.

Of the details of his life nothing is known. His right to be called a saint rests chiefly on his Marathi version of the Mahabharata, Ramayana and other religious Sanskrit poems. It is naturally assumed that the learning his works show, and the effort required for so great a task, would be undertaken only by one who had the spirit of a saint.

As a poet Mukteshvar is classed very high. In true poetic genius some consider him the best poet the Maratha nation has produced.

[See the late Mr. V. L. Bhave's 'Maharashtra Sarasvat,' pages 146-162.]

RAMAVALLABHADAS

Ramavallabhadass was born at Devagiri, modern Daulatabad, in the year 1610. His father, Ambaji, was an officer in the Government service. He was for a long time childless, but finally a son was born, whom they named Tukopant. As the young man came to manhood he helped to carry on his father's profession, and as an army officer, was victorious in battle. Eknath's commentary on the eleventh chapter of the Bhagavat, led him to desire a more spiritual life. About this time he met a *sadhu*, by name Lakshmidhar, who gave him the *mantra* that made him his disciple, and changed his name to Ramavallabhadass. Several of his works are extant, such as Dashak-nirdhar, Vakyavritti, Chamatkari, Vaishnavagati. Among his disciples was a woman named Avadabai. Her *math*, and the religious order

she founded still continues at Chandavar in the District of Karvar. The late Sir Narayan Ganesh Chandavarkar was a descendant of this Avadabai.

Ramavallabhadras is a good illustration of the poet-saints who lived during the seventeenth century. Many of them were wholly unknown or slightly known, but they have left religious works that have survived the ravages of white ants, book-worms, rats and other enemies of manuscripts, and these bear witness to their religious life, and influence, though very little is known of the actual lives they lived. Although little is known of them as compared with Tukaram and Ramdas, they played their part in forming the religious life and thinking of the Maratha people.

[Taken from Mr. V. L. Bhave's 'Maharashtra Sarasvat' page 163.]

SHIVAKALYAN

In his Nityanandadipika, Shivakalyan gives the date of its composition as Shaka 1557, or A. D. 1635. He stands, therefore, in the honored list of poet-saints during the Shivaji period.

The very little that is known of Shivakalyan is told by himself in his Nityanandadipika. He gives his home as Ambapur, the modern Jogaiche Ambe, or Mominabad in the Haidrabad State. His father Trimal was also his religious Guru.

Shivakalyan was evidently a student of Dnyaneshvar, as his language is full of expressions used by Dnyaneshvar. His Nityanandadipika is a commentary on the Amritanubhava of Dnyaneshvar. His great work is his commentary on the tenth *Skandha* of the Bhagavat,

through which he endeavours to point the way to the obtaining of the Supreme Spiritual Riches.

It is interesting to notice the geographical location of the poet-saints of this period. They extend from Daulatabad to Kolhapur and from Amba Jogai to Junnar, thus covering the whole of the Maratha country.

[Taken from the Maharashtra Sarasvat of the late Mr. V. L. Bhave, pages 164-166.]

LOLIMBARAJ

Whether Lolimbaraj should have a place among the poet-saints of Maharashtra is a question. According to the late Mr. Bhave one of this poet's works exceeds all limits in its obscenity. Why should he have composed such a book? But tradition and the saints who followed him, such as Uddhava-chidghan, Rangnath, and Shivaram, make their bow to him as a distinguished saint.

Lolimbaraj was the son of one Divakarbhat, whose home was in Junnar, where his descendants still live. His surname was Joshi. From his Lolimbaraj Akhyana, the following events in his life are gathered. He married a beautiful Muhammadan girl, but he changed her name to Ratnakala. Their mutual love was great, but death brought the sad separation. Referring evidently to this death of his young and beautiful wife he says,

Never for a moment have you ever left me,
you sweet One

Why then have you now gone to the other world
without my leave, my dear child.

Lolimbaraj had lived a rather wild life in his youth, but the death of his wife changed him, for in his confession he says,

My life has been spent in sensual living

Not a moment have I given to be free from sinning.

It is a charitable supposition that his objectionable book was written when in his wild youth, and before the change that brought him into the ranks of the poet-saints.

Lolimbaraj was a *sheeghra kavi*. Words flowed from his lips in the form of poetic verse, and yet his words had a sweetness that was compared with nectar. He wrote a medical book called *Vaidya Jivan*, but his large work was a commentary on the tenth *Skandha* of the *Bhagavata*.

[Taken from the *Maharashtra Sarasvat*, by the late Mr. V. L. Bhave, pages 167-170].

SHAMARADHYA

Shamaradhya, Shamasundara as he in one place calls himself, seems to have no standing among the poet-saints, and yet his very extensive works in commentaries on the *Upanishads*, *Mahabharata*, *Bhagavata*, *Ramayana*, and *Bhagavadgita* would indicate a man religiously inclined, and a contributor to the religious thought of his time. Were it a possibility to determine the extent of the circulation of such books as *Shamasundara* composed, his influence could be somewhat measured. The copying of such extensive works was laborious and costly, and the circulation could never have been large, and yet this did not hinder these poet-saints from putting into a Marathi version their interpretation of that Sanskrit literature which was the

foundation of their religious thinking. His date is uncertain but it is believed to be in the earlier half of the seventeenth century. Nothing is known of his life.

[Taken from V. L. Bhave's '*Maharashtra Sarasvat*', page 170.]

SHEKH MUHAMMAD

Among those listed as poet-saints are found several with Muhammadan names, but whose poetic works show them to be avowed worshippers of Vitthal. They are supposed to have been converts to Hinduism, or more likely Hindus, whose parents or themselves had come sometime under Muhammadan influence, and taken Muhammadan names. In the case of Shekh Muhammad the Muhammadan influence upon him is seen in his objection to idolatry, or at least regarding it as a mere stepping stone to a higher form of worship.

Shekh Muhammad lived at Shrigonde (Chamhar-gonde) in the Ahmednagar District. His occupation was that of a Mulana, a religious teacher, one of the twelve village servants, according to the old village system. Muhammadan influence had brought about the custom even among Hindus of employing a Mulana to pronounce God's name over the chicken or goat as it was being slaughtered. The dying throes of the animals made Shekh Muhammad reflect, and abandon that occupation. He went on pilgrimages to Pandharpur, and became a worshipper of Vithoba, though apparently opposed to the idolatrous worship of God.

Four books are of his authorship, *Pavan Vijaya*, *Nishkalanka Prabodh*, *Yogasangrama*, and *Dnyanasagar*. The last book was completed in 1696, so that Shekh Muhammad's life extended somewhat beyond that

of King Shivaji. The tide that so strongly set in of Vishnu-worship, and that carried with it Muhammadans and Shaivites, did not remove Shivaji from his worship of Bhavani, but the high moral ideals that went with Vishnu-worship spread over the whole land, and in some way must have affected Shivaji's religious and moral thinking.

[Taken from the late V. L. Bhavé's 'Maharashtra Sarasvat', pages 198-200.]

BODHALE BUVA

His true name is said to be Manakoji Jagatap, a frequent pilgrim to Pandharpur, and a composer of *abhangs*. Mahipati in the 53rd chapter of his *Bhaktavijaya* gives the following account of this pious saint and his wife Mamatai. They were of the *Shudra* caste, and with their fields and other property were persons of considerable wealth. Bodhala believed that true religion consisted in acts of benevolence and his wife agreed with him, so they helped the sick and the poor generously. Then a great famine brought distress, but Bodhala and his good wife gave as before, until all they had was gone. Now they were themselves in dire poverty, clothed in rags and nothing to eat. To keep from starving Mamatai took an axe, cut some wood and sold it in the city for three pice, with which they bought a handful of flour. God saw their distress, but tested their love for humanity. He assumed the form of a very poor Brahman, and asked for food. Bodhala and his wife gave him all they had, and in their presence he cooked and ate it, giving them as they desired, what was left on his plate. Then they understood it was

God who had tested them, and their joy was complete. Such stories indicate the impression left on his times by this saint, aside from the question of their authenticity.

A short account of his life was also written in verse by his disciple Jotiram.

Mahipati in his *Bhaktalilamrita*, chapter 51, 11-82, relates the story of the Muhammadan king commanding him to eat cooked flesh. It was covered with a cloth, which being removed revealed a mass of flowers. Another story is that of God testing Bodhala's willingness to give to a guest whatever he asked for, took the form of a fakir and asked for his daughter-in-law. Bodhala gave her, true to his principle of giving, then later understood that the fakir was God testing him.

The dates of Bodhala are unknown but he is assumed to have been a contemporary with Shivaji.

NIMBARAJ

Nimbaraj lived at Dahithan, of which he was the *Inamdar*. He is said to have gained his name from the fact that his father Murarpant was for a long time childless. In order to have a son he resorted to austerities, such as living on the leaves of the Nimb tree. A son was born and the name Nimbraj was given to him. He is said to have died at Dahithan in the year 1678. He was the author of several small works.

SAINTS LITTLE KNOWN

Of many of the saints and poet-saints of this period little or nothing is known except their

names. Such are Shekh Sultan, Shekh Farid, Tryambak, Vitthaldas, Dhongada, Shivadas, Kundesh, Panabhj Vishvanath, and others. Fragments of poems bearing their names are extant, but who they were, and what was the weight of their influence is unknown.

WOMEN POET SAINTS

Sainthood, and poet-sainthood among the Marathas has by no means been confined to men, but the women-saints have existed under a handicap. According to traditional stories the wives of many of the men-saints quite equalled their husbands, in piety and goodness, their very aid giving glory to their husbands, but they have modestly stood in the background, and even their names are hardly remembered. Many of them may have been true poets, for poetry is natural to Indian women, but their words were not recorded. His words were recorded, and she is known only as the wife of the eminent saint. But there have been notable exceptions to this rule. During the life-time of Shivaji three such exceptions may be mentioned, Bahinabai, Venubai, and Bayabai, but among the Ramdasis there were others whose works are now lost, and their names as well.

BAHINABAI

In the little village of Devgav, a few miles to the west of the Ellora Caves, Bahinabai was born, about the year 1628. If Shivaji was born in 1630, Bahinabai was 2 years his senior. She is believed to have lived until 1700, so that she outlived Shivaji by

10 years. In her autobiography she gives no hint of direct or indirect contact with Shivaji. Nevertheless her life and teachings helped to create the religious and moral atmosphere that Shivaji had to breathe. When she came to Dehu, at the age of thirteen, about the year 1641, Shivaji, with his mother Jijabai, was living at Poona, only sixteen miles away, and he was but 11 years of age. It does not appear that she remained long at Dehu, listening to Tukaram's *kirtans*. Apparently her life was chiefly spent in her home-town of Devgav, rather far from the activities of Shivaji.

The autobiography of Bahinabai is unique in Marathi literature. Other poet-saints, from Eknath down, have furnished in their writings a few details of their lives, such as their ancestry, the name of their *guru*, and the like, but Bahinabai, or Bahini, as she calls herself, has written a long account of her girlhood, until her thirteenth year, when she became a mother. Her life after that is not described in detail, but through her experiences and thoughts much can be gathered of what her life must have been in the village and the home she loved.

According to her own story Bahini was born at Devgav, not far from Verul and the Ellora Caves. Her father was the *kulkarni* of the town. At the age of five she was married to a man of thirty. Four years after her marriage, a quarrel with relatives led her family to migrate to the South. Her husband accompanied the family. They followed the Godavari and Bhima rivers as far as Pandharpur, begging their food as they went along, and undergoing much suffering. From Pandharpur they went westward to Rahimatpur, where her husband obtained employment for two years.

Bahini was now eleven years of age. The family now decided to go to Kolhapur. They were fortunate in getting a place to lodge in the *wadi* of Bahirambhat, a learned Brahman, and a man of noble character. Just at this time Kolhapur was visited by Jairam Swami, a disciple of Ramdas and his popular *kirtans* drew large crowds. Among his intensely interested listeners was Bahini, whose mind was turning more and more to the religious life. Bahirambhat gave the family a cow and a calf, and the care of these fell to Bahini. The calf followed her everywhere, even into the *kirtans* of Jairam Swami. The overcrowding led some to remove the calf, resulting in the calf bawling outside and Bahini crying inside. The kindly Jairam noticing the commotion, enquired the reason, and comforted the little girl with kind words and admittance to the calf. The scene was reported by a busy-body to Bahini's husband, who was enraged that his little wife should have made such a scene, and he gave her a severe beating. Her husband was entirely out of sympathy with her spiritual desires. At the beginning of her thirteenth year she had read some of Tukaram's *abhangs*, and her heart was moved. She longed to meet Tuka. Now she had a dream in which Tuka placed his hand on her head in blessing, and repeated the *mantra*, "Ramkrishna Hari," which admitted her into his discipleship. It was but a dream, but she felt it was a reality and from that time she regarded herself as Tukaram's disciple. The husband was more and more exasperated against his wife, and treated her cruelly. But when he fell ill, and was in great suffering, Bahini, as a dutiful wife, nursed him through his illness, and gained his love. Now he was ready to meet his wife's wishes, and the whole family

started for Dehu, to see Tukaram, her loved *guru*, but whom she had never seen. They arrived at Dehu and experienced many difficulties. Mambaji, the envious enemy of Tukaram, became their enemy also, and contributed to the family's unhappy experiences. But listening to Tukaram's *kirtans* was their delight, or as she describes it "Joy danced in my eyes." Here in her thirteenth year a child was born to her whom she named Kashibai.

She does not state how long the family remained at Dehu, but probably not long as they were planning to return to the home at Devgav. In the meantime the poetic inspiration came to her, and her thoughts now flowed in verse. At the age of seventy-two we find her at Devgav, expecting her death at any moment. Her own words are "Seventy-two years bring me to the limit of my life. My death is now at hand."

The subjects comprised in her verses cover a wide field, and coming from the heart and mind of a woman who sought her freedom and gained it by her determination and courage, they become doubly interesting. The devotional element is not lacking, but she has much to say on the practical side of life, and her moral ideas are of the highest. Perhaps in her quiet life at Devgav her fame may not have reached far, and Shivaji may never have heard of her, but if he could have sat at her feet and listened to her wisdom she could have taught him great truths, and ways of noble living.

VENUBAI

Ramdas admitted women to his discipleship, and the more learned of them were even appointed as heads

of his established religious houses. Such an one was Venubai, to whom Ramdas entrusted responsible positions and duties.

Venubai was born at Miraj in about the year 1628. At eight years of age she was married into a Kolhapur family, but very soon became a widow. A desire for learning now possessed her, and one of the first books to attract her was Eknath's great work, the Eknathi Bhagwata. On one occasion as she was reading the Bhagwata, Ramdas is said to have come to her home asking for alms. Noticing her book he asked her whether she experienced its truths. Confessing her ignorance he helped her with a few words, and then went on. On another of Ramdas's visits he gave her the *mantra* that admitted her into his discipleship. It is said some opposed her doing so, but being a woman of independence and force she walked the path she thought right. Of this opposition she says in one of her poems,

Some praise me, some revile me,
But I will not look to what they think
In my heart I am holding my *sadguru's* feet
And even at the end of life I will not loose

my embrace.

In 1655 Ramdas appointed her as head of the religious house at Miraj which prospered under her leadership, and the order grew. Venubai's *math* still exists at Miraj. She was the author of poems, and of one specially praised work, *Sita-svayamvar*. She died in 1678.

[Taken from V. L. Bhave's M. S., pages 236—241.]

BAYABAI

Bayabai (perhaps the same as Baijabai) was another of Ramdas's trusted female disciples, whom he was accustomed to call his "daughters." Some of her poetry, in the Arya metre, and some poetry in Hindi, are extant.

AMBABAI

A disciple of Ramdas and a poetess, but little is known of her.

PREMABAI

The saint and poetess Premabai is little known and a few only of her verses are extant. She is believed to have been living at the close of the 16th century, so that she may have been living during the Shivaji period. At any rate her influence must be assumed in the creation of that religious and moral atmosphere which King Shivaji had to breathe.

[Taken from V. L. Bhavé's M. S., pages 241 and 245.]

THE CHIEF DISCIPLES OF RAMDAS

Ramdas was a believer in the method of organization to bring about a deeper and more extended devotional spirit, as well as the moral uplift of those about him. In this he differed absolutely from Tukaram. Tukaram was as anxious to have the devotional spirit become universal and his ideals of the moral life attained by all, but he did nothing more than proclaim his

thoughts in his *kirtans*. He made no formal disciples, although he had followers. He organised no institutions. Ramdas believed in organization, hence his many *maths*, or religious houses, with a shrine to Ram or Maruti, and buildings connected with it, to house the leader of the *math*, and such disciples as the leader might collect for instruction in the principles taught by Ramdas.

Around Ramdas himself there were, therefore, many disciples to help him in his organized work, both men and women disciples, with their specified duties. Among these the four that have been considered the chief disciples were Jairam Swami Vadgavkar, Ranganath Swami Nigadikar, Anandamurti Brahma-nalkar, and Keshav Swami Bhaganagarkar.

JAYARAM SWAMI

Jairam Swami is said to have been born in 1599 and died in 1672. His father was the *deshpande* of Katrabaj Mandavgan. The family was in poor circumstances, and Jairam had to gain his education by begging his food. His next step was that of going to Vadgav and becoming the disciple of one Krishnappa. His meeting with Ramdas is told by Hanumant. Ranganath Swami went to Vadgav to visit Jairam Swami, and the two then went to visit Ramdas. From that day both became intimate disciples of Ramdas and Ramdas used to call them his sons.

RANGANATH SWAMI

Ranganath Swami was born about 1612 and died 1672. His father, in 1642 took *jala-samadhi*, at the

junction of the Krishna and Koina rivers. Ranganath became a close disciple of Ramdas.

ANANDA MURTI

Anandamurti's death occurred in 1696. He was an inhabitant of Brahmanal in the Satara District. He became a disciple of Ramdas through the preaching of Raghunath Swami. A few of his poems are extant.

KESHAV SWAMI

Died in 1682. He is the author of Ekdashi-Charitra, and many smaller poetical works. Hanumant tells of the event leading to his becoming Ramdas's disciple. Hearing of the growing fame of Ramdas, and desiring to see him, he sent a disciple with a letter written in verse. Ramdas replied in the same way expressing his appreciation. Later when Ramdas was in the vicinity of Bhaganagar the two met, and from that time Keshavswami was one of Ramdas's close disciples.

VAMAN PANDIT

Vaman Pandit has a high rank as a Maratha poet, but he is not generally included among the Maratha saints. He was a philosopher, learned in Sanskrit, and used his genius for simplifying the recondite problems of the Vedanta system. Some of his works, however, have an entirely different character, which has suggested the possibility of there being two different Vamans.

Very little is known of Vaman Pandit. The fact that his Nigamasar was written in 1673, brings him clearly into the Shivaji period. The dates of his birth and death are unknown. In the judgment of the Maratha people Vaman stands very high as a poet. Some of his works diminish his reputation as a saint because of their very objectionable character.

SAMRAJ VAMAN

Samraj was one of the distinguished disciples of Vaman Pandit, and no mean poet. He was born at Hupary, near Kolhapur in 1652. And at the age of 25, or in 1677, was admitted into Vaman Pandit's circle of disciples.

NAGESH

Nagesh was by profession a *joshi*. He lived at Bhingar near Ahmednagar. He was a poet of the common people, using those popular words that please the common ear.

VITTHAL

Vitthal lived at Gauripur near Bid, a Brahman by birth. He was a merchant, but a man of piety, and a regular pilgrim to Pandharpur. He was evidently a scholar as well as a merchant. His poetic works are Marathi versions of puranic stories, though a few turn to other subjects.

DEVADAS

Devadas, the author of the well-known *stotra*, the Vyankatesh Stotra, belongs without doubt to the seventeenth century, although his exact dates are unknown. Nothing is known of his life and it is only through his two works, Vyankatesh Stotra and Santamalika that his name is familiar to the Maratha people. The Vyankatesh Stotra is exceedingly popular and is committed to memory by many.

SAINTS AND POET-SAINTS UNKNOWN
AND UNSUNG

The long list of saints and poet-saints, given above, by no means exhausts the number who have a right to that honorable title. But many were simple followers or disciples of those *gurus* whose names are so well-known. As pure in their lives perhaps as their *gurus*, possessed with the poetic spirit, but their simple productions reached only the small circle of their own day, and so, however worthy they may have been, their names are lost or all but lost. Yet it is important to remember that it was not the great lights such as Tukaram and Ramdas that made the seventeenth century so remarkable in the Maratha country. They preached nothing new. Their doctrines were the doctrines that had come down from the centuries gone by, but they became great, because they lived them, and exemplified them, and inspired others to follow them. Thus the light spread all through that century, and it cannot be thought that Shivaji escaped from being touched by it, while seeking to carry out what he considered his life's

work. All through the Maratha country there were *santas* and *bhaktas*, sincerely and truly godly men and women, and possessed with those high ideals of the moral life, such as were exemplified in Tukaram and Ramdas. They were lights set on a hill that could not be hid.

RAMDAS

I have reserved for the last subject of this chapter the poet-saint with whom King Shivaji is popularly supposed to have had most to do, and whose influence is supposed to have dominated both the public and private life of the king.

Original sources of information:—There are six principal original sources, as follows.

1. Shrisamartha-Pratap by Giridhar. Giridhar was a disciple of Ramdas. Ramdas appointed him to be the head of the *math* at Bid. He frequently came to Chaphal to see Ramdas. He died in 1729, 48 years after the death of Ramdas. His tomb is at Bid. This history of Ramdas is of course of special historic value, as it is written by one who was a disciple and personally knew Ramdas. In the first *samasa* of his Shri-Samartha-Pratap, verse 5, he says "This history of Samartha (Ramdas) is what I have seen of him and heard with my own ears."

2. Ramdas-Charitra by Bhimaswami of Shahapur, and written, so Hanumant says, only a few days after Ramdas's Death.

3. Santavijaya by Mahipati, written probably soon after 1774.

4. Ramdas-Charitra by Bhimaswami of Shirgav. This account was completed, it is supposed, about 1799.

5. Dasa-vishrama-dhama by Atmaram. It is assumed that Atmaram was one of the disciples of Ramdas. In Samasa I and verse 44, the name of Mahipati is given in the list of saints. If this verse is not an interpolation, it indicates a late date for this large work.

6. Ramdas-Charitra by Hanumant Swami, written about 1797.

7. Aside from the above there were accounts, written by other disciples, which are not now extant.

From the strictly historic point of view these accounts of Ramdas do not awaken confidence in their accuracy. The further they are in time from Ramdas the more they go into the details of his life. They do not settle the vexed question of the intimacy of Ramdas and King Shivaji.

Ramdas, the poet-saint :—Ramdas was born in the little town of Jamb, on the Godavari river. The usual date assigned to this event is 1608, the same year that saw the birth of the other great poet-saint, Tukaram. The accounts describe him as a lively boy, intensely fond of nature, who could climb trees like a monkey, and swim in the river like a fish. He is even credited with possessing a short tail. All enjoy telling of his escape from the bondage of marriage. When 12 years of age his mother arranged for his marriage. The ceremony was being performed, and the priests intoned the solemn words "*Savadhanam, Savadhanam*, "Beware, beware". Ramdas asked the meaning of *Savadhanam*. He was told it meant "Beware what you do, this marriage will mean bondage." At which young Ramdas leaped to his feet and fled,

swimming the river, and escaping from his pursuers. Desiring the religious life Ramdas was for several years connected with the temple of Ram at Takli. He made an extensive pilgrimage over India and then finally settled down among the beautiful Sahyadri mountains, and the Krishna, Venna, and Koina rivers in the Satara District. Ramdas evidently felt he had a message for mankind, and being an efficient organizer, founded many 'maths' or religious houses, over which he appointed some one of his many disciples, to carry on the special worship of Ram and Maruti and to spread the moral and devotional teachings of his Dasbodha. His chief centre was Chaphal, but he was fond of mountain scenery, and spent days in the caves, without fear of the wild beasts, with which the forests abounded. He admitted women as well as men into his discipleship, and the various departments of the religious community of which he was the centre, were placed under competent heads, so that Ramdas came and went and his work went on undisturbed.

There seems no sure way as yet of settling the questions that arise regarding the relationship of Ramdas and Shivaji. The earliest historian of Shivaji, Sabhasad, writing about 14 years after the death of Shivaji, the date not being definitely settled, does not mention the name even of Ramdas, from which one would infer that the relation between Ramdas and Shivaji was not close. The later writers, and the later they are, the further removed from knowing the facts, dwell with the utmost detail on Shivaji's constant visits to Ramdas, and Ramdas's to Shivaji. Mahipati and Hanumant would give one the impression that Shivaji did little else than visit Ramdas leaving one to wonder what time

could have been left him for his martial operations. The tradition that the temple and house on the top of Sajjangad, known as Parli, was built by Shivaji for Ramdas, seems well-founded, and from it can be assumed that the relationship of the two was close, and must have been profitable for the king.

Ramdas never married. He was best fitted for a life of freedom. Probably Tukaram would have had a happier life if his parents had not married him to two wives, when he was but a boy, one dying and the other out of sympathy with him. Ramdas had the spirit to do what he wanted and had escaped from the plans of his parents. Free to wander as he pleased, honored and revered by his disciples and all others, he was able to put into execution his desire to make the worship of Ram popular, and strengthen the moral bonds that constitute true religion. Tukaram in the north sought to incline all to the worship of Vithoba, and away from Shiva and other deities, but both had the evident desire that righteousness and truth should prevail, and that without these the outer forms of religion were mockery and hypocrisy.

Ramdas's last moments show the same man of calmness and peace, with an unchanged devotion. What he left to posterity was not merely the many *maths*, some of whom still exist, but his well-known work, the *Dasbodh*, with its call to worship and the higher moral life.

Conclusion:—The above list of poet-saints during the life-time of Shivaji is not only impressive from the point of numbers, but more especially from the point of their character and teachings. Tukaram and Ramdas are of course outstanding figures, but they are typical of the many, lesser known or wholly unknown, but who

formed the body of the religious men and women who created the religious atmosphere of that period in the whole Maratha Country. None of them was a man of science, who demanded scientific proof for what he believed. The Vedas, the Shastras, the Puranas and the writings of the older saints, like Dnyaneshvar and Eknath, were truths to them. The Vedanta was their theoretical philosophy. The popular forms of worship were their forms, but it should be especially noticed that both Tukaram and Ramdas, as their works show, maintained an independence of thought in the emphasis which they gave to the special thoughts that had gripped their minds and formed their characters. Tukaram did not deny deity to Shiva, but his soul's reverence turned to God, as manifested in Vishnu, and in Vishnu's *avatar* Krishna, and in Krishna's abiding presence in Pandharpur as Vithoba, standing on the brick with arms akimbo, ready to run to the aid of any of his *bhaktas* when in distress. With this piety went the highest moral ideals in the relation of man to God, and man to man. Tukaram felt the importance of these moral ideals, and he emphasises the thought that without them the worship of God is hypocrisy. With Ramdas it was the worship of Ram that he emphasised, but that simply meant his belief that Ram was also an *avatar* of Vishnu. His emphasis upon morals is the same as that of Tukaram.

To a student of these religious teachers it soon becomes evident that it requires much reading, and much careful study to understand the thoughts that possessed them. Immature knowledge has led many to condemn on the one side and praise on the other, the beliefs and teachings of these saints. They never

claimed to be theologians. They were simply men moved from within to express their devotion to God, in the way natural to them and correcting what they could in the moral ideas around them. No emphasis should be placed on the question whether they were correct in their theology or absolutely correct in their moral ideals. The thing to be emphasised is that they were godly men, lovers of righteousness, who lived pure lives and by their example impressed others. The political condition of the country required just such moral forces and the assumption is not without some sure evidence that those moral forces touched the private and public life of Shivaji.

[The references to Mr. Bhave's ' Maharashtra Saraswat ' are quoted from the second edition of 1919].

SHIVAJI FROM TANJORE MSS.

BY

PANDIT N. VAIDYANATH SASTRY

SAHITYA SIROMANI.

कलिकल्मषहारीणि हारीणि जनचेतसाम् ।
यशांसि शिवराजस्य श्रोतव्यानि मनीषिभिः ॥

—शिवभारत, अ. १ श्लो. २३.

It is quite impossible in these days to claim originality and priority in giving some historical facts and truths pertaining to the life of *Sri Sivaji Chhatrapati*, the founder of the Mahratha rule in India. The days—when the people of India had a blind belief in the works of Grant Duff and other western historians, whose chief aim was to write out a complete history but with scanty materials and fill up the gaps by guess-work, and to proclaim wherever they had a chance that Indian rulers were uncivilised and that their rule was only a misrule—have passed. Many profound scholars have entered the field of research work and have brought to light the hidden facts and truths regarding *Sivaji*, and consequently those blind theories are removed away.

What I propose to do in this short paper is only to adduce certain literary evidences about the *life and characteristics* of *Sivaji* the great, and of his ancestry, from the manuscripts that are stored up in the famous Saraswati Mahal Library at Tanjore, by the unceasing efforts of the Mahratha rulers of this place.

It is said that Shivaji is the descendant of Bhonsle family. 'Bhonsle' is the prakritic (probably Maharashtri) form of the word 'Bhasvat Kula' i. e. solar race. The following references bear out this fact.

अभूयतेक्ष्वाकुभगीरथश्री
रामादिभिर्यत्र यशोधुरीणैः ।
आहुस्तदेवाक्षरभङ्गिभेदैः
भास्वत्कुलं भोसलनामधेयम् ॥

-शाहेन्द्रविलासम्, सर्ग २. श्लोक ६.

भास्वद्वंशो भोसलाख्यो जगत्या
मास्ति क्षीरोदन्वतस्तुल्यधर्मा ।
यत्रोद्भूतानद्भूतान्वीक्ष्य देवाः
न श्लाघन्ते नाकलोकधिवासम् ॥

-संगीत-सारासूत्रम्, पृ. २a. पं ३-४.

Shivaji was a Kshatriya of Solar race having descended from the Aryan Kings of the Kosala and other parts.

The Smriti verses 'कलौ वर्णद्वयं स्मृतम्' and 'नन्दान्तं क्षत्रियकुलं' indicate that the Kshatriyas are rare in these days and not a thorough denial of the existence of the Kshatriya varna. According to Kshatriya-dharma Shivaji belongs to the Kaushika gotra and Ashvalayana sutra. Attention of the readers is invited to the following reference.

श्रीमान् कौशिकगोत्रजश्च सुयशा जित्वा भवान्या वरात्
आप्रालेयनगां त्रिसागरतटां तं चक्रवालं भुवः ।
दध्रे यो यवनद्विपेषु हरितां राजन्यवंशाग्रणीः
आसीच्छत्रपतिः स्वयाचकचयस्वर्दुः शिवाजिर्नृपः ॥

-साहित्यमंजूषा, पृ. १. श्लो. १.

कौशिकगोत्रोत्पन्नस्य आर्द्रानक्षत्रे मिथुनराशौ जातस्य शरभेन्द्रभूपालना-
मधेयस्य तुलाराशिकस्य नगरस्य च द्वादशस्थानशनिदोषपरिहारार्थं ॥

—शनैश्चरशान्ति, पृ. १, पं. २-३.

The ancestors of Shivaji are said to have lived first at the *Somanatha* Kshetra in the *Sourashtradesha* from whence they settled at *Shivagiri*. They were staunch devotees of Shiva as explained in the following extracts.

सौराष्ट्रे पुण्यदेशे नरपतिरभवत्कोपि विख्यातकीर्तिः ।

सोपि श्रीसूर्यवंशाभरणमणिरभूत् सोमनाथैकभक्तः ॥ ३० ॥

—संगीतमकरन्दम्, पृ. ७१_a पं. ९. : b १-२.

ततो भोसलवंशस्य स श्रीमानादिपूरुषः ।

मुनिवृत्त्या सांबशिवं समाराधयदव्ययम् ॥

—प्रपंचसारामृतम्, बावाजी-वंशावली-वर्णनाध्याय, श्लो. ३०.

वैराग्येण विहाय राज्यमखिलं यातो दिगन्तान्तरम्

नो तत्याज महेश्वरस्य भजनं संसारसारन्तु यत् ।

इत्थं भूमिपतिश्चकार वसति यस्मिन् गिरीशो गिरौ

कारुण्यैकनिकेतनो विधृतवान्भिलाकृतिं सुन्दरम् ॥

—संगीतमकरन्दम्, पृ. ७२. पं. ८-१०.

या वंशांत प्रस्तुत कलियुगामध्ये शंभुपर्वतप्रदेशी श्रीमहाराष्ट्रदेशा-
धिपति शौर्योदार्यगुणप्रख्यातराजा शंभू म्हणून अवतरला ...। त्या सरिसें
शंभू पर्वतावरी श्रीसांबशिवप्रसादार्थ अनुष्ठानही करीत आला ॥

—तंजावरचा शिलालेख पृ. १ & श्रीमद्भोसलवंशचरित्र, पृ. १.

Maloji, the king of a petty country round *Shivagiri*, was the grand-father of *Shivaji* and a prime figure in the *Bhonsle* family. He shone as a brave warrior in the battle-field and was called as *Vira Maloji*. He was a pious man and a true devotee of *Shiva*, his family deity and dug a great tank in the *Shivagiri*.

रामादिनामान्तरतां प्रपन्नैः मालोजिराजादिभिरेष वंशः ।
कामप्युदारं गमितः प्रकर्षं कल्पद्रुमाद्यैरिव दुग्धसिन्धुः ।

—शाहेन्द्रविलासम्, स. १. श्लो. ७.

मालोजिक्षितिपालमौलिरभवत् तत्रेभदानोदकैः
सिक्ताभिस्त्वचमूत्थेगुभिर्भिव्याप्ताभिरग्रस्थले ।
सक्ता कर्दमिते विभान्त्युडुगणव्याजेन यत्सैनिकम्
व्याविद्धाहितकुंभिकुंभगलिता मुक्तामणिश्रेणयः ॥

—संगीतसारासृतम्, पृ. २_a पं. ४-६.

तस्यात्मजो मल्ल इति क्षितीशः परोभवद्विठ्ठलभूमिपालः ।
ईशावतारश्च परो मुरारेशावताराविव भूमिपालौ ॥

—संगीतमकरन्दम् पृ. ७२_a पं. ३-४.

तत्रापि शंभुर्निजभक्तलोभात्कैलासवासं मनुते महेशः ।
तस्मिन् स्थले सूर्यकुलावतंसो मालोजिनामा कृतवान् तटाकम् ॥

—संगीतमकरन्दम्, पृ. ७३_b पं. ४-६.

His name is given in diverse places as *Maloji*, *Malla*, *Malavarma*, and *Mallari*. The correct and full name seems to be *Mallari*, which is very common among the Mahrathas. The others seem to be only corruptions and curtailments of the same.

Shahaji was born to *Maloji* by his wife *Uma* in the year 1609 A. D. He ascended the throne on the demise of his father when he was too young. *Vitthoji* was his guardian.

तदनन्तरं शाहजी राजे निजामशाहाचे अनुमतीने आपले स्वराज्य पदास शालीवाहान शके १५४३ (1621 A. D.) तत्तनिशी जाहले ॥

—तंजावरचा शिलालेख, पृ ६ & श्रीमद्भोसलवंशचरित्र पृ. ७. पं. ५-७.

In the prime of his life he established his name as a great warrior of the Mahratha race and helped the *Sultan* of *Dhelhi*, who in turn, gave him with great pleasure, a white silk-umbrella, a flag and other royal insignia. The following extracts make it clear :—

मालोजिभूभर्तुरभूदशेषमान्यस्तनूजो भुवि शाहभूपः ।

निधिर्गुणानां निजकीर्तिकान्ताविहारसीमायितवैजयन्तः ॥

—शाहेन्द्रविलासम्, स. १. श्लो. ११.

तस्यासीत् पूर्णपुण्यस्मुरयुवतिगणस्तूयमानप्रशस्तिः

सूनुः शाहेन्द्रनामार्जुन इव नियतं धर्ममार्गानुसारी ॥ ११ ॥

—भोसलवंशावलिः

विततविमलकीर्तिर्मन्मथाकारमूर्तिः

परकरिहरिरूपः शाहनामा मर्हीपः ।

व्यरचि तदभिधानात् ग्रन्थ एषो विशेषात्

स जयति मकरन्दः चारुसंगीतपूर्वः ॥

—संगीतमकरन्दम्, पृ. ७४a पं. १-३.

ख्यातस्स नामाखिलमाननीयो महीपतेःशाहजिनामधेयः ।

प्रतापभाजां प्रथमं यमाहुः ज्योतिष्मतां भानुमिव प्रशस्तम् ॥ २ ॥

यदीय साचिन्व्यसमेधितश्रीः

दिल्लीपतिर्भूरि कुतूहलेन ।

प्रायच्छदन्यच्छसितातपत्र-

ध्वजादिनानाविरुदाङ्कलक्ष्मीम् ॥ ३ ॥

—राघवचरितम्, स. १. श्लो. २-३.

Ali Adilsha, who was the *Sultan* of *Bijapur*, was free from trouble and anxieties, having thrown over the burden of attending to his kingdom on the shoulders of *Shahaji*, who was in service under him.

महासेनशंभोरिव कलशसिन्धोरिव शशी
कुमारस्तस्यासीत् सहजिनृपनामा गुणनिधिः ।
भुवोभारं यस्मिन्निखिलमपि विन्यस्य यवन-
क्षमाधीशः क्लेशं विजयपुरनेता स विजहौ ॥

-संगीतसारासृतम्, पृ. २_a पं. ७. ; ७ पं. १-२.

He was considered by the people, who witnessed his valour in the battle-field, as an incarnation (वंशावतार) of God, *Devasenapati*.

He is said to have been guarded by Siva in critical movements.

उमेति नाम्ना किल धर्मपत्नी मल्लारिराजस्य सुतावसूत ।
षडाननश्शाहमहीपनामा परश्शरञ्जीति गजाननोऽसौ ।

पृ. ७३_a पं. ४-५.

कलौ युगे षण्मुखतां विहाय षाड्गुण्यमास्येषु कृतं विधात्रा ।
जानामि दण्डायुधकैतवेन तच्छाहभूपाल विलोकितं ते ॥

पृ. ७३_a पं. ८-१०.

श्रीशम्भुर्देवदेवस्सहभवति सहादेवनामासि स त्वं
ये दुष्टाः कौरवास्ते तव निशितशरैर्नाशमेष्यन्ति सद्यः ॥

-संगीतमकरन्दम्, पृ. ७४_a पं. ५-६.

Shahaji seems to have patronized many learned Pandits in his Court, he himself being a learned man. Poet *Jayarama*, the author of '*Parnala-Parvata-Grahana*' tells in his work that it was appreciated by *Shahaji*.

महाराजाधिराजोपि शृण्वन् तुष्टोऽभवत् पुरा ।

-पर्णाल-पर्वत-ग्रहणाख्यानम्, अ. १ श्लो. २१.

Deva, the author of *Sangita Makaranda* was also one of his Court Poets. It is well proved from the

activities of his successors that the interest in musical science was a hereditary one, and the man first responsible for that was *Shahaji*.

It is said that *Shahaji* had a number of wives, chief among whom were *Jijabai* and *Tukkabai*.

पतिं तमेनं प्रमदामनोजं मोहादवृण्वन्महिला हि बह्व्युः ।

महोजसस्तासु च तस्य जाताः सुतास्सुवीरास्सुगुणाभिरामाः ।

--राघवचरितम्, स. १. श्लो. ४.

Part II

Shivaji, the famous national hero, borne in Krishna-tritiya day of the Phalguna month of Shukla year i.e. Shaka 1551 (which corresponds to Friday the 19th February of 1630 A. D.) by *Jijabai*, the first wife of *Shahaji*.

शांभाजिराजश्च शिवाजिराजो जीजांबिकायां तनयावभूताम् ।
तुक्कांबिकायां सुत एकभूपः तस्य त्रिभिस्तैर्मुदितो मनोभूत् ॥

--शाहेन्द्रविलासम्, स. १. श्लो. २७.

भूवाणप्राणचन्द्राब्दै (1551) स्सम्मिते शालिवाहने ।

शके संवत्सरे शुक्ले प्रवृत्ते चोत्तरायणे ॥

शशिरतौ वर्तमाने प्रशस्ते मासि फाल्गुने

कृष्णपक्षे तृतीयायां निशि लग्ने सुशोभने ॥

--शिवभारत, अ. ६, श्लो. २६-२७.

Shivaji was so named because his birth took place at *Shivagiri*, the abode of their family deity God *Shiva*.
यतश्शिवगिरेर्भूमिं जातस्स पुरुषोत्तमः ।

ततः प्रसिद्धो लोकेऽस्य शिव इत्याभिधाभवत् ॥

--शिवभारत, अ. ६, श्लो. ६३.

The name should be pronounced as *Shivaji* शिवजी i. e. *Shiva* being the name and 'ji' a suffix showing reverence.

But the name as is generally pronounced is *Shivaji* (शिवाजी) which is interpreted by scholars in many ways according to several modes of analysis :—*i. e.* शिवं आजौ यस्य or शिवा आजिः यस्य or आजौ शिवः meaning one who always gets success in the battle, or one who fights according to Dharma or one who shines like Rudra in the battlefield. If we take it in any of the above senses it is undoubtedly apt and applicable to him. *Gaga Bhatta* a famous Brahmin scholar of *Benares* performed the coronation of *Shivaji* in the right old *Indian* method in the year 1674 A. D. He became the ruler of the mountains in the *South*.

आनन्देपि च (जेष्ठ ?) शुक्लमदनाहे प्राप्य काशीस्थितात्
गागाभट्ट आहूयं नृपपदे प्रावर्तयन् स्वं शकम् ॥ २ ॥

--साहित्यमंजूषा पृ. १ पं. ४-७

युगे युगेऽवतार्योर्षी तेन तेन किलात्मना ।

अनुगृह्णाति यो देवो निगृह्णाति च दानवान् ॥ २६ ॥

स एवायं महावीरः पर्वतानामधीश्वरः ।

दाक्षिणात्यो महाराजः शाहराजात्मजः शिवः ॥ २७ ॥

(cf. दिवै. अ. १. श्लो २४.)

अधारि किल हस्ताग्रे गोवर्धनगिरिः पुरा ।

इदानीन्तु बतानेन धृतास्सर्वे महीधराः ॥ २८ ॥

--शिवभारत, पृ. ३६ पं. २-५ अ. १ श्लो. २६-२८.*

Shivaji was such a true devotee of *Shiva*, his family deity, that all his followers also adopted the same attitude. He is thought to be the incarnation of God *Shiva* and also of *Vishnu* himself. It is certain that he should not be taken as an ordinary man with greater powers. Those who have completely gone through the true history of *Shivaji* will surely be able to justify

the statement and will come to a conclusion that he is only an Amshavatara, bestowed with extraordinary divine power.

हर्ता धरित्रीभारस्य संहर्ता प्रतिभूभृताम् ।

मद्भक्त (शिवभक्तः) एष सर्वेषामप्यधृष्यो भविष्यति ॥

—शिवभारत, अ. १०, श्लो. १७

मोठे अत्यन्त तेजी मिलउनि सहजी मारितो देशमौजी

द्रव्ये नेऊनि गाजी प्रणमुनि गुरुजी जो महादेव पूजी ।

ब्रम्हा ज्यातें नवाजी हरचरणरजी जो सदा चित्त योजी

तो हा आला शिवाजी भुवन गजभजी मोगला देत बाजी ॥ ३ ॥

—Praise of Shivaji at Panhalgad.

शिवक्षमेशश्शिव एव साक्षात् अहीनसत्वाभरणो व्यराजत् ।

अस्य स्मितेन ह्यभवन्नराणां नामावशेषा नगरीविशेषाः ॥ १८ ॥

—भोसलवंशावलिः पृ. २७ पं. ५-७.

(मनीषिण ऊचुः)

हर्तुं वसुन्धराभारं धर्तुं धर्मं सनातनम् ।

संहर्तुं यवनान्सर्वान्कर्तुं कर्मातिमानुषम् ॥ ११ ॥

जागर्ति ह्यवतारोयः साक्षाद्भगवतो हरेः ।

शिवराजस्वरूपेण श्रीमान् भृशबलान्वये ॥ १२ ॥

—शिवभारत, पृ. २a and b अ. १, श्लो. ११-१२.*

(कवीन्द्र उवाच)

कदाचिदात्मनात्मानं पश्यन्तं मां समाधिना ।

स्तिमिताक्षं जगत्साक्षी भगवान्भूतभावनः ॥ ३५ ॥

सुप्रसन्नाननः श्रीमान्पुण्डरीकबिलोचनः ।

शिवराजस्यरूपेण निजं रूपमदर्शयत् ॥ ३६ ॥

—शिवभारत, पृ. ४a पं. ५-७. अ. १, श्लो. ३५-३६.*

He showed such a love and reverence to his servants and gave them plenty of riches that they were prepared to lay their lives for his sake.

Shivaji had an equal devotion towards *Shiva* and *Bhavani*, the particular form *Mahishamardini Durga*. *Durga* also was his family deity and is worshipped even today by his descendants in these parts with greater devotion. No doubt she, the leader of divine army, yoginigana of *Rajarajesvari*, is the only goddess most fit to be worshipped by the *Kshatriyas*. Goddess *Durga* looked after *Shivaji* as his own mother, and instructed and helped him, entering into his body itself in critical stages, when he was pondering over his further procedure.

विष्णुः—श्रीमद्भोसलवंशोयं नेतरस्तु ममैव सः ॥

सूर्यनारायणस्यायं श्रीमान् वंशो महाद्युतिः ॥ २६ ॥

श्रीमान् शंभुर्महादेवः सर्वानन्दप्रदायकः ।

भवानी चण्डमुण्डादिमहिषासुरमर्दिनी ॥ २७ ॥

कुलदैवतमेतस्य वंशस्य समुदीरितम् ॥

—प्रपंचसारासृतम्, बाबाजीवंशावलीवर्णनाध्यायः श्लो. २६-२८

इयं भगवती देवी गिरिजा भक्तवत्सला ।

समये समयेऽभ्येत्य तमिमं पालयिष्यति ॥

भगवत्याः प्रसादेन महाप्राणो महाभुजः ।

सोऽवेक्षते जगत्कृत्स्नं न सहायमवेक्षते ॥

—शिवभारत, अ. १० श्लो. १६; अ. २६, श्लो. १९

यमन्तराविश्य मुदा भवानी कर्तव्यचिन्तासमकालमेव ।

निवेद्यन्ती हितकार्यजातं अन्वग्रहीत्स्कन्दमिवातिवेलम् । १९ ॥

—भोसलवंशावलिः

The chief aim of *Shivaji* was only to rescue the Hindu religion, from the hands of *Anti-Hinduists*, the

Mohammedan rulers whose chief activity was to destroy Hinduism and to convert as many of them as possible to their religion. If *Shivaji* had not defended the Hindu religion, it would have been thoroughly washed off by the Mohammedans. Chief among them was the *Emperor of Dhelhi*. *Shivaji* made the merciless *Mohammedans* tremble as soon as they heard the letter 'Shi' (शि) the first letter of his name as *Maricha* on hearing the letter 'Ra' (र) the first letter of the name *Rama*.

शृणु तावन्महाराज श्रीशिवस्याग्रजस्य ते

कल्किनो निष्कलङ्कस्य तुरुष्कवरमर्दनम् ।

प्रोच्यते भावि यच्छास्त्रे तदिदानीं निरूप्यते ॥ १९ ॥

—पर्णालपर्वतग्रहणम्, अध्याय १

करिष्यत्येष बलवानिह कर्मातिमानुषम् ।

म्लेच्छान्निहत्य महतीं कीर्तिं विस्तारयिष्यति ॥ अ. ६ श्लो. ६४ ॥

बत दिल्लीपतेर्मूर्ध्नि प्रतपेन तपन्नयम् ।

निजं चरणमाधाय जगदाज्ञापयिष्यति ॥ अ. ६ श्लो. ६८ ॥

वर्धमानः क्रमेणैव त्वत्पुत्रोयमुरुक्रमः । ।

समाक्रम्यावनीं सर्वां यवनान्निहनिष्यति ॥ अ. १०. श्लो. १५.

—शिवभारत

श्रीभगवान् उवाच ॥

चैद्यकेशिमुखाश्चान्ये दनोः पुत्रास्सहस्रशः ।

रोद्धारस्तर्धर्माणामधर्माध्वप्रवर्तकाः ॥ ४५ ॥

मयैव निहताः पूर्वमवतार्य तदा तदा ॥

...

...

...

॥ ४६ ॥

इदानीमपि दैत्यानां वधाय यवनात्मनाम् ।

वसुधामवतीर्णोऽस्मि तनुमादाय मानुषीम् ॥ ४७ ॥

—शिवभारत, पृ. ५० पं. २-५. अ. १. श्लो. ४५-४७.*

शिवाजिराजोऽथ विभुर्यशस्वी

प्रागल्भ्यमत्युन्नतमालम्बे ।

चण्डैर्भुजादण्डमहः प्रकाण्डैः

विखण्डयन् यावनमण्डलानि ॥

—शाहेन्द्रविलासम्, स. १. श्लो. २२.

महिष्यां जीजायामभवदनघस्तस्य नृपतेः

कुमारः शम्भोजिः क्षितिविदितमाहात्म्यजनिभूः ।

शिवोज (शिवाजी) स्तद्भ्राता स्वयमपि च भद्रासनगतो

द्विषन्दिह्यंशं यो यवनकुलविध्वंसमकरोत् ॥

—संगीतसारासृतम्, पृ. २७ पं. २-४.

अधिकतरदयावान्दीर्घकालं निमग्नं

सुतमिव तुहिनद्रेस्सान्त्वयन् भीतपूर्वम् ।

शिवधरणिमहेन्द्रस्तं पनालाख्यमेवं

यवनजलधिमध्यादुच्चकैरुज्जहार ॥

—पर्णालपर्वतग्रहणम्, अ. १, श्लो. ५३

नाजूक जागा गड हा पनाला

शंभूने केला तुमचा हवाला ।

आणूनियां चंपकपुष्पमाला

पूजा करावी शंभूशिवाला ॥१ ॥

स्वर्गी देव भिती कपाट रिघती मेरू गुहा सेविती

पाताळी वसती वर्नी दचकती हे दानवांचि स्थिती ।

स्वर्गी हे स्मरती सचिन्त उठती आला शिवाजी कृती

जैसे भूमिपती समस्त पळती उद्विग्न दिह्यीपती ॥ २ ॥

—Praise of Sivaji at Panalghad

Page 117. Ll. I—II. Subject 17.

A picture of Shivaji is found on the title-sheet of 'Atmaram' of Ramadas and it indicates that Ramadas was the spiritual adviser of Shivaji. It is clear

that *Ramadas* was not only a spiritual adviser of *Shivaji* but also his political adviser. *Moropanth* in a single verse fully expresses the relation between *Ramadas* and *Shivaji*.

मान्य शिवाजी राजा न म्हणों मी यासि साधु काय निका ।
तन्महिमा नत सुजना न कळे मूढा जनासि आधुनिका ॥ १ ॥
लाजविलें शिवराजें धनदा वनदास दान-वारीनें ।
वा गुरुदास्य जयाचें वानावें सतत दानवारीनें ॥ २ ॥

--मोरोपंत, पृ. ६. पं. ६-१०.†

1. "*Shivaji* need not be looked upon as a mere king. He was as great a *Sadhu* as others. The ordinary people of today could not certainly be aware of such greatness in him; but the truly *great* alone could actually gauge his worth.

2. "Even *Kubera* had to be ashamed of his capacity to give by the side of *Shivaji's* whose munificence to his subordinates knew no bounds. *Krishna*, the avowed enemy of the *Asuras*, had to feel that his devotion to his teacher was nowhere by the side of *Shivaji* and respectfully admired *Shivaji's* adherence to his master.

In my opinion the word 'Guru', in the above given verse refers to only *Ramdas* though *Ramdas*, devotee of *Rama* differed from *Shivaji*, the true devotee of *Shiva*, yet there was much to bind them together since there was no difference of opinion in the fundamentals.

Poets and Pandits such as *Kavindraparamananda*, *Jayarama*, *Raghunatha Pandita*, *Gagabhatta* and other scholars were patronized by him as by his father. It is clear from the following verses.

यानि यानि चरित्राणि विहितानि मया भुवि ।
विधीयते च सुमते तानि सर्वाणि वर्णय ॥

—शिवभारत, अ. १, श्लो. २६

इतो राजगडे गत्वा गृहीतं राजदर्शनम् ॥ २८ ॥
ततः श्रीमच्छिवेनेयं सुरती लुण्ठिता पुनः ॥
तद्वैदवमहाराष्ट्रभाषायुग्मेन वर्णितम् ॥ २९ ॥

—पर्णालपर्वतग्रहणम्

माता यस्य सती गुणाऽर्चितगुणा राजायि नाम्नी हनू-
मद्वंशाभरणं पिता ध्वरिवरो नारायणाख्यस्सुधीः ।
तेन श्रीशिवसार्धभौमनृपतिप्रेमैकधाम्ना समा-
म्नातोऽयं रघुनाथनामविदुषा तोषाय कोशस्सताम् ॥

इतिश्रीशिवच्छत्रपतिप्रियामायेन नारायणाध्वरिसूनुना रघुनाथेनशिवराज-
नियोगतः कृते व्यवहारकौशे पण्यवर्गो दशमस्समाप्तः ॥

—राजकौशनिघंटु, (Last verse and colophon).

Uneducated if he be, he would have very little to do with the Pandits and especially with *Ramdas Kavindra* speaks of his education as follows :—

आख्याति लिखितुं यावदाचार्यो वर्णमादिमम् । तावद्वितीयमप्येष
लिखित्वा समदर्शयत् ॥ सर्वासामपि विद्यानां द्वारभावमुपागतां । लिपिं
यथावदखिलां ग्राहयामास तं गुरुः ॥ शिवभारत अ. १०. श्लो. ७२-७३.

राजा छत्रपती स्वामीचे ठाई गूण ॥

१. देवाची ठाई निष्ठा	७. शस्त्रपरीक्षा
२. बळे पखर (प्रखर)	८. जितिकी हत्तेरेभी आरास्तां[?]
३. राजकिलेची [राजकलेची] अदब	९. बोळणें रक्षिक
तरतिबरा [?] हारवेश उत्तम	
४. दरशनी	१०. डोळामध्ये शरम
५. रत्नपरीक्षा	११. शाळग्रांवपरीक्षा
६. अश्वपरीक्षा	१२. गजपरीक्षा

१३. न्याय करणे उत्तम	२०. इमानि
१४. शहाणपण	२१. शूर
१५. राजकारणी	२२. उदार
१६. मनुशाची पाराखि	२३. वित्पन्न
१७. घोडयेचडाईत	२४. सरवोल
१८. हत्तीचडाईत	२५. धीर
१९. वरदकविताशक्ति	

—वही Bibl. 15.

Hence it seems that *Sivaji* was well educated and that he was very clever.

The history of *Shivaji* will surely arouse in the minds of readers the feeling that it is better to sacrifice even our lives to rescue our religion from the hands of our enemies, than to witness our religion perish before our own eyes. Hence *every patriotic Indian should study the history of Sivaji* and act up to the ideals which prompted him to espouse the cause of mother India, her religion and her philosophy.

BIBLIOGRAPHY

I chiefly give here the date of each work or MS. so as to judge its validity and authenticity.

1. भोसल वंशावली by Gangadhara (Bl. No. 5021)

This is a brief work, consisting about 30 verses describing the *Bhosalakula* from *Maloji* to *Sahaji*. The author is a court poet of *Sahaji*, the ruler of Tanjore, and he has written many works in Sankrit, chief among them being *Rasika Ranjani* a commentary on *Kuvalayananda*. The time of composition of this work may be affirmed to be between 1684-1710, A. D.

2. Marathi Historical Inscription of the Sri Brahadisvara temple at Tanjore, otherwise Known as श्रीमद्गोसलवंशचरित्र.—published by Sri T. Sambamurthi Row of Tanjore.

The date of Inscription is given in itself as *Tuesday the 13th of Dec. 1803 A. D.*

3. Mahrathi verses of Moropanth. (P. A. No 60)

There are two loose verses given in this MS. in the beginning of *Sanmanimala of Moropanth*. Though these two verses are exclusively given, we can infer from the language itself that they are of Moropanth. The date of composition is between 1729-1794, A. D.

4. प्रपंच सारामृत or राजरंजन पुराण by Ekaji, otherwise known as Bhava Sahib, Raja of Tanjore. (Bl. No. 1430).

The work deals with many subjects such as—

शिष्यलक्षणम्, गुरुलक्षणम्, सेवकलक्षणम्, शिवस्तुति, बाबाजीवंशवर्णनम्, दीपांवासाहात्म्यम्, तुलजाराजवर्णनम्, मालोजीवंशाशीर्वचन etc.

The date of the work is about 1736 A. D.

5. Praise of Sivaji at Parnalghad. { वही $\frac{115}{593}$ }

The author of these verses is not given. This is found in the वही of Avubai Saheb the wife of Sarabhoji Maharaja the ruler of Tanjore, as given on the MS. “ हे वही हजरती आवू साहेबांचि ”.

The date of the manuscript may be ascertained between 1800-1832, A. D.

6. राघवचरितम् by Sarabhoji Raja of Tanjore (Bl.No 4758)

This work is a beautiful kavya, dealing with Ramakatha, by Sarabhoji, the brother of Sahaji, the ruler of Tanjore. This work may be placed between 1711-1728. A. D.

7. Sangita Makaranda or Shahi Makaranda by Veda. (Bl. 662'3)

This is a work on Sangita Shastra and in this work the author has given briefly the history of *Shahaji* the father of *Shivaji*. The date of this MS. is given as Saka 1572 Paridhavi, which corresponds to 1650 A. D. The date of the work may be fixed between 1609-1621 A. D.

8. Sahitya Manjusha by Sadaji (Bl. No. 7127)

The author describes in this work briefly the descendants of Sivaji from Sivaji to Sahaji. He says that he was patronised by Sahaji and gives the date of composition as follows:—

सदाजिसन्नः किल शालिवाहने
शकेश्ववेदाश्रधरामितेतिषे (Saka 1747 or 1825 A. D.)

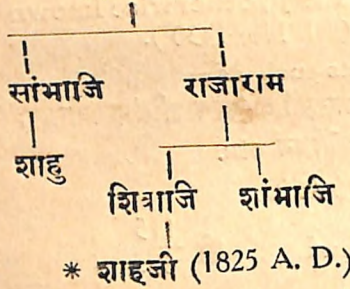
शुद्धे तृतीयाख्यतिथौ च काव्य-

वारे समाप्तमकरोदिमां मुदा ॥

The geneology of the king and the author as explained is:—

शिवाजि (छत्रपति)

सङ्गमेश्वरः (शाण्डिल्यः कोङ्कणः)

वल्लालदैवज्ञ

दशरथ

चिन्तामणि

वल्लाल

*सदाजि (1825 A. D.)

9. सङ्गीतसारासूत्र by Tulaja Raja (Bl. No. 6629).

This is a very good simple treatise on Sangita Shastra based on the ancient works of Sarngadeva and others. The author of this work is Tulajaji otherwise known as Tukkoji, the fourth Mahratha ruler at Tanjore (A. D. 1729-1735) and the third son of Ekaji. He is said to be an author of many works such as— 4268 वाक्यामृत, 4263 इनकुलतेजोनिधिः, 9364 आदिधर्मसारसङ्ग्रह राजधर्मसारसङ्ग्रह, 6697 मन्त्रशास्त्रसारसङ्ग्रह, 5438 धन्वन्तरीसार-निधिः and other works. This work may be safely placed between A. D. 1729-1735.

10. शाहद्विलस by Sridhara Venkatesa (Bl. No 10261)

This is a very interesting kavya dealing with the history of Shahaji, the second Mahratha ruler at Tanjore. The author was a court poet of Shahaji and is famous in south India as a true devotee of Shiva. He was otherwise called as Ayya for

whom a festival is performed even now on his Tithi as *Ayyaval Mahotsavam* at Saharajapuram, the modern *Tiruvisanallure* in *Tanjore District*. This work may be placed between 1684—1710 A. D.

11. शिवभारतम्—by Kavindra Paramananda. (BL. 1411).

12. पर्णालपर्वतग्रहणं by Jayaram.

The date of the last mentioned two works is clear, both the authors being contemporaries of Shivaji.

13. शान्तिशान्तिः—(BL. 3002) The author is unknown. This is a Shanti performed by Sarabhoji Maharaja, a dayada of Shivaji. The date may be fixed between 1800—1832 A. D.

14. *Atmaram* by Ramdas; No. 75 Cat. of Marathi Mss. There is given a portrait of *Shivaji* and *Ramadas* on the title sheet to which I have referred herein; the date of the Mss. is given as follows—

शक १७४२ विक्रम संवत्सर अधिक ज्येष्ठ बहुल पञ्चमी ब्रह्म-
स्पतिवारि ग्रन्थ सम्पूर्ण जाहला असे. This corresponds to 1820 A.D.

15. वहि ¹¹⁷/₅₉₅ This Ms. is historically useful. It deals with about 200 miscellaneous subjects, chief among them being—

1. The merits of Shivaji
2. Ancestors of Shivaji
3. List of forts (किल्ले or गड)
4. List of seaport towns
5. List of Mohamadan rulers
6. The officers of Sultan
7. The members of families of Marathas etc.

The script herein used is Devanagari and Modi. The date of the Ms. may be believed to be somewhere in the 17th century from the condition of the Ms. The exact date of the Ms. also can be traced out from the body itself with some more effort by those who are familiar with Modi script.

Editors' Notes—The value of this contribution consists in the insight it affords into Mss. relating to Shivaji, now preserved in the Saraswati Mahal Library of Tanjore.

शि. नि. इ.—४

* It will be noted that these passages quoted from Shivabharata are not to be found in the text printed by Mr. Divekar. They are taken from the other Mss. of the Shivabharata in the Tanjore Library.

† These Aryas are apparently not so reliable as they do not appear in the original Mss. of Moropant. Mr. R. D. Paradkar of Kinhai assures us that the only references that Moropant made to Shiwaji were indirect and are so wellknown to the people :—

(१) शिवरायास ज्ञानद जो, जैसा याज्ञवल्क्य जनकार्त्त । तरले भवार्णवीं जन वृद्धतर ज्याची धरूनि जन कास ॥ रामदास-स्तोत्र ॥; (२) सुज्ञ शिवाजी राजा न म्हणे तुकयासि काय साधु निका । तत्पंडितप्रधानां न कळे गुण; समज फार आधुनिकां ॥ तुकाराम-स्तोत्र ॥.

This latter verse bears a remarkable resemblance to the first of the two Aryas in the text.

Mr. L. R. Pangarkar is emphatically of opinion that they can be ascribed to Moropant. He says, 'आर्या मोरोपंतांच्याच दिसतात.'

एक्याणव कलमी बखर

The एक्याणव कलमी or शाणव कलमी बखर is printed in five or six places and two of its Mss. can, now for some time, be seen in the B. I. S. Mandala of Poona. The Bakhar cannot be credited with any proximity in time to the Shiwaji period either from internal or external evidence :—

(1) It contains information clearly bearing on the Peshwa period, which is mostly accurate, e. g. the दुतर्फा अमल or the duel government in Tulapur and the detailed information about the descendants of Vyankoji's sons.

(2) Out of the 34 incidens in Shiwaji's life, described in it, only 7 are dated, all except one (Shiwaji's death) of which are wrong both historically and chronologically. To take only one example, the date of Afzal-khan's death is given as शक १५७४ विक्रतिनाम संवत्सरे मार्गशीर्ष शु. १३ रविवार. Any reliable calendar would expose the discrepancies. The date is not only wrong by seven years but, what is still more objectionable, it is inconsistent with itself.

(3) The author's knowledge about Shiwaji is glaringly insufficient. According to him Shiwaji sacked Surat only once instead of twice.

The chronological order even of the most important events is obviously too much mistaken. Shahaji meets his end six years later than the correct year. The Karnatak expedition precedes when, as every school-boy knows, it must follow, the grand Coronation of Shiwaji.

THE KARNATAK EXPEDITION

BY DR. SURENDRA NATH SEN

Who planned the Karnatak expedition and with what object? It is not difficult to answer the second question, but to find a definite reply to the first is by no means very easy.

It is generally believed that Raghunath Narayan Hanmante, a masterful man of overbearing temper, quarrelled with his young master Ekoji Bhonsla and induced Shivaji to claim a share of his paternal Jahgir in the Karnatak in order to humiliate the young ruler of Tanjore. This story has been unanimously accepted by practically all modern historians of the Marathas, Grant-Duff, Sardesai, Kincaid and last but not least Sir Jadunath Sarkar. The latter gave, in the first edition of his *Shivaji and His Times*, a detailed narrative of Raghunath Narayan's journey from the court of Ekoji to that of Tana Shah, his interview with Madanna Pandit, the all powerful Brahman Prime Minister of Golkonda, the conclusion of a treaty or at least an understanding with him with a view to a joint invasion of the Sultan of Bijapur's possessions in the Karnatak including those of the hated Ekoji and finally the acceptance of this ready-made scheme by Shivaji who had no particular reason to be swayed by considerations of his step-brother's feelings. All these details are not, however, available in the *Sabhasad Bakhar*. Krishnaji Anant Sabhasad tells us that Raghunath Narayan and his brother Janardan were able men. They could not pull on well with Ekoji and consequently left his service and migrated to Maharashtra where they were warmly welcomed by

Shivaji. When Shivaji proceeded to the Karnatak with a strong force of 25,000 cavalry he chose Raghunath and Janardan among others to accompany him. Raghunath was afterwards appointed to be the Viceroy of the newly conquered province. This selection was both wise and natural. Shivaji wanted in his war council a man who was well-versed in the confused and ever shifting politics of the Karnatak and Raghunath was eminently qualified for his new office. Sabhasad, however, does not suggest that Raghunath was the real author of the scheme which bore such splendid results at the hands of Shivaji.

The *Shahanav Kalmi Bakhar*, supposed* to be a contemporary chronicle, gives a different account. According to it, Raghunath Narayan left Ekoji's court as the latter preferred to look after his government in person. The discontented Brahman sought service at Bijapur but was induced by Shivaji to repair to Panhala where the great Maratha leader was at the time. Raghunath Narayan was then appointed Majumdar in the vacancy caused by the death of Nilo Sondev. He then induced Shivaji to claim his rightful share of Shahaji's Jahgir.

It is to be noted that the *Shahanav Kalmi* version differs substantially on some important points from that of Sabhasad and there are some inherent flaws in the story so commonly and unhesitatingly accepted. In the first place Ekoji was not the weak and indolent young man he has been represented to be by the later chroniclers. The conquest of Tanjore is commonly ascribed to Shahaji by his panegyrists but that achievement must go to the credit of his much maligned son. The testi-

* For my reasons to the contrary, see note on p. 50.

mony of the contemporary Jesuit letters on this point is as emphatic as unambiguous and it is needless to point out that the conqueror of Tanjore could not have been an indolent or unwarlike person. Nor was he loth to look after the administration of his Jahgir. If we accept the evidence of the author of *Shahanav Kalmi Bakhar*, Raghunath Narayan's grievance was based on his exclusion from the government. Ekoji of course suffers badly in comparison with his famous step-brother but had he been willing to while away his time in luxury and indolence and leave the government in the hands of Raghunath Narayan, the latter at least would be in no hurry to preach him a sermon on the dignity of kingly office and the duties of a Kshatriya warrior. It should further be borne in mind that in Ekoji's time it was not regarded as a disgrace to serve a Muhammadan master. His father had risen to eminence and distinction in the same service. The idea of nationality and patriotism was yet unborn and many of the well-born and well-placed Maratha chiefs regarded Shivaji as rebel and miscreant. Shivaji was far in advance of his age, Ekoji was not.

Raghunath Narayan has been credited with great scholarship and exceptional ability. That the author of the *Raj-Vyavahar-Kosh* was a great scholar and Shivaji's Viceroy of Jinji was an able officer need not be disputed. But he was hardly qualified, if the current story is to be accepted, to be the mentor of a young and, let us admit, wayward chief. If he sincerely wanted to convert Ekoji to his views and lead him back to the path of duty and rectitude, his object was certainly defeated by his own arrogant manners and disrespectful words. The same mistake was committed

by him for a second time when he publicly administered a severe rebuke to Sambhaji. Able as he was, Raghunath Narayan lacked exactly those qualities of sympathy and persuasion which go to the making of a great statesman and successful minister.

Even if it is admitted that an expedition to the Karnatak was first suggested by Raghunath Narayan, the scheme as it was finally adopted could not be his. According to the chronicles his sole object was retaliation and he suggested that the principality of Tanjore was Shivaji's *baproti* (*Shahanav Kalmi Bakhar*). Shivaji, however, conquered and annexed territories in the Karnatak that never belonged to either Shahaji or Ekoji; and Tanjore as it was conquered by the latter could never form Shivaji's *baproti*. There was another serious objection against making the right of inheritance a *causus belli* between the two brothers. As Mr. G. S. Sardesai points out, if Shivaji claimed a share of Shahaji's *Jahgir* in the Karnatak, Ekoji might with equal justice claim a share of his father's old *Jahgir* in Maharashtra. Sabhasad says that Shivaji demanded from Ekoji his father's *biruds* or insignia of honour and rank. What this demand really signified is not quite clear. But we need not critically examine these excuses of war, its object being our principal concern. We shall later find that neither retaliation nor plunder but permanent annexation formed the real object of Shivaji's Karnatak expedition. It is commonly believed that the views of Raghunath Narayan hardly went beyond retaliation.

The success of this project depended mainly on the co-operation of Golkonda and the temporary inactivity of the Mogul Viceroy and these demanded diplomatic

negotiation. A diplomatic agent or envoy was stationed at the court of Golkonda as early as 1672. Niraji Raoji, the first envoy, was succeeded in that office by his more famous son Pralhad Niraji. In September 1675 Pralhad Niraji was at Raigad, as we learn from Samuel Austin.* In a letter dated the 20th December 1675, M. Baron made a reference to a meeting with Annaji Pant near Rajapur. Annaji Pant discussed on that occasion the probability of an expedition to the Karnatak and it is needless to say that the matter must have been settled long ago in the innermost council of the Maratha hero before one of his principal ministers could discuss it with a foreign trader. We, however, do not know when exactly Raghunath Narayan left Ekoji and went to Shivaji's court. He was not at Raigad at the time of Shivaji's coronation. Mr. Sardesai says that Raghunath came to Maharashtra in 1675; but unless we know the exact date of his arrival we cannot ascertain to what extent he was responsible for the expedition with which his name is so intimately associated. It will not be unreasonable to hold that the expedition had been seriously thought of in the earlier part of 1675 as it was openly discussed by Annaji in November or December of that year. Baron further learnt on that occasion that Shivaji had already sent an ambassador to Golkonda to explain his plans to the Sultan and obtain some money from him. The chronology of this period must be more satisfactorily settled before any definite opinion can be given about the origin of the Karnatak scheme. Shivaji was not a person to be blindly led by others and it may be safely suggested that the political chaos and anarchy in the Karnatak had already attracted the notice of the ever

* See Shivakalin Patra-Sara-Sangraha, No. of Aug. 24.

vigilant Maratha leader and the arrival of Raghunath and Janardan had removed what little hesitation he might have felt. Janardan, it may be observed, acted as one of the principal advisers of Shivaji in the Karnatak as we learn from Francois Martin.

Martin and Langhorne apparently believed that Shivaji had entered the Karnatak as an auxiliary of the Sultan of Golkonda at the invitation of Madanna and then refused to relinquish his conquests when he perceived the weakness of his ally. Governor Langhorne wrote to the English East India Company on the 19th June 1676-1677, "We are now to acquaint you that Sevagee, grown great and famous by his many conquests and pillagings of the Moghuls and Visapour countrys, is at length come hither with an army of 16 or 20 M horse and several thousand of foot, being unfortunately called in by the King of Golkonda or Madanna to help them to take Chengy, Vealour and Pamangonda, the remainder of the sea part of the Cornatt country as far as Porto Novo out of the Visiapour's hands, with title of generalissimo, by which means he has gotten in a manner the possession of this country, the said king having no force to oppose him." The Frenchman goes further and accuses Madanna of deliberate bad faith. The Brahman, he suggests, misled his master with a view to put a fellow Hindu in possession of the rich kingdom of the Karnatak. This suspicion was based on surmise only and neither the Frenchman nor the Englishman could be in the know. Shivaji had decided to invade the Karnatak long before he met Madanna or received any formal invitation from him.

Until recently there were no two opinions about the real aim and object of Shivaji's Karnatak expedition.

It was admittedly an expedition of conquest and annexation. But ten years ago Sir (then Professor) Jadunath Sarkar objected that "It is incredible that a born strategist like Shivaji could have really intended to annex permanently a territory on the Madras Coast which was separated from his own dominions by two powerful and potentially hostile states like Bijapur and Golkonda, and more than 700 miles distant from his capital. His aim, I believe, was merely to squeeze the country of its accumulated wealth and return home with the booty. The partition of his father's heritage was only a plea adopted to give a show of legality to this campaign of plunder."

Sir Jadunath's objections, however, do not bear a careful scrutiny. The Marathas were not strangers in the province Shivaji was going to invade. A fairly large number of Brahman and Maratha officers had served under Shahaji and had settled in the Karnatak for good. A Maratha colony had thus been founded in this province and it was but natural for Shivaji, whose avowed aim was to unite the Marathas under one common banner, to annex the Karnatak which had been practically adopted by Shahaji and his friends as their second home.

The strategical difficulties of holding a province seven hundred miles away from Shivaji's capital were more fictitious than real. If such difficulties had really been unsurmountable, the great empires of the world, both past and present, would never have been founded and the Marathas would never have crossed the Narmada. An uninterrupted communication with the base of operation is all that is needed for a strong power to hold a distant country or province and Shivaji

saw that the intervening districts were reduced and securely held. Sir Jadunath himself points out that "The districts that he retained in Central and Eastern Mysore as the result of his Karnatak expedition, had to be connected with his old dominions by the conquest of the Southern corner of Bijapur." This was effected and "the country was formed into a regular province of Shivaji's kingdom and placed under Janardan Narayan Hanumante as Viceroy."

It may be argued that the policy of annexation was an after-thought and had been suggested by Shivaji's rapid success in the Karnatak. But it is difficult to entertain this objection seriously when we learn from Martin that a large number of Brahmans had accompanied Shivaji in search of employment.* Moreover Shivaji did not keep the French traders of Pondichery long in suspense about his intention to hold Karnatak for good. In June 1677 Martin sent a Brahman to wait upon the Maratha invader. This envoy had no less than three interviews with Shivaji and he was finally told that a Havaldar would be sent to govern Pondichery before long. "Sivagy assured our envoy," writes Martin, "that we might stay in complete security at Pondichery without taking the side of either party; that if we offered the least insult to his people there would be no quarter for us or for those of our people who were in the factory of Rajapour, that he would send an *avaldar* in a few days to govern

* "Sivagy sent some Bramens to all the villages in the country for governing them, the number of these scamps who had followed Sivagy for trying to get some employment is something amazing, they counted more than twenty thousand." Francois Martin in Sen, *Foreign Biographies of Shivaji*, p. 297.

Pondichery and that we might have to live with him in the same manner as we had done with the officers of Chircam." This message proves Shivaji's decision to annex and govern the conquered country beyond a shadow of doubt. It should be noted that the above mentioned interview took place before the reduction of Vellore and while Sherkan Lodi had not yet been worsted.

The first governor of Jinji under whose jurisdiction Pondichery lay was one Vitthal Pandit. In May 1679 he sent one Ambaji Pandit to assure the French Chief of Pondichery of his protection and amity. In 1681 one Balaji Pandit was Governor of Pondichery and in 1689 one Sheshadri Pandit was appointed to the Havaldarship of that place. Vitthal Pandit held the Subedarship of Jinji till 1686 when he was succeeded in that office by one Anand Rao. He was replaced by Timaji in 1687. Vitthal Pandit seems to have been reappointed to his old post in 1689 but in 1690 we find Timaji Keshava occupying that important office. In December 1690 one Sam Rao acted as Havaldar of Pondichery and he was still serving in that capacity in 1693. §

Francoise Martin, to whom we are indebted for an interesting account of the Karnatak expedition speaks very bitterly about the rapacity, oppression and misrule of Brahman officers of Shivaji. It is needless to say that the relations between the French merchants of Pondichery and the Brahman officers of Shivaji were far from friendly. The French were the old allies of

§ This list is compiled from *Le Stat General des Presentes et dependances faites a Pondichery depuis le 18 Aobre 1673 jusque au 31e aoust 1693*, now in the Archives Coloniales of Paris.

Sher Khan Lodi and were still carrying on friendly correspondence with him. The Marathas consequently treated these foreigners with suspicion and coldness. But Martin applauds their industry in reclaiming waste and uncultivated lands in no uncertain terms. "It must, however, be admitted", says he, "that the Bramens were more careful in making the lands profitable than those under the government of the Mahomettans had appeared (to us) to be, A number of places around Pondichery, covered with brambles and brushwood only, of which nobody thought (anything), was reclaimed and these have produced well since." It is needless to repeat that the prompt appointment of Havaldars and Subedars for the government of the conquered country and the reclamation and cultivation of unprofitable waste lands by the Brahman officers indubitably testified to their firm resolution to keep what they had seized. It is therefore futile to assert that Shivaji when he formed an alliance with the Sultan of Golkonda and led a formidable army to the rich lands of the Karnatak only intended "to squeeze the country of accumulated wealth and return home with the booty." He wisely annexed this far off colony as he had probably foreseen that it might one day serve as a secure place of refuge for his successors, or a shrewd and wise statesman like Shivaji would not run the great risks involved in the invasion of the Karnatak while a strong Mogul army was posted in the Deccan.

SOME UNPUBLISHED DUTCH EXTRACTS FROM THE HAGUE COLONIAL ARCHIVES.

BY R. D. VADEKAR.

Introductory Note

The three unpublished extracts from the Dutch records, which are printed below with a provisional English translation, were discovered, curiously enough, in the following way.

Shivaji is mentioned in the Dagh-register* for the first time on page 40 of the volume for the year 1661 and the entry is as follows:—"Daer wierd ook gerucht, dat den rebel Siwasi, zynde de zoon van den voornoemde Sahagie, waer van in de Wingurlase verballen des voorleden jaers wydloopig gementioneert is, den veldoversten, Molla Mohamodoe, met de oversten, Babulchan en Ajapaneyk, omtrent Visiapour geslagen ende wel 2000 ruyters gevangen hadde."† This entry is dated 17th February 1661. It naturally raised a desire to secure this lengthy report about Shivaji in the Dutch records of the year 1660. Dagh-register for that year is not published; so enquiries were addressed to the "Algemeen Rijksarchief, the Hague."

* Kept in the Castle of Batavia and describing the events in the history of Dutch East India from 1624-1807. The published volumes comprise years 1624-1681. The latest volume (No. 29) appeared in 1918. The Dagh-Registers are a wonderful monument of patient labour and industry.

† "It was also rumoured there that the rebel Siwasi, the son of the above-named Sahagie, about whom much was reported in the Wingurla-despatches of the last year, attacked the Field-Marshal Molla Mahomodoe with the generals Babulchan and Ajapaneyk, near Visiapour and took 2000 cavalry captive."

The curator in charge was kind enough to look into the papers and he found three reports (arranged as A, B, C below) of different dates in the year 1660. He got them copied for the Bharata Itihasa Samshodhaka Mandala and these reached me in August last. It may be added here that the Extract A is by far the longest one, referring to Shivaji, in all the published volumes of the Dagh-Register. It fully justifies its claim to be called a lengthy report, as stated in the volume of 1661.

The language of the extracts is, as is to be expected, old Dutch. It may be called a stage intermediate between Middle Dutch on one hand and Modern Dutch on the other. The use of participles is amazingly great; and the extracts as received by me have practically no punctuation marks except a comma here and there, and this presented serious difficulties in understanding the text.

Finally a word about the translation. It professes to be as accurate as it could be with my meagre knowledge of Dutch. Extracts B and C presented practically no difficulty but No. A contains, in the latter half of it, two or three passages, which, although they do not contain difficult words, make no sense, even if they are rendered word-by-word into English. Hence I have omitted conjectural translation in these cases. If any Dutch scholar will help to make these clear, or point out errors in my translation, I shall be immensely obliged to him.

With these introductory words I shall allow my translation to speak for itself, and leave historical research scholars to make the best use of the material made available therein.

No. A

ARCHIEF O. I. COMPAGNIE

OVERGOKEMAN BRIEVEN EN PAPIEREN UIT INDIE,
ANNO 1661. TWEDE BOECK (KOLONIALE
ARCHIEF NR. 1123)

COPIE-BRIEF VAN HET COMPTOIR WINGURLA AEN
GOUVERNEUR-GENERAEL EN RADEN VAN INDIE,

5 MEI 1660

A FOL. 636

...Den overleeden Visiapoursen vorst Sultan Mahometh Adelsia heeft bij sijn leven seecker sertiefs capiteijn genaemt Siwasij 't welck den soon van den ouden grijs voogel Sahagie die anno 1657 geweldelijck en sonder eenige redenen sich meester van des Edelen Compagnies logie tot Sadrempatam gemaect en Compagnies dienaren schelmachtigh gevangen heeft genoomen is in dienst gehadt, die 10 ā 12 jaren verleden thegens sijn Conincklijke Maijst. is opgestaen, begevende hem omtrent de quartiere van Chiouel en Bassijn, alwaer hij groote aenhancq heeft geckregen, soo dat jegenwoordich een machtigh leger can te velde brengen hebbende dit rijk sedert de tijt sijner rebelle diverse voorname stercktens en wijt vermaerde coopsteden afhandich gemaect, waerin hij noch dagelijcx continueerde tgeene desen jongen vorst Ali Adelchia aenporde hem sijne onverdragelijke voortgange te beneemen, wes den Edelen heer Abdulchan als veltoverste nevens een ontsaggelijck leeger derrewerts mandeerde met expresse ordre hij gemelte Siwasij door chracht der wapenen soude soeben te verdelgen off was 't mogelijk met schijn van soete woorden onder groote belofte en toeseggingh van onkreuckbhare vruntschap, sijn leven te berooven, 't welck besluijt hem door eene der voornaemste raetsheeren wijt Visiapourse hof naectelijck is aengeschreven, voornoemde Siwasij verdacht maeckende dat hij doch den Edelen heer Abdulchan die tot geen ander eijnde dan om sijn hoofd te halen wiert afgesonden op geene wijze te weerelt te betrouwen hadt, Siwasij sijnde een doorsleepen vos die tot regelument dienende trocq wel gedachte Edele veltheer met een groote heirchracht tegemoet, doch vlijsden naer wijnige weerstant terugh, neemde soo

uijtterlijck schein eenichsints de vlucht, doende middelerwijle
 in sijn leger de geruchten loopen dat hij alhoewel soo
 machtigh als d' Edele heer Abdulchan te velt was niet conde
 bestaen ten opsichte de gehuegenis der cloecke daden en
 groote victorien, die gedachte veltheer thegens sijne vijanden
 altijt behaelt hadt, hem cen buitengemeene cleijnhertigheijt
 en schrick toebachten, welcke redenen als een lopent vier
 welhaest door gantsche leeger en ter oore van d' Edele heer
 Abdulchan geraeckte, die sich daerover volgens den aert der
 Mooren als sijnde doch een seecker hoochdravent persoon
 verhovaerdichde dies Siwasij om de voorige geruchten waers-
 chijnlijcker te maecken sijn moeder nevens hujsvrouw tot
 beeden en nedrich versouck dat Sijn Edelheijts haer soon sonder
 mishandelt te worden of betooningh van eenige dreigementen
 't welck hem daerom denckende soodanigen schrick aenjaegt
 dat nauwelijcks weet hoe sijn sal gedrage, dogh in genade
 geliefde aen te nemen, mitgader dat hij bereijt stont bijaldien
 Sijn Edelheijt onder eetsweringh op haer als hare soons vrouw
 volgens 't gebruijck der sertive, dat Siwasij geen leet veelmin ter
 doot gebracht soude worden, wilde belooven, drie en twintick
 fortresse die den Visiapoursen Maijst. van tijt tot tijt ontnoomen
 had nevens twe Candij gout ider van 540 Hollants aen d' Edele
 heer Abdulchan te intrigeeren, behoudende dan voor sijn selve
 niet meer als 4 fortificatien voorneemens wesende van die incomste
 stil en gerust te leven, al 't welcke diemaels genoemde veltheer
 met groot genoegen aengehoort hebbende heeft volgens de
 begeerte der voorschreven vrouwen met eede bevestigt dat hij
 aen Siwasij geen leet maer in teegendeel alles goets soude betho-
 onen en hem boovendien weder in de gunst van Sijn Coni-
 ncklijcke Maijst. trachten te beweegen, met welck antwoord
 gerepeteerde vrouwen seer gecontenteert soo uijtterlijck schein,
 afscheijt naemen, bij Siwasij geretourneert wesende hem hun
 wedervaeren en de gedane beloften van dien Moorsen
 gesaghebbber naectelijck ontleet, die daerop aenstonts een
 complimentbriefe vergeselschapt met volcoome vergenoegingh
 aen wel gedachte Edele heer afvaerdichde, versoeckende vorders
 dat met weinich macht sich naer de fortresse Saulij geliefde te

transportere, alwaer hij de sluetels om de belofte vaerdigheden in besith te nemen met alle onderdanigheijt soude overleverent waerop den veltoverste Abdulchan besloot derwerfts te gaen alhouwel van drie persoonen in diverse reijse uijt een oprechte genegentheijt t' hemwaert wiert gewaerschout en geraden dat hij sich naer die plaets niet soude vervoegen, gemerc, Siwasij (sijn een rebellerende valschen schelm die geen geloof meriteert) door de groote steilte der berge en onbequame wegen bethoonde dat hij niet dan eenich verrad als coomende in soo een wildernis doen wat hem begeerde op handen hadt, maer genoemde veltheer heeft door opgeblasentheijt voorschreven persoonen deerlijck met d'een de neus af te snijden en de ander te spitten gestraft, gebende de derde tot antwoord, bijaldien hij uijt soo Edelen bloede als sijnde broeder van Rustum Juma) niet was gesprooten, deselve wegh mede te gemoeten hadt en is met de bloem van sijne ruijterij bestaende ongeveer in 4000 man naer de gedistineerde plaets vertrocken, aldaer seer gematteert aengecoomen sijn, wiert door Siwasij voornaemste persoonen met een overgroote pompen tot een welgemaecte en uijtmuntende opgeproncte theatrum waer recht tegens over voor wel gedachte Siwasij mede een diergelijke was opgerecht, gebracht, middelerwijle stuerde meergemelte rebel voord de vermoede ruijterij van den veltvoogt een groote quantiteit wel toebereijde spijse dewelcke aenstonts van hare peerden steegen, 't geweer afleijde en aen 't eeten vielen, dit Siwasij siende die onder sijn habiet met een harnas besorgt was, versuijnde om tot sijn gewent ooghwith to geraecken geen tijt, maer versorgt met groote ernst, dat hij den veltheer bevoorens de sluetels overleverde tot bewijs van onderdanigheit en vergevingh sijner bedrevene misdaden moogt aen de voeten vallen tgeene hem naer weijnigh tegenstevens wiert vergunt, wameer voorschreven rebel met een verburge geweer de buijck van Abdulchan soodanige opende datter de darmen uijtliepen en begaff sijn eijlens op de vlugt, hem in 't genoemde casteel Jaulij naer vruchteloos achtervolgt was salverende, ondertusschen raecten den veltheer noch met groote allarm in sijn palencquijn doch wiert door een ander van Siwasij volck andermael soo getroffen dat

aenstonts doot bleef, als wanneer dien rebel een grof canon tot seijn en vervolgh ten victorie aen 6000 gewapende voetknechten en 2000 ruijters die de voorige nacht in seecker bosschade omtrent voorschreven theatrums gelegen verborge waeren, deede lossaen, daer deselve al schreeuwende op uijtsprongen vermoor(d)ende 't meerendeel van de heer Abdulchans volck, buijten eenige die 't met de vlugt ontquame, waeronder de oudtste soon van den overleden veltheer geweest is, maer twee sijner broeders wierden nevens de broeder van den heer Rustumsuma als diverse andre aensienelijcke personen levendigh gegrepen en in verseeckering gestelt, hebbende in 't eerst veele affronten moeten gedoogen, doch werden nu redelijck onthaelt, dit gepaseert wesende ordoneerde gemelte Siwasij sijne verdere chrijgsmacht om 't resterende Visiapourse leger was 't mogelijk mede te verdistrueren, gelijk oock soude geschiet wesen, bij soo verre sij haer van d' andere gewaerschouwt sijn niet op de vlugt begeven hadden, daer echter noch een goet gedeelte in 't naerjagen van door de clingh sprongen, meer gedachte Abdulchans doot wert overmits seer moordadich in al sijn doen geweest is weijnigh beplaegt, gedachte A(R?)ebel hierop niet connende rusten heeft booven de voorige met verraet als anders noch diverse fortresse waeronder soo gesegt wert bijnae een onwinnelijck casteel genaemt Pannala en groote coopsteden van den Visiapourse vorst in besith genoomen, ja avanceerde binnen corte tot aen de hier omtrent gelegene plaetsen en wiert alle uijre in wijt vermaerde coopstadt Ragiabagh tusschen de twee à drie dagen reijsens van Visiapour geleegen, waer reets eenige secrete correspondentie met de principaelste ingesetene was hebbende verwagt, ten ware d' oude coninginne die plaets op spoedichste geen groot garnisoen hadt toegesonden in Paddegon liggende steijf een dagh reijsens van dit dorp is hij voor die tijt mede tot sijn voornemen niet geraect, alle 't welcke in Visiapour seer groote beroerte baerde, wes door conings mandaet d' Edele heer Rustumsuma per een tamelijcke chrijgsmacht om gemelte rebel te stutten en naer uijtterste vermoogen aen te lasten ij lens derwerts is afgevaerdigt, wiens leger dagelijcx van ruijterij en voetvolck die uijt alle quartieren tot sijn aduide wierden

afgeprest, verstercte gemelte nieuwen veltvoogt hem machtigh genoegh, oordelende heeft Siwasij slaghe geleverd aen wien d' overwinninge bleef, soo dat Rustumsuma met verlies van 12 eliphanten, 1000 peerden en perthij voetvolck de wijck most nemen en weder in Houkerrij, waer leenheer over is en residentie hout, al vluchtende aequam, dien rebel voor de tweede maal 't velt behouden hebbende, wiert door hoogmoet aengedreve om sijne victorie te bevorderen, wes sich wijders met een tamelijcke heirschacht naer de conincklijcke hoofstadt Visiapour transporteerde, welke plaets hij tot 2 à 2½ dagen reijns alle steden sonder thegenstant, die hij passeerde in sijn besith nemende, genadert is door seecker fortresse genaemt Mirsi daer hij vruchteloos eenigh geweld, aengesien de coninckse binnen voorschreven casteel haer dapper queeten op deese gestuth wiert scodat gemelte Siwasij sijn leeger daer ontrent heeft neergeslagen, middelerwijle spaerden den Visiapoursen vorst geen iver om sijn gantsche macht bij den andre te versamelen, die eijndelijck een heirschacht van 16 à 20 θ te peert en ongevaer 35000 à 40000 voetnechten onder 't bestier van eenen Sidisoor voor de derde maal te velde bracht, Siwasij hiervan verwitticht brack op en is tot dicht onder de fortresse Panela doch seer langsaem afgemarceert, besigh blijven om sijne troepen, die wijt en sijt verspreijt waeren bij den andere te versamelen wes jegenwoordich wel soo sterck als 't leeger van Sijne Maijst. geoordeelt wert, oversulck heeft Siwasij diverse geconquesteerde steden die geen besondere tegenweer coude doen moeten verlaten, dewelcke door deen heer Rustumsuma aenstonts in besith genoomen sijn, waeruijt claerlijck blijkt dat sij met den andere vereenigt bennen, hebbende bedectelijck 40000 paven Siwasij in alles behulpich te wesen genooten, wert dierhalven bij Sijne Maijst. wiens vrunt en dienaer hij opentlijck veijnst te wesen niet vertrouwt, gemelte heer onthout hem tot noch ontrent Houkerrij in een driesprongh om sich naer tijts gelegenthijt bij degeene die 't wanckelbare raat des oorlocks begunstich te vervoegen, gemelte leegers sijn tot heede noch niet aen den andere geweest, wij presumeren vastelijck dat Siwasij 't welck een doorsleepe vos is alle duijvelsche

practijcken en listicheeden in 't werck steet om Sidisoor neven meer andere voorname persoonen waer soo sterck seseijt wert al een goet gedeelte van op sijn hant heeft met gelt onder belofte van groote beneficien tragt om te coopen hem wel bekend wesende bij aldien den Visiapoursen vorst dese veltslagh verliest geen besondere tegenweer verders meer doen, can Siwasij siende dat Sidisoor tot dicht onder de fortresse Panala, 't welck dien rebel tot een retrajit hout g'advanceert was, heeft 4 à 5000 ruijters van sijn leger door een andere wegh eijlens naer Visiapour afgevaerdicht, die in een ongeloofelijcke corte tijt bij nacht op de voorstadt van Visiapour genaems Chapoer gantsch onverdacht aenviel naer weijnich tegenweer in 't besith kreegen en volgens believe uitplunderde, 't geene een ongemene schrick in 't conincklijke hof veroorsaecte, maer veostaende dat den vijant niet sterker was heeft den coninck sijne lijfguarde bestaende ongevaer in 5000 man te peert 't welck oock al de macht is die binnen Visiapour was onder 't comando van den Edelen heer Chaveschan leenheer van Wingurla, Siwasiji's ruijterij tegemoet gesonden, doende een seer hevige rescontre op den andere wes 't langh in twijffel stont, wien met de victorie begunstich soude werden, maer die van Sijne Maijst. brachten eindelijck soo verre dat Siwasij volck ongevaer 6 mijlen niet sonder groot verlies aen weersijde terugh weecken, den veltoverste van gemelte overrompelingh verwitticht sijn heeft tot verseeckering van den conincq Alij Adelchia mede 4 à 5000 ruijters naer Visiapour afgestecken.

Eenige dagen voorleeden werden wijder beregt dat meer-gemelte Sidisoor 400 voetknechten nevens perthije ruijters en 5 palenquijns uijt sijn leger naer Rajiapour had afgevaerdicht, vorderende tot conincks adsistentie eenige Engelse, die aldaer resideeren beseijden 2 metale stucken canon twelck sij dien heer meest tegen wil en dancq hebbe moeten inwilligen en verestaen, maer hoeveel persoonen, derrewerts sijn vertrocken is ons tot heede noch onbekent. De vrevelmoeidge Desseij Lockomsant speelt onder voorschreven revolte oock niet weijnich sijn personagie, hebbende dit dorp naer den gouverneur Sampt (?) de hier garnisoen houdende ruijters met force

gemandeert hadt te vertrecken haer bevoorens 1500 pa. sijn van 'se lants incomste bij cassa afnemende in 't besith genoomen die den 26 en December des vergange jaers in de naenacht ontrent de clocke drie dit governo verlaten en hem gesamentlijk naer Visiapour om aldaer over de geledene affronten en ongehoorde proceure aen haren heer te clagen, getransporteert hebbe, Lockomsant middelerwijle siende dat Siwasij in sijnen voortgancq door 't afsackende leeger van de heer Rustumsuma soo uijtterlijck scheen soude gestut werden mitsgaders dat in Paddegon en eenige hier omtrent gelegene plaetsen, redelijcke goede ordre gestelt wiert, heeft met geweld van de voornaemste persoonen hier remorerende een handschrift waerin sij hebben moeten bekennen den gouverneur met de sijne uijt pure vreesse wegens de comste van Siwasij dit dorp verlaeten en haer naer Visiapour begeeven hadden gevordert, 't welck hij nevens een sijner missive aen d'Edele heer Chaveschan heeft voort gesonden, in deselve versoeckende dien heer op spoedichste weder een gouverneur, opdat Sijn Edelens reetleggende scheepies doch mochten afgevaerdicht werden herrewerts geliefde te stueren, ondertusschen hadt hij 'd ingesetene van Wingurla die als den gouverneur oock claer stonden 't haesepat (?) te biesen met soete woorden 't vlugte beleth nevens veele andere gefingeerde leugens, waerop dien heer weder een ander persoon om dit governo te becleeden heeft afgevaerdicht die hier 14en Februarij passado is aengecoome genaemt Chasi Abdula, wien sijn tot heede een vrunt van d' E. Compe. voor sooveel uijtterlijck scheinjt thoont te wesen, middelerwijle heeft meergenoemden Siwasij eenige troepen om dese benedenste lande te vermeesteren afgesonden die mede seer geluckige progressse van Dabul tot Coudael $\frac{1}{2}$ dagh reijssens van hier gelege gedaen hebben, naer den Desseij Lockomsant resolveerde sijne landen Banda and Wingurla te beschermen en haerluijden manlijck 't hoeft te bieden, conjungeerende sig tot dien eijnde met verscheijde andre hier omtrent gelegene desseijs die gesamentlijk een leeger van ongevaer 4000 man bij den andere bragten, waer meede hij sijn in 't begin der afgeweke maent Februarij naer Coudael transporteerde, doch Siwasij troepen hebben hem door verscheijde afgesanten soodanigh weeten te

belieffen dat thegens de genegentheijt sijner medemackers die hem adsisteerde van resolutie veranderde en met de overste van Siwasis afgesondene macht een contract besloot te weten, dat sijluiden sijne lande sonder eenige hostelliteijt in deselve pleegen simpelijck soude duer trecken, waerop gemelte Lockomsant met 't meeste gros van bij hem hebbende leeger sijn weder naer Warri (alwaer domicilium hout) vervoegde, maer Siwasijns chrijsvolck in Coudael aengecoomen sijnde namen de fortresse in hun besith blijk doende dat sij niet genegen waeren die plaets binnen corte te ruijmen vorderende ijllens van Siwasij haren heer meerder magt 't welck ongevaer op 4000 voetknechten en 700 peerden wiert verstrerckt, 't geene den desseij Lockomsant siende gevaer, waerin hem selfs gestelt hadt seer ontroerde, steurden oversulcx om 't pericul te ontgaen diverse malen bij nacht en ontijden eenige troupen ontrent Coudael met ordre om telckens een loose allarm te maecken op hoope dat sij soude retireren, maer hij dreijgde den onvervaerden 't welck in deese plaets overmits den vijant hier dagelijcx te verwachten stont soodanigen schrick veroorsaecte dat meest alle d' inhabitanten hunne goederen in moussons en andere vaertuigen embarqueerde voornemens wesende bij comste van dien rebel met vrouwen, binderen en verdere familie de vlugt te nemen, ondertusschen wiert Lockomsant genooddruckt sijne verlatene vrunden weder aen te soecken om den vijant was 't mogelijk te verjagen, die hun lieten bewegen, wes andermael gesamentlijck met de gementioneerde 4000 coppen naer Coudael vertroocken, doende tusschen den 17en en 18en Maert laestleden op desselfs fortresse een cleijne aenval, maer Siwasis volck diffendeerde haer tot 't morgens met den dageraet als wanneer sijluiden overmits hun buscruijt geconsumeert was naer alles daer omtrent in 't vier gestelt hadden de vlucht naemen met verlies van weijnigh dooden en gequetste aen wederzijden, 't geene den desseij (die hier door seer opgeblasen wert) aengesien 't selve een groote roep sal baeren bij Sijne Maijst. in deese dansireuse gelegentheijt ongetwijffelt in groot aensien sal brengen oock hebben d' ingesetene van Wingurla door gemelte victorie haer schrick eenichsints verlaten, Siwasis veltoverste heeft binnen Coudael

seer groote moetwil en onverdragelijcke tirannijs gepleegt en 't gemene grauws moet met forse wel 60,000 guldens affgeperst.

Soo ras den desseij Lockomsant Siwasij volck uijt Coudael verjaegt had heeft seecker Ragie die sich ontrent Alchera onthout hem mede tegens voorschreven rebel vijant verclaert en heerluijden weder uijt alle de nieuwe geconquesteerde zeehaveven om de Suijt gelegen verdreve, Rustumsuma sulcx ter oore coomende schreef cito aen den conincq dat genoemde victorie door sijn ordre en toedoen tegen Siwasij bevochten was, maer inderdaet hierover leetwesen gevoelende wil sulcx op Lockomsant vreeken, hebbede tot dien eijnde met parthije ruijters voetvolck Coudael en Ponda in 't besith genoomen en is den capiteijn Chamier ten beveele van gedachte heer doende om perthije volck in dienst te nemen en Lockomsant te beoorloogen tgeene weder een nieuwe schrick in dese benedenste landen veroorsackt waer den Portugees gemerct sij de heer Rustumsuma en Chamier te vrunt, hebben sijn persoonagie tegens ons wel onder mogt coome te spele, waeruijt eijnde desen oorlogh sal nemen moet ons den vluggen tijt ontdecken, Godt Almachtigh wil verleenen d' Edele Compe. in dese troebelen geen schade of affronte coome te leijden, maar gelieve 't selve naer Sijne hooge wijsheit soodanigh te derigere dat dit rijck weder een geruste regeringh magh genieten.

... ..

NO. B

ARCHIEF O. I. COMPAGNIE

OVERGEKOMEN BRIEVEN EN PAPIEREN UIT INDIE,
ANNO 1661. TWEDE BOECK (KOLONIAAL
ARCHIEF NR. 1123).

COPIE-BRIEF VAN HET COMPTOIR WINGURLA AEN
GOUVERNEUR-GENERAEL EN RADEN VAN INDIE,

27 JULI 1660

B FOL. 20.

.....Sedert onse laeste heeft den rebel Siwasij door 't sterck aenpersen van 's conings leger hem naer 't segge van veele met ongevaer 8000 soldaten en 60 ruijters binnen de stercke fortresse Pannala begeve en sijn verdere macht tot

bewaringe van de voorige geconqueesterde landen verdeelt, vertrouwende alsoo de regentijdt voorhanden was dat den veltheer Sidisoaer welhaest op te breecke genooddruckt soude werde, maer is in sijne meninge bedrogen, gemerkt gedachte Sidisoaer 't genoemde casteel belegert hebbende resolveerde daer met 't meeste gros van 't leger te overwinteren en heeft om van den regen bevrijt te wesen veele adappa huijsen doen opwerpen, alhier wert sterck gerucht in welgemelte fortificatie groot gebreck is van toeback, amphioen, sout, kitserij en andere klenicheden, mitsgaders dat Siwasi onder belofte om groote schatten aen Sijne Maijt. Ali Adelchia uijt te reijcken pardon en vrij versouckt, 't welck hen 't eenemael is affgeslage, dies hij hadt voorgenome de fortresse met eenigh volck te verlaten, doch wiert door de daer binnen sijnde Pattannen die seggen hij met haer tot de leste man daer sal blijve weerhoude, waer groote onenicheden tusschen den anderen door soude ontstaen wesen, wes gepresumeert wert dat voorschreven rebel hem binnen corte in handen van den coninck sal moeten overgeven, ondertusschen hebben de sijne haer met een vliegent leger noch al eenige male omtrent Visiapour verthoont, en veele doch verlore middelen om den veltheer Sidisoaer uijt sijn legerstel te locken, aengesien sij telkens met verlies de wijck moeten nemen, aengespannen.

NO. C

ARCHIEF O. I. COMPAGNIE

OVERGEKOMEN BRIEVEN EN PAPIEREN UIT INDIE,
ANNO 1661. TWEDE BOECK (KOLONIAAL
ARCHIEF NR. 1123)COPIE-BRIEF VAN HET COMPTOIR WINGURLA AEN
GOUVERNEUR-GENERAEL EN RADEN VAN INDIE,

15 SEPTEMBER 1660.

B FOL. 26 vo.

..... Op den 14en der affgeweke maent Augusto erlancht den Benjaensen coopman Kitsanna Weij een brief uit 't leger voor de fortresse Pannala waerin onder andere werdt aengeroert dat den rebel Siwasij seker Bramine Gangathar geheeten in ambassaetschap naer den Visiapoursen

veltvoogt Calabetchan, met voorstel bij aldien geseiden Edelen heer sijne bedrevene faute waerinne hij bekende sich grovelijck begrepen te hebben en te bujten gegaen had gelieffde te pardonneren en hem verders voor alle onheijlen vaderlijck te beschermen, soo wilde hij persoonelijck bij gedachte veltvoocht verschijnen en dien heer sijn gantsch besit ten dienste van Sijn Maijt. overtransporteren, had afgevaerdicht, mitsgaders dat voorschreven rebel den volgenden nacht bij donckere maen in seer regenich en seer ongestuijmich weder met 1000 soldaten, 15 cloecke peerden, 2 ledige pallenquijns en eenige rijckdommen genoemde fortres verlaten en de vlucht genomen heeft, dewelke tijdingh eerstdaechs daeraen int Visiapourse leger ruchtbaer wiert en gerepeteerde Salabetchan die ilens 2000 ruijters en 1000 voetknechten op hope van hem te achterhalen affvaerdichde, bujten gemeen bedroeffde, Siwasij door eenige uitgesonde spions dat men hem was najagende cundschap erlancht hebbende heeft sich opt spoedichste na een van sijne fortressen Helna genaemt getransporteert, leggende de soldaten die hij bij sich had bevorens niet verre vandaer aen sekere wech, in een bosschagie met recomandatie d' affgeperste macht uijt 's conincx leger niet te laten passeren maer bij verschijningh mannelijck 't hoeft te bieden en was 't mogelijck te vermeesteren die hunne bekomene ordre int dapper aentasten der vijanden daer sij sonder weijnich schade een groot gedeelte van nedervelde, eenige gevangen namen ende 't resterende op de vlucht dreven, kloeckmoedich achtervolchden, daer op eenen anderen wegh die ten bevele van de veltvoochd mede beseth was hebben de conincxe het velt behouden, victorie bevochten en eenige rijckdommen tot buijt becomen, aengesien gemelten rebel onder 't vluchten sich in twee parthijen verdeelt had, stierende sijne baerdscheerder die mede Siwasij genaemt was om selffs minder perijckel te loopen met de gewoonlijcke stoet en pallenquijn van sijn persoon na eene andere, doch gemeender passagie, die den vijant in de demont liep levendich gegrepen en naer het leger gevoert wierde wes de geruchten door dit gantsche rijck verspreijden, dat den rebel Siwasij gevanckelijck bij den veltheer tot groot genoegen van alle conincxgesinde gebracht was, maer geseide vreuchde

veranderde welhaest in droeffheijt, doen Siwasijs listicheden aen den dach geraechte, middelerwijle heeft dickmaels genoemden rebel hem in eene van sijne sterckste casteelen genaemt Purandarij begeben, vanwaer hij een spoedich diversche benoodichde fortificatien voornamentlijk Pannala met levensmiddelen en crijchsvolk gesecondeert heeft, twelck hem alles naer wensch gelucht is, weinich dagen verleden werden vorders berecht den Edelen heer Rustumsuma sich als middelaer om den Visiapoursen vorst met Siwasij te bevredigen laet vinden, die reets oock soo veel bij den coninck geobtineert heeft dat Sijne Maijt. met dito oude conigninne Visiapour verlaten en haer naer de stercke fortresse Mirsee om de verschillen aldaer tusschen den anderen bij te leggen getransporteert hebbe, sijnde gedachten heer Rustumsuma volgens seggen van vele oock reets met de heerlijk tijtel van veltoverste wegens dit rijk begunsticht, die met den affgesant van Sijne Maijt. de heer Siasahep uijt Hoeckerij naer't lager en vandaer wijders naer Mirzee om in des coninck presentie te verschijnen is vertrocken, sullen in geen gebrecke blijven M. Edele 't vervolch dier sacken met d' eerste voorvallende gelegentheijt te adviseren, Godt Almachtich gelieve dit rijk ten meesten dienste van d' Edele Compe. door dees middel weder in rust en vrede te stellen.

ENGLISH TRANSLATION

NO. A.

ARCHIVES OF THE EAST INDIA COMPANY
LETTERS AND PAPERS RECEIVED FROM INDIA,
YEAR 1661. SECOND BOOK (COLONIAL
ARCHIVE, NO. 1123)

COPY OF THE LETTER OF THE WINGURLA OFFICE
TO THE GOVERNOR-GENERAL IN COUNCIL
OF INDIA, 5 MAY 1660.

A Folio 636.

... .. The late king of Visiapour Sultan Mahomed Adelsia has (had), in his life-time, taken into service a certain sertiefs (?) captain named Siwasij who

is the son of the old grey-headed bird Sahagie, who violently and without any reason in the year 1657, made himself the master of the Company's lodgings at Sadrem-patam and took roguishly the servants of the Company captive. He is revolting against His Royal Majesty for the last 10-12 years; he betrayed him in the quarters of Chiouel and Bassijn, where he has obtained such a great following, that at present (he) can bring a powerful army to the battlefield. (And he) has pilfered, since the time of his rebellious activities various prominent fortresses and many celebrated commerce-centres; and he is yet doing the same, daily. This has roused the young Prince Ali Adelchia to stop this procedure (so) unbearable to himself; so he commanded thither the noble Lord Abdulchan, his General, with an awful army—with an express order that he should destroy the above mentioned Siwasij by the strength of his arms or he should rob him of his life as far as possible with sweet words and great promises and affirmations of uncrumpled friendship. This resolution has been secretly communicated to him by a most prominent courtier of the Visiapour Court. The above-named Siwasij thought that he would, in no way, trust in the noble Lord Abdulchan who was sent for no other purpose but to ruin him (lit. to fetch his head).

Siwasij being a cunning fox (vos) who always used tricks, thought of meeting the noble general with a great army but retired (vlijdsen?) after some resistance, and outwardly assumed an appearance of flight. And he spread the news in his army that although he was as powerful in the field as the noble Lord Abdulchan, he could not hold (against him), when he remembered the brave deeds and great victories, which the worthy

general had always achieved against his enemies; and that an unusual pusillanimity and terror had overcome him. These reasons (lit. motives) were circulated wellnigh through the whole army and reached the ears of the noble Lord Abdulchan, who, thereupon, according to the fashion of the Moors, as a highflown person, prided (over it). This Siwasij, in order to make the previous rumours probable sent his mother along with the housewife to the Moorish General with very modest prayers and an humble request that His Grace should spare (her) son any mal-treatment or demonstration of any threats, which would terrify him so much that he scarcely would know how to behave. She entreated further to receive him fondly in his grace, and added that Siwasij would promise to hand over to him the 23 forts which he had taken from the Visiapour Kingdom from time to time, with two candy goods, each of 540 hollants,* to the noble Lord Abdulchan—keeping for himself not more than four fortresses and that he intended to live quietly and peacefully on the income (which he had). All this was heard by the just-mentioned general with great pleasure and he took an oath according to the desire of the above-mentioned women that he would not do any harm to Siwasij but on the contrary would show all good(-will) and try to restore Siwasij in the grace of the Visiapour King. With this answer the just-mentioned ladies appeared to be exceedingly pleased and they reported their adventures (lit. experience) and the promises given by the noble Lord to him at night. Siwasij thereupon despatched immediately a complimentary letter with perfect satisfaction at the worthy general; and he requested further that the noble Lord should please

* Not quite clear.

come near the fortress of Saulij with a few people where he would hand over the keys* with all submission in order to receive the promised gifts. † Thereupon the General Abdulchan decided to go there although he was warned and advised by three persons in different ways (reise?) and out of sincere regard for him that he should not go to the place. Siwasij who was a rebellious, dishonest rogue, who deserved no confidence, showed by means of the steepness of the hills and impassable ways that he (Siwasij) coming in such a wilderness could do (lit. had on hand) nothing but treachery, which he desired so much. But the renowned general through vanity punished the above-mentioned persons miserably: the nose of one was cut off, the other was spitted ‡ and he answered the third (that) although he was not sprung from such a noble blood§ (he had) the same way to meet with. And the general travelled to the destination with the bloom of his horsemen, consisting of 7000 men. He was brought by the most prominent men of Siwasij, to a well-erected and eminently decked-out theatre (where on the opposite side another similar to that made for Abdulchan was also erected for Siwasij). In the meanwhile the well-known robber sent a great quantity of cooked food-stuffs for the exhausted horsemen of the guardian of the field (i. e. Abdulchan)

* Of the forts, which Shivaji was going to cede to Lord Abdulchan.

† *Vaerdigheden* (Modern Dutch, *Vaardigheid*) is a difficult word. It means *deftness, proficiency or promptitude*. My translation demanded by the context, is, of course, conjectural.

‡ This translation I owe to Dr. Van Kramer, who unfortunately could not help me to fill up the other lacunae in my translation below.

§ The words, *als sijnde broeder van Rustum Juma*, which follow, are not clear to me.

who alighted from their horses forthwith and drew off their muskets and fell to eat. Siwasij who was guarded by an armour under his dress, saw this and lost no time to achieve the end of his desires. But he very earnestly took care that he should deliver the keys before the general and as a proof of submission and for pardon of his deplorable misdeeds might fall at the feet of the general, which was allowed to him by the general after some opposition, when the same rebel opened the belly of Abdulchan by means of a concealed weapon in such a way that the intestines came out and (he) quickly took to flight. After he was chased out fruitlessly, he saved himself in the well-known Castle of Jauly. In the meanwhile they (i. e. the people of Abdulchan) put the general with great alarm in his palanquin but he was struck by one of Siwasij's people in such a way that he was killed. And when this rebel fired a canon to inform his victory to his men and followers (6000 foot-soldiers and 2000 horsemen) who lay concealed in the bushes around the above-mentioned theatre, these people rushed out bawling and killed the greater part of the general's army folk except those who rescued themselves by taking recourse to flight. Amongst the latter is the eldest son of the late general; but his two brothers, beside the brother of the lord Rustumsuma and also other respectable persons were seized alive and imprisoned. They had in the beginning to suffer many affronts but now they are treated (quite) reasonably. After this had taken place, Siwasij ordered his army to destroy the Visiapour army so far as it was possible and also to open fire upon it, so long as they, on being warned, would not take to flight. There, however,

a good many were put to the sword. The death of Abdulchan considering that it has been the most murderous of all his deeds, has vexed (Siwasij) very little. That rebel knowing not what is rest, has taken into possession by treachery or other means besides the old forts, also many other forts, in which is included, so to say a well-nigh unconquerable fort of Punnala and great trading cities of the Visiapour Kingdom — why, he advanced within a short period to places quite near to Visiapour. He came* to the most famous trading-town called Ragiabagh which is situated at a two-to-three days' journey from Visiapour, where already a secret correspondence with the chief inhabitants was anticipated and if the old queen had not sent immediately a strong garrison from Paddegong, situated at a day's journey from this village to that place, Siwasij would not have carried out his intention. All this has caused the gravest commotion in Visiapour. The noble Lord Rustumsuma was commanded by the king to speedily go thither to stop the above-mentioned rebel by the means of a fairly large army and to charge (lasten) him to his utmost abilities. His army is daily pinched from all quarters by horsemen and foot soldiers. The above new general reinforced himself strongly enough. Judging (well) Siwasij delivered a blow and he was successful to such an extent that Rustumsuma lost 12 elephants, 1000 horses, and a party of foot soldiers and was obliged to take quarter again in Houkerrij, where the feudal lord held residence. The rebel, having held the field a second time, was urged by haughtiness to promote his victory further and thereafter he travelled further with

* *Wiert alle uijre*; my translation is conjectural.

a tolerable army to the royal city of Visiapour which place he approached in 2 to 2½ days, taking into his possession all the towns in his way without any opposition. He approached the fort of Mirsi where he used his strength in vain, inasmuch as the men of the king were supported bravely; therefore Siwasij laid a siege to the castle. In the meanwhile, the Visiapour prince spared no pains in order to assemble his army once more which amounted to 16 to 20 thousand horsemen and 35,000 to 40,000 foot-soldiers. This was placed under the command of Sidisoor and brought to the field a third time. Siwasij, when he was informed of this, raised (the siege) and marched off slowly to the fortress of Panela and busied himself to rally once more his troops which were dispersed here and there and they were for the time being judged to be as strong as the army of His Majesty. Thereupon Siwasij was obliged to give those conquered towns which could not protect themselves and these have been taken into possession directly by Rustumsuma, from which it seems clearly that he is united with the other to help him on receiving secretly 40,000 pagodas. Therefore, His Majesty had no faith in Rustumsuma, who openly pretends to be His Majesty's friend and servant. The above-mentioned Lord yet retained himself about Houkerrij in a three-forked road in order to take the favourable advantage of the changing situation of the war with the lapse of time. The above-referred armies have not yet met each other. We presume surely that Siwasij who is a cunning fox, stands ready with all his devilish practices and cunning in order to buy off Sidisoor and other eminent persons who are with him either with gold (money) or promises of great benefit, as, he knew

it too well that in case the Visiapour King would stop this war, he (i. e. the king) would offer no further resistance. Siwasij could see that Sidisoor had arrived quite below the fort of Panela, to which this rebel had advanced as a place of retreat. However, he speedily despatched 4 to 5,000 cavalry from his army by another way to Visiapour, which, within an incredibly short time attacked at night unexpectedly the fore-city of Visiapour called Chapoer and took it into possession after some feeble resistance and freely plundered it, which caused an unusual terror at the royal court; but it was learnt that the enemy was not strong. The king had kept his lifeguard consisting of 5000 cavalry, which was the whole army in Visiapour, under the command of the Lord Chaveschan, the feudal Lord of Wingurla and sent it against the cavalry of Siwasij. This army gave a strong blow and it was long doubtful which party would be successful. But the men of His Majesty achieved so much that Siwasij's people finally receded on either side six miles not without great loss. The general when informed of the surprise attack returned to Visiapour with 4,000 to 5,000 cavalry for the safety of Alij Adelchia.

After some days past, it was further reported that the above-mentioned Sidisoor had despatched 400 foot-soldiers with a party of cavalry and five palanquins from his army to Ragiapour and asked for the King (of Visiapour) help of some English people who resided there and also two metal-pieces of canon, which they (*i. e.* the English) had to hand over to the Lord (Sidisoor) against their will; but how many English people have left (Ragiapour) for that place (*i. e.* Pannala) is not known to us to this day. The peevish Desseij

Lockomsant also does not play an insignificant part in the above-mentioned revolt * Lokkomsant in the meanwhile saw that Siwasij was much helped externally by the retreating army of Lord Rustumsuma, as also that in Paddegon and a few other places thereabout had restored tolerably good order. § In the meanwhile the much-written-of Siwasij despatched some troops to master the lowest land (*i. e.* the Konkan) and they made good progress from Dabul to Coudael ¹/₂ day's journey. Thereupon the Desseij Lokkomsant resolved to defend his lands viz. Banda and Wingurla and to oppose Siwasij's people.

He allied himself for this purpose with many other Desseijs residing in the neighbourhood and they raised altogether an army of 4,000 men. With that army he travelled, in the beginning of February last to Coudael. But Siwasij's troops knew how to please him (*i. e.*

* A few lines here beginning with *hebbende dit dorp etc.* (p. 68, ll 37ff.) up to *getransporteert hebbe* are not clear to me. However what I can make out of that is this :— " He (?) had to depart, after taking into possession 1500 pagodas in cash which were his income of the land; and he left that governo on the 26th December of the last year at three o'clock after the midnight and went to Visiapour with him (?) in order to complain to his Lord against the affronts and unheard-of procedures, suffered in the past. "

§ The sentence beginning with "*heeft met geweld*, (p. 69, l, 11ff) *scheijnt thoontte wesen* (p. 69, l. 27) is not clear to me. Its purport is as follows :— He (*i. e.* Lokkomsant) made the foremost persons of the town deliver him a letter in which they had to confess that they had to deliver the town out of sheer terror of Siwasij; and sent that letter to Visiapour. He also despatched himself one letter to the Noble Lord Chaveschan, in which he asked the Lord for a new Governor and that His Highness' ships, which were ready should be despatched thither most speedily (possibly help the people). Whereupon that Lord (*i. e.* Chaveschan) despatched another person to act as the Governor of this place (Wingurla ?), who arrived here on the 14th of February last. His name is Chasi Abdula and shows himself to be a friend of the Company at least externally up-to-now.

Lokkomsant) so much so that he changed his resolution against the will of his allies and concluded a contract with the general of Siwasij's army to wit, that they (*i. e.* Siwasij's people) should commit his lands to him without any hostility (and) should simply pass through them, whereupon the Lokkomsant returned to Warri (where he stayed) with a large portion of his army. But Siwasij's people came to Condael and took the fortress into their possession thus showing that they were not inclined to vacate the land in a short time. Their general asked Siwasij speedily for more help (*lit.* strength) and his army was strengthened with 4,000 foot-soldiers and 700 cavalry; the Lokkomsant (now) saw the danger in which he had placed himself and he was alarmed. In order to escape this danger (*pericul*) he sent at night and at different times some troops to Coudael with an order to raise false alarm to make them (*i. e.* the people of Siwasij) retire; but they menaced only the undaunted enemy considering that the enemy in that place expected (such attacks) every day. The enemy caused such a terror that most of the inhabitants embarked their goods in *moussons* and other conveyances and intended, on arrival of the rebel, to take to flight with their wives and families. In the meanwhile, Lokkomsant was pleased (*genoodruckt*) to request his forsaken friends to hunt the enemy once more as far as possible. They agreed to make an attempt and once more an army of 4,000 persons marched on Coudael and made a small attack between the 17th and 18th of March last on the same fort. But Siwasij's people defended it until the morning when at daybreak they saw that their powder was consumed, they took to flight in all directions, with a loss of few dead and wounded on

either sides. The Dessij thereupon became very much puffed up with pride and thought that his name would be greatly honoured in His Majesty's Court. The inhabitants of Wingurla also have given up their fear. Siwasij's captains perpetrated many wantonnesses and unbearable tyrannies and pressed out of common mob a sum of 60,000 *guldens*.

As the Dessij Lokkomsant had driven the people of Siwasij out of Coudael, a certain Ragie, who himself resided near (at) Alchera, also declared the above-mentioned rebel as his enemy and expelled again his people out of the newly conquered sea-ports. Rustumsuma coming only at the hour wrote to the King that the famous victory against Siwasij was carried out by his order and through his intermediary. ¶.....

For that purpose he took Coudael and Ponda into his possession with the aid of a small party of cavalry and foot-soldiers and the Captain Chamier took †, at the order of the above Lord (*viz.* Rustumsuma) a party of people into service to fight with Lokkomsant. This has once more caused a terror in the lowest lands. It may be noted here that (if ?) the Portuguese became friends of Rustumsuma and Chamier, they (?) may come to play their part against us. § In the course of time it will be clear which turn the war will take. God Almighty will not suffer that Great Company should come to troubles, harm or affronts. May it please His High Wisdom to direct that this Empire shall enjoy peaceful government again.....

¶ A few words after this *viz.* *maer inderdaet hierover leet wesen gevoelende wil sulx of Lokkomsant vreeken*, are not clear to me. The idea is, that, Rustumsuma wanted to take revenge upon Lokkomsant.

† I cannot guarantee the accuracy of my translation here.

§ *i. e.* the servants of the Dutch Factory at Wingurla.

NO. B

Copy of the letter of the Wingurla Comptoir to the Governor General of India—dated 27 July 1660.

B. folio 20

.....Since our last despatch the rebel Siwasi has entered into the strong fortress of Punnela with 8000 soldiers and 60 horse, as many say, on account of the close pressure of the Visiapour King's army and has distributed his remaining army for the protection of this previously conquered lands. He believed that as the rainy season was drawing nigh, the General Sidisoher would be compelled to break (his operations). But Siwasi's opinion proved to be erroneous; the above-mentioned general, having besieged the fort, resolved to winter there with a great portion of his army; and has, in order to protect himself from the rains erected *adappa* (?) houses. In this place there are strong rumours that in the above-named fort(-ification) there is a great want of *toeback* (tobacco ?), *amphioen* (?), salt, *kitserij* (?) and other small things; also that Siwasi is seeking to obtain the pardon of His Majesty Ali Adelchia and be free by promising him to pay a very great treasure. But this has been refused to him. Therefore Siwasij intended to leave the fort with a few people. But he was held back by the *pattannen* (Pathans?) side that he should stay there with them to the last man. On account of which many discords arose amongst them. It is presumed from this that the above-mentioned rebel will have to deliver himself shortly into the hands of the king. In the meanwhile Siwasi's

people appeared once more with a flying army about Visiapour. And many made (aengespahuen) unsuccessful attempts to decoy Sidisoaer from his army, seeing that they had to flee with some loss.

NO. C

Copy of the letter from the Wingurla Factory dated 15th September 1660.

B. folio 26 vo.

.....On the 14th of the last month, viz. August, the Bania merchant named Kitsanna Weij received a letter from the army below the fort Punnela, wherein, amongst other things, it is written that the rebel Siwasij has sent a Brahmin envoy, Gangather, to the Visiapour Field-lord Salabatchan with a proposal that if the said Lord agreed to pardon him all the crimes comitted by him which he confessed to be his gross and abnormal misdeeds ; and further that if the general would fatherlike protect him from any harm, he (i. e. Siwasij) was willing to meet the said General personally and hand over all his possessions to the general for His Majesty, (the king of Visiapour). It is further reported (in the letter §) that the above-named rebel, in the next night when the moon was dark, it was raining terribly and the weather was impetuous, left the above-mentioned fort with 1000 soldiers, 15 stout horses, two empty palanquins and some treasure and ran away. This news spread in the Visiapour army in a short time

§ This is my conjecture.

and was repeated to the above-named Salabetchan who, being extremely afflicted at it, despatched immediately 2000 cavalry and 1000 foot-soldiers with the hope to overtake him. When Siwasij learnt the news from the spies who were sent out that he was pursued, he transported himself at once to one of his fortresses called Helna and placed the soldiers, he had, not far from a road, in a thicket (grove) with an order not to let any pursuing army of the King pass by (the same road), but if encountered, to bravely offer their heads and if possible to defeat them. They (carried out) the order received from Siwasij with a brave attack on the enemy. Without great loss, they struck down a great portion of the enemy, took some captive and put the remaining army to flight. They also pursued them courageously. Thereupon some people (went by) another way which was in the possession and at order of the general, and they held the field for the king, obtained the victory and some treasure as booty. Therefore the said rebel under flight divided his people into two parties and sent his barber, also named Siwasi, in a palanquin with the usual retinue—in order to run less risk himself. And he ordered his own palanquin to be taken by a still more difficult pass. The enemy seized the first palanquin quite easily in the moonlight and brought it to the camp (lit. army). Thereupon the news spread through the whole empire that the rebel Siwasij was brought captive by the general to the great delight of the royally-minded (*i. e.* friends of the Visiapour king). But the said joy was changed into sorrow when Siwasij's trick came to light. In the meanwhile, the frequently-mentioned rebel had gone to one of his strongest fort named Purandarij from where he sent provisions and

men to the diverse fortifications especially to Punnala. Everything has succeeded exactly as he desired. Before a few days past, it is reported further that Rustumsuma is trying to restore peace between Siwasij and the Visiapour Court; and that he has been successful to such an extent that His Majesty, along with the old Queen, has left Visiapour and arrived at the strong fort of Mirsee in order to settle the differences amongst other things. The lord Rustumsuma, according to the report of many people, has been bestowed upon the lordly title of General (Veltoverste) of the Empire. He has left Houkerrij with the ambassador of His Majesty the lord Siasaheb for the camp (of the army) and from there for the fort of Mirsee, in order to present himself in the royal court. You will not remain in ignorance about the sequel of these things, as we shall let you know about it at the first opportunity offered to us to communicate to you. God Almighty be pleased to restore peace and tranquillity for the best service of the Company through this means.

Corrections.—P. 63, l. 3—*instead of* OVERGOKEMAN *read*—OVERGEKOMEN. P. 64, l. 6—*instead of* cen buijtengemeene, *read* een buijtengemeene. P. 69, l. 22—*the word, as read by me in the MS is* biesen *but it can also be* kiezen *(to choose)*. P. 71, l. 10. *instead of* leetwesen *read* leet wesen. P. 71, l. 11—*instead of* hebbede *read* hebbende. P. 71 line 18—*read* personagie *(not c)*. P. 73, l. 4—*(from bottom)* *instead of* demont. *read* mont.

SHAHAJI FROM MUGHAL SOURCES

EXTRACTS FROM THE WAKA EA SUNOAT OR YEARLY
EVENTS OF THE REIGN OF SHAJAHAN RELATIVE
TO SAOU, THE FATHER OF SEWAJEE, FOUNDER
OF THE MAHRATTOE EMPIRE. [1627-1638]

1st Year of the Reign

In consequence of Sha Jehan, the King of Dehly's demand, Nizamut Mulk, [one of the Princes of the Dukan,] restored sundry districts that during the relaxation caused by Jehanghire's death had been seized by that Prince. Notwithstanding this, the Nizam soon after despatched Saou Bhonsla, [father of Sewajee], with 6,000 horse from Doulatabad to make an incursion on the Mogul possessions in Candeish, but being opposed by Derria Khan Rohilla, he was forced to retreat.

(The 2nd of Schah Jahan is from 4th of February 1628 to Ditto 1629. The 3d is from Ditto 1629 to Ditto 1630. Hygere 1039 begins August 10-1629).

3rd Year of the Reign

A great expedition was formed against Nizamut Mulk by Sha Jehan, to be conducted by Aazum Khan, Raja Gudge Sing and Shaista Khan; about this time, Nizamut Mulk was deserted by Rehim Khan Habshee also Seroor Khan and Dalasur Khan. The Royal Generals were opposed by Mukuludar Khan on the part of Nizamut Mulk, but he was forced to retreat to Chandore. Khan Jehan, another General of Nizamut Mulk, was defeated and his brother Bhadur killed. Jadoe Rae deserted the Royal cause and joined Nizamut

Mulk, by whose order he was shortly after assassinated, after which Saou quitted the Nizam and joined the King with 2,000 horse; thro' the mediation of Aazim Khan, the King conferred on him the rank of 5,000 with a kelat, a jewelled dagger, a standard and drum, a horse, elephant and 2 lacs rupees, enams; his brothers were also honored. After this Saou was sent by Aazim Khan to reduce the district of Junnier and Sungumner. Rundole, General of Aadil Khan, then proposed to Aazim Khan to act in concert against Nizamut Mulk and divide his spoils; but he was withheld from this connexion by the persuasions of Mukurrub Khan, the Nizam's Prime Minister, who promised Solapore and its districts to Aadel Khan. He also represented the rapid progress of the Royal power, and that Saou, after joining the King, had been invested with the Jaghires of Junneer, Sungumneer, Beejzapore and Bugole, on the borders of Aadil Khans country.

4th Year

(1040 begins July 30, 1630 The 4th year of Schah Jehan is from February 4th 1630 to Ditto 1631.)

Jouher Khan Hubshee and Sidee Jemal desert Nizamut Mulk, and that Prince, having released his former Minister, Futteh Khan, son of Melick Amber Hubshee from confinement, and reinstated him in his appointments of Vakeel and Sipa Salar, Mukurrub Khan also deserted and went over to Sha Jehan. After this Futteh Khan confined and murderd Burhan Nizamut Mulk, placed Hussein Nizamut Mulk on the throne and made overtures to Sha Jehan.

5th year

(Extent from February 4, 1631 to February 4, 1632)

And an agreement was made that Futteh Khan should send the jewells, elephants, &ca. of Nizamut Mulk to the King, which he did by his son, Abdul Rusool, and in return was promised to be put in charge of all the strongholds of Nizamut Mulk that the Royal forces might reduce. An army was sent about this time against Aadil Sha, under Yemeenal Doula. On the murder of Nizamut Mulk, Mehmood Khan Killadar of Calne rejected the authority of Futteh Khan and had thoughts of giving up that Fort to Saou, but Khan Zeeman, who acted as Naib to his father Khan Khanan, prevailed on him to surrender it to him for the King. Saous possessions being promised to Futteh Khan, he by this time deviated from his duty to the King, and got possession of Nassuk Termuk, Juneer, Sangumneer and the Cokan, under pretence of supporting the claims of one of the relations of the Nizams family, whom he had taken from confinement in one of the castles that had fallen into his hands, and held up in opposition to Futteh Khan, after he had assassinated Burhan Nizamut Mulk.

6th Year of the Reign of Sha Jehan

(Extends from February 4, 1632 to February 4, 1633)

In this year the conquest of Doulatabad, the seat of Government of Nizamut Mulk was atcheived, which happend thus, *viz.* Sha Jehan, in consequence of Futteh Khan's sending his son Abdul Rusol with presents, gave him a grant of sundry Jaghires, formerly given to Saou on his ranking himself amongst the Kings servants. On

this Saou entered into a connexion with Abdul Khan of Bejapore, who sent a large body of men to act with him against Futteh Khan and to take from him Doulabad. Futteh Khan claimed the assistance of Sha Jehans General Khan Khanan, declared himself destitute of provisions and promised to surrender the place to him on his approach. Khan Khanan accordingly sent his son Khan Zeeman, and following him, he was opposed by Saou and Runsoleh (the latter commanded the troops of Bijapore). These leaders, apprehensive of the consequences of the arrival of the Royal forces, prevailed on Futteh Khan not to admit them, on their promising to pay him 3,00,000 pagodas and to supply him with provisions. On discovering this, the Royalists prepared to reduce the place, and chastize Saou and the Bijaporeans. Doulabad was accordingly invested and during the siege, the wife and daughter of Saou, with part of his treasures, were, by the treachery of Mukuldar Khan, betrayed into the hands of Khan Khanan. After a siege of 4 months, during which the assailants encountered every species of difficulty from an obstinate defence of those within and frequent attacks and want of provisions caused by an army of 12,000 men conducted by Saou and Rundoleh without, the place was surrendered on the 19th Zehedge, and Futteh Khan threw himself and his Prince Hussein Nizamut Mulk on the mercy of the conqueror, who behaved to them and all the captives with the greatest generosity.

7th Year

The Prince Mehomed Shah Shujah being sent to the Deckan, formed the design of attacking the impor-

tant fortress of Burbunde. Previous to investing it, precautions were taken to counteract the efforts of Aadil Khan, to whom it belong'd and of Saou Bhonsla who, as already observed, having effected the escape of one of the family of Nizamut Mulk, had collected a body of forces about Ahmednagur, with an intention to harrass the late conquests of the Mogul. In consequence of this, Kouas Khan was detached with 3,000 horse towards Ahmednagur, with orders to drive Saou to Juneer and to plunder Chunar Gonde, the place of the nativity of the Bhonsla, after which he was to station himself at Sungunmneer.

Notwithstanding all these precautions, Saou Bhonsla joined a very large body of Aadil Khans forces under Muraree Pundit, Rundoleh and Bunde Yacoot Khan and so harrassed the beseigers that after a most laborious siege of six months, the famous General Khan Khanan, who had taken Doulatabad, advisd the Prince to return to Burhanpore. The retreat was not effected without molestation from the enemy.

8th Year

Mahomed Sha Shuja being recalld, Saou, with the partizans of Nizamut Mulk, begin to commit depredations on the districts about Doulatabad, but in the absence of the Subah, Khan Zuman, was oppos'd and routed by Khan Douran from Burhanpore.

9th Year

Sha Jehan went himself to the Deccan and sent Mukurumut Khan to Adil Khan with a demand of all the possessions of Nizamut Mulk that had fallen into his hands; also that he should give no protection to

Saou Nizamut Mulk, who had now placed himself at the head of the adherents of that family, and for their closer connexion had set up a child of it and given him the title of Nizamut Mulk. He had also got possession of some of the forts of the family and carryd on hostilities against the Mogul. To give weight to this embassy, Khan Douran, Khan Zuman and Shaista Khan were ordered to act against Saou but without molesting Adil Sha, should he withdraw his protection from that chieftain. The army under Douran was composed of 20,000 horse, that under Zuman of the same number; the latter was ordered on approaching Ahmednagur to destroy the country round about Chunar Gonde, the habitation of Saou, and taking possession of those parts, to drive him from the Cokan, while Shaista Khan with 8,000 men was ordered to make himself master of Juneer, Sungumneer, Nasuck and Tirmuk; and it appearing that Adil Khan had sent assistance to Saou, under the command of Rundoleh, and Mukurmut also advising that his intentions were hostile, Syed Khan Jehan was sent with 12,000 horse to act in concert with Khan Douran and Khan Zuman; the three commanders were to attack the dominions of Adil Sha on three sides, destroy them and cut off Rundole, and should he not harken to reason, spare no pains in the total subversion of Adil Sha.

The campaign was very successful against Saou, and Ulla Wurdee Khan, who acted under Shaista Khan took the forts of Ramsunje, Ghurdroog, Chandore Angerue, Kanche, Manche, Roul Joule, Raj Dehr, Dhurb and some others, while Shaista Khan marching towards Suungumneer drove Saou's son from those parts, who being pursued, fled towards

the Cokan, on which Shaista Khan sent Mahomed Baker to take possession of the Circar of Juneer. Saou's son went to his father at Chomar Gondee and getting a reinforcement, returned to Juneer, which greatly distressed Shaista Khan's party, which had taken possession of this town, but on the arrival of reinforcements to Shaista's forces, he was obliged to leave the country of Juneer and Sungumneer in the hands of the Mogul. Tho' the fort remained unsubdued, the districts of Sungumneer and Juneer, including 18 pergunnas, were thus wrested from Saou, after which Shaista Khan proceeded to the Royal Presence, and shortly after Khan Jehan, Khan Douran and Khan Zuman were ordered to attack the dominions of Adil Khan on three sides. Khan Zuman commenced his operations from Ahmednagur, which being near the territories of Saou, he was opposed by that chief with another of the Bhonsala tribe, Lord of the Castle of Mahole. Chunar Gondeh being a place of little strength, was reduced by a detachment from Khan Zumans army, who afterwards descended the Ghaut, where carrying on a most destructive kind of war, he was oppos'd by Saou with his own people, joined by a reinforcement from Adil Khan, but he could not prevent the capture of Menedge and plunder of Roybaug. The other Commanders, Khan Jehan and Khan Douran, were going on with equal success, when a peace was granted to Adil Khan, on condition of his sending the Mogul a Peshcush of jewells, elephants and 20 lacks rupees and promising to act in concert with the Moguls forces to reduce the forts of Juneer and the other forts of Nizamut Mulk in Saous possession, if he refused to surrender them to the Mogul; but if they were surrender'd Adil Khan might entertain Saou in his servics.

10th Year. 1046

About 25 [sic] Mohirrim Khan Zuman, who had been summoned to the Presence, was again despatched to reduce Juneer and the other forts in Saous possession, and Sha Jehan having resolved to proceed towards Sha Jehanabad, left his son Aurengzebe to command the army in the Deckan, with injunctions to reduce the ten strongholds which, of 40 formerly belonging to Nizamut Mulk, still remained in the hands of Saou and other chieftains. The forts of Doud Ghur held by Sibbee Missah and Douseh by Bhooj Raj, were reduced by Khan Douran. Saou having refused to surrender his castles and enter in the service of Aadil Khan, that prince ordered his general Rundoleh to act in consort with the Imperial Genrals to reduce his forts. Accordingly, Juneer being invested, the army marched in quest of Saou, who was in the neighbourhood of Poona, but retreated to the hills on the approach of the Imperialists. Khan Zuman, the general, then divided his army into three bodies and marched towards the Bhore Ghaut, Saou having before descended into the Cokuns and sought protection of the Tandar of Dunda Rajepore and other Zemindars of the Cokun in vain. The Imperial Troops, advancing on him from all quarters staggered his resolution, and he fled towards Mahole, and after leaving Moorunjun, he was very closely push'd and lost many men, but the troops of Khan Zuman being overcome with fatigue and the inclemency of the weather, he escaped with great difficulty and got to Mahole, with the loss of many forces, camels, great part of his baggage and the state apparatus of the prince whom he had set up as Nizamut Mulk, and who partook of his fortunes. From hence he

had thoughts of going to Termuck, but fearful of proceeding, he discharged many of his followers, and with the rest and his son, threw himself into Mahole. Hearing this, Khan Zuman, by a forced march reach'd it in one day, by which means he got possession of great quantities of provisions that were carrying into the fort, and immediately commenced his operations, and Rundoleh arriving shortly after, the place was completely invested. Saou seing no hopes of escape or relief, made proposals of surrendering himself to Sha Jehan, but was told he must submit himself to Adil Khan. Deprived of all other hope, he then demanded terms of Adil Khan which were granted. But previous to their accomplishment he had a private meeting with Rundoleh and delivering to him the Prince Nizamut Mulk, accepted for himself the service of Aadil Khan engaging to surrender the castle of Juneer &ca. to the King. The next morning Saou sent Khan Zuman a long list of requests, which being referr'd to Sha Jehan were comply'd with. He then gave orders to the commanders of his several forts of Trimbuck, Trimcalevarree, Herles, Joudhim, &ca. to surrender them to the royal officers, and Nizamut Mulk having been delivered over to Khan Zuman, Saou proceeded with Rundoleh to Bejapore and Khan Zuman went with his royal captive to pay his respects to the Prince Aurungzebe at Daulatabad.

C. W. MALET.

Bombay 6 January 1784.

ORME MSS, Vol, 331, Pp. 1-12.

त्रिशतसांवत्सरिक शिवस्मारक ग्रंथावली.

[नांवे हातीं आलीं त्या क्रमानें दिलीं आहेत.]

देणगीदार

१	रायगड स्मारक मंडळ, पुणे	२५००
२	श्रीमंत चीफ ऑफ जमखिडी	१५१
३	श्रीमंत चीफ ऑफ सांगली	१२५
४	श्रीमंत बाबासाहेब इचलकरंजीकर	१००
५	श्रीमंत बाळासाहेब मिरजकर	१००
६	श्रीमंत चीफ ऑफ फलटण	१००
७	श्रीमंत चीफ ऑफ मोर	१००
८	श्री. चिंतामण विनायक वैद्य	१००
९	श्री. नामदार केशवराव कोरटकर-हैद्राबाद	१००
१०	श्री. वामन रामचंद्र नाईक (आश्रयदाते)	१२२
११	श्री. शंकर भिकाजी टवळे	१००
१२	श्री. अनंत गणेश कर्वे, डेंटिस्ट	१००
१३	महाराष्ट्र समाज दिव्ही	३०
१४	शिवजयंत्युत्सव मंडळ, मिरज	२५
१५	रा. सा. कीर्तने, पुणे	२५
१६	श्री. रामचंद्र पांडुरंग वैद्य, पणजी-गोंवे	२५
१७	गणेश बाबुदेव मावळणकर, अहमदाबाद	५१

आश्रयदाते

१	श्री. पांडुरंग केशव शिराळकर, कऱ्हाड
२	ग्रंथोत्तेजक मंडळ, इंदूर
३	भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे
४	चित्रशाळा छापखाना, पुणे
५	श्रीमंत आप्पासाहेब हनगंडीकर,
६	नेकनामदार गव्हर्नर एम्. वी. तांबे, मध्यप्रांत
७	श्री. यशवंत विष्णु नेने, मुंबई
८	श्री. पुरुषोत्तम दिनकर जोशी, मद्रास
९	श्रीमंत सेनापतीसाहेब, संस्थान कापशी
१०	श्री. धोंडो कृष्ण साठे, पुणे
११	रा. सा. विनायक त्रिंबक आगाशे, पुणे
१२	श्री. स. खंडेराव चिंतामण मेहेदळे, पुणे

आगाऊ प्राहक-सर्वसंच.

- १ श्रीमंत चीफ ऑफ जॉय ५ प्रती
- २ श्री. भास्कर वामन भट वकील, धुळे
- ३ प्रो. जयराव एस्. नरगुंद, वागलकोट
- ४ प्रो. पां. स. विसुळेकर, पणजी.
- ५ प्रो. शंकर वामन दांडेकर, पुणे
- ६ श्रीमंत सरदार आबासाहेब मुजुमदार, पुणे
- ७ प्रि. जगन्नाथ रघुनाथ धारपुरे, मुंबई
- ८ प्रो. नारायण केशव बेहरे, नागपूर
- ९ रा. सा. गंगाधर केशवराव देशपांडे, पुणे
- १० श्री. व्यवस्थापक ब्रह्मचर्याश्रम, मसूर
- ११ श्री. यशवंत खुशाल देशपांडे, यवतमाळ
- १२ चिटणीस, ज्युविली लायबरी, यवतमाळ
- १३ श्री. साधव नारायण दाऊ, दारव्हा
- १४ चिटणीस, सांगली जनरल लायबरी, सांगली
- १५ प्रिन्सिपाल, सर परशुराम भाऊ कॉलेज, पुणे
- १६ श्री. गणेश वासुदेव मावळणकर, अहमदाबाद
- १७ श्री. नारायण गणेश जोशी, जानशी, (रत्नागिरी).
- १८ सुपरिंटेंडंट, महाराष्ट्र एजुकेशन सोसायटी हायस्कूल
- १९ श्री. एम्. बी. परांजपे, सवजजू, अकोट
- २० श्री. एस्. एस्. पुराणिक, क्रेटा
- २१ श्रीमंत सरदार विश्वनाथ खंडेराव रास्ते
- २२ प्रिन्सिपाल फर्गसन कॉलेज, पुणे
- २३ चिटणीस प्राज्ञपाठशाळा, वाई
- २४ सेक्रेटरी रिपन हॉल लायबरी, सोलापूर
- २५ सेक्रेटरी सार्वजनिक वाचनालय, अलीबाग
- २६ विनायक नारायण परांजपे, धुळे
- २७ श्रीमंत सरदार चंद्रोजीराव संभाजीराव आंग्रे, ग्वालेर ३ प्रती
- २८ सरदार आनंदराव भाऊसाहेब फाळके, ग्वालेर
- २९ जनरल नानासाहेब शिंदे, वडोदरे
- ३० सरदार बापूसाहेब विचुरकर, पुणे
- ३१ युनिव्हर्सिटी लायबरी, मुंबई
- ३१ युनिव्हर्सिटी रजिस्ट्रार, नागपूर
- ३३ श्री. नारायण वल्लभत जोशी, विजापूर
- ३४ सुपरिंटेंडंट आर्किआलॉजी, ग्वालेर
- ३५ सरदार मालोजीराव नरसिंगराव शितोळे, देशमूख
- ३६ नरेंद्र देव, काशी विद्यापीठ, बनारस
- ३७ रा. व. आर. के. भोसले, मद्रास
- ३८ डॉ. गोपाळ सदाशिव पळसुले, पुणे
- ३९ श्री. नारायण विठ्ठल केळकर, मुंबई
- ४० नूतन मराठी शाळा, पुणे
- ४१ हरीभाई देवकरण हायस्कूल, सोलापूर
- ४२ सेक्रेटरी, फॉरीन डिपार्टमेंट, इंदूर
- ४३ श्री. धिबक भास्कर खरे, मुंबई.
- ४४ व्यवक केशव जोशी, वकील, संगमनेर